

На основі опублікованих матеріалів та архівних джерел висвітлюються актуальні питання історії України, всесвітньої історії, археології та етнології.

Для науковців, викладачів, аспірантів і студентів.

On the basis of publications and archives a number of principal issues of the history of Ukraine, world history, archaeology and ethnical studies are examined.

For scientists, professors, graduate students and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	І. К. Патриляк, д-р іст. наук, проф.
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	І. Бутулis, д-р історії, проф. (Латвія); Й. Вайченоніс, д-р гуманіт. наук, проф. (Литва); Б. М. Гончар, д-р іст. наук, проф.; Г. Д. Казьмирчук, д-р іст. наук, проф.; В.П. Капелюшний, д-р іст. наук, проф.; В. Ф. Колесник, д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України; А. П. Коцур, д-р іст. наук, проф.; М. Кротофіль, д-р габілітований, проф. (Польща); Т. Кузьо, д-р філософії, проф. (Канада); В. М. Литвин, академік НАН України, д-р іст. наук, проф.; В. М. Мордвінцев, д-р іст. наук, проф.; А. О. Руккас, канд. іст. наук, доц. (відповідальний секретар); А. Г. Слюсаренко, академік АПН України, д-р іст. наук, проф.; В. В. Ставнюк, д-р іст. наук, проф.; Т. Г. Таірова-Яковлева, д-р іст. наук, проф. (Російська Федерація); Р. В. Терпиловський, д-р іст. наук, проф.; С. Чанг, д-р філософії, проф. (США); М.Г. Щербак, д-р іст. наук, проф.; В. І. Яровий, д-р іст. наук, проф.
Адреса редколегії	01033, Київ-33, вул. Володимирська, 60, історичний факультет ☎ (38044) 234 10 57
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 23.12.15 (протокол № 5)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова Президії ВАК України № 1-05/8 від 22.12.10
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 17218-5988 Р від 10.11.10
Засновник Та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

ЗМІСТ

Автушенко І. Дитячі військові санаторії як складова медичного забезпечення військовослужбовців Збройних сил України (1991–2011 рр.).....	4
Демещук А. Операція "Буря" 1995 р.: завершальна перемога Хорватії у Війні за незалежність	9
Загороднюк Т. Запровадження паспортів для біженців у Чехословацькій Республіці (20–30-і рр. XX ст.).....	13
Ковальчук В. Використання метафор, гіпербол, жаргонізмів і лайки у документах УПА	17
Котова С. "Образ чужого" і "образ ворога": "імагологія" в сучасних міждисциплінарних гуманітарних дослідженнях	20
Пячюліс М. Повернення польських солдат з німецького полону до Литви у 1939–1940 рр.	24
Руккас А. Відновлення Окремого корпусу кордонної охорони Української Народної Республіки восени 1920 р.	32
Чуткий А. Нотатки до біографії Сергія Остапенка: аналіз перших наукових досліджень	37
Шевченко В. Прокопій Плюндрас: "маленька" людина у вирі подій "великої" історії	42
Шемета Ю. Символи студентського навчання Університету св. Володимира: перо, папір, чорнило (1834–1858).....	49
Ящук А. Пропозиції до періодизації радянської геральдики в Україні.....	53

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

Вішка О., Срібняк І. Знахідка у варшавській бібліотеці: список полонених старшин УГА в таборі Тухоля (1920–1922).....	56

CONTENTS

Avtushenko I.

Children's military sanatoriums as a component of health care of servicemen of the Armed Forces of Ukraine (1991–2011)	4

Demeshchuk A.

Operation "Storm" 1995: the final Croatia's victory in the War of Independence	9

Zagorodniuk T.

The introduction of passports for refugees in the Czechoslovak Republic (1920–1930s)	13

Kovalchuk V.

The use of metaphors, hyperboles, jargons and abusive words in the documents of the Ukrainian Insurgent Army	17

Kotova S.

"The image of a stranger" and "the image of an enemy", "imagology" in modern interdisciplinary and humane studies	20

Pečiulis M.

The return of Polish soldiers held captive in Germany to Lithuania in 1939–1940	24

Rukkas A.

The reactivation of Separate Border Guards Corps of Ukrainian People's Republic in the autumn of 1920	32

Chutkyi A.

Notes to Serhii Ostapenko's biography: analysis of the first scientific studies	37

Shevchenko V.

Prokopii Pliundras: "small" person in the whirlwind of "great" history events	42

Shemeta Yu.

The symbols of the students' studying in the University of St. Volodymyr: pen, paper, ink (1834–1858)	49

Yashchuk A.

Propositoin to periodization of Soviet heraldry in Ukraine	53

DOCUMENTS AND MATERIALS

Wishka O., Sribnyak I.

The discovery in Warsaw library: The list of prisoners, officers of Ukrainian Galician Army, held captive in Tuchola camp (1920–1922)	56

ДИТЯЧІ ВІЙСЬКОВІ САНАТОРІЇ ЯК СКЛADOVA МЕДИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ (1991–2011 РР.)

У статті розглядаються питання розміщення, відпочинку, лікування та оздоровлення дітей військовослужбовців Збройних Сил України в спеціалізованих дитячих військових санаторіях у 1991–2011 рр. Особливістю дитячих військових санаторіїв було поєднання лікувально-оздоровчих та навчально-виховних заходів, що відіграло важливу роль у покращенні здоров'я дітей. Раціональне використання кліматичних, фізичних, лікувальних факторів дозволяло досягти стійких результатів при багатьох хронічних захворюваннях пацієнтів. Під час лікування для дітей організовувались екскурсії до музеїв природи, краєзнавства та визначними місцями Криму. Влітку, щоб надати можливість відпочити більшій кількості дітей військовослужбовців, при військових санаторіях для дорослих відкривали пансіонати та оздоровчі табори. Розподіл путівок здійснювався за видами Збройних Сил України, військовими округами, з'єднаннями, частинами, підприємствами та військово-навчальними закладами з урахуванням більш повного забезпечення гарнізонів, розташованих у зоні наслідків аварії на Чорнобильській атомній електростанції.

Проаналізовано процес реорганізації та ліквідації дитячих військових санаторіїв в Україні. Починаючи з середини 1990-х рр. спостерігалось недофінансування військових санаторіїв, у зв'язку з чим зменшилась кількість місць для дітей військовослужбовців в них. Поступово відбувалось закриття дитячих військових санаторіїв, що негативно вплинуло на стан здоров'я дітей військовослужбовців.

Ключові слова: дитячі військові санаторії, діти військовослужбовців, санаторно-курортне лікування, пансіонат, оздоровлення, путівка.

Санаторно-курортне лікування – важлива й невід'ємна складова медичного забезпечення військовослужбовців Збройних Сил України (ЗСУ) та членів їх сімей, особливо дітей. Воно залишається однією з основних складових соціального захисту військовослужбовців та їх родин.

На жаль, не завжди буває так, що дитина має міцне здоров'я. Вроджені захворювання, набуті травми, знижений імунітет – все це не кращим чином відбивається на дитині, викликає тривогу та занепокоєння з боку її батьків. Для підтримання здоров'я дітей військовослужбовців важливу роль відіграють дитячі військові санаторії. У подібних установах використовується багато ефективних методів для лікування та профілактики захворювань дітей. Лікування у профільному (кардіологічному, пульмонологічному, туберкульозному тощо) дитячому санаторії дає максимальний ефект при його відвідуванні хоча б раз на рік.

Починаючи з 1990-х рр., дитячі санаторії переживали тривалу кризу, яка зачепила всі санаторно-курортні заклади, причому більшою мірою у зв'язку з відсутністю коштів на їх утримання у відомств, на балансі яких вони утримувалися. За останні роки в Україні відбулися значні зміни в санаторно-курортному лікуванні сімей військовослужбовців. Особливо вони позначився на дитячих військових санаторіях.

На сьогоднішній день у підпорядкуванні Міністерства оборони України (МОУ) не залишилось жодного дитячого військового санаторію. Хоча турбота про здоров'я майбутнього покоління є однією з найважливіших функцій держави. Саме цим пояснюється актуальність даної теми.

Наукова новизна полягає в аналізі діяльності дитячих військових санаторіїв як складової частини медичного забезпечення членів сімей військовослужбовців ЗСУ.

Доводиться констатувати, що ґрунтовні праці наукового характеру щодо висвітлення питання діяльності дитячих військових санаторіїв відсутні. Зокрема, А. Ганієва [34–36] досліджувала у своїх статтях еволюцію розвитку дитячих оздоровниць України в цілому, економічні аспекти розвитку дитячого відпочинку та оздоровлення в Криму. Дослідження за редакцією О. Биковської [38] розкриває концепцію дитячого відпочинку та оздоровлення в контексті організації педагогічного процесу, абсолютно не зачіпаючи проблем дітей військовослужбовців та економічних складових дитячих військових санаторіїв.

Мета статті полягає у доведенні необхідності дитячих військових санаторіїв для забезпечення максима-

льного відновлення здоров'я дітей після перенесених захворювань, попередження хронічних форм, підвищення функціональних можливостей і резервів здоров'я зростаючого організму. Відпочинок у дитячих санаторіях – це унікальна можливість не тільки відновити здоров'я дитини військовослужбовця, а й подарувати їй нові враження та позитивні емоції.

З проголошенням незалежності України у складі військово-медичної служби ЗСУ перебувало чотири військових санаторії для дітей військовослужбовців – Євпаторійський центральний дитячий клінічний санаторій (ЄЦДКС), Євпаторійський дитячий санаторій "Маяк", Центральний дитячий санаторій Міністерства оборони "Чайка" та Боярський центральний дитячий санаторій МОУ. На той час у жодній армії світу не було в підпорядкуванні Міністерства оборони санаторіїв для дітей, тільки в Російській Федерації в 1995 р. був відкритий "Центральний дитячий військовий санаторій" у П'ятигорську.

До санаторіїв МОУ для дорослих приймалися на відпочинок та оздоровлення діти військовослужбовців, ветеранів війни, ветеранів військової служби та працівників ЗСУ віком від 5 до 18 років, які мали право на санаторно-курортне забезпечення в цих установах за санаторними путівками для членів сімей та працівників ЗСУ або за рапортами батьків. Вони розміщувалися в кімнаті разом з батьками за рахунок додаткового розгортання місць, забезпечувалися харчуванням, білизною, спортивним інвентарем, невідкладною медичною допомогою.

Однак, саме в дитячих військових санаторіях лікування, як правило, поєднувалось з організацією спеціального дозвілля, з різними розважальними програмами і заходами для дітей. У вільний від процедур час діти, що проходили курс лікування в санаторії, займалися малюванням, брали участь в іграх, конкурсах, знайомилися з новими людьми, їздили організованими групами на екскурсії тощо. У військових дитячих санаторіях були створені можливості для продовження навчання. Із дітьми працювали кваліфіковані вихователі та педагоги. Поєднання лікувально-оздоровчих та навчально-виховних заходів є специфічною особливістю дитячих санаторіїв і відіграло важливу роль у досягненні сприятливого ефекту.

Щоб надати можливість більшій кількості дітей військовослужбовців відпочити, при військових санаторіях для дорослих спеціально відкривали пансіонати для дітей на літній період. Тут могли перебувати діти у віці від 5 до

14 років включно, здатні самостійно обслуговувати себе і які не потребували спеціальних методів лікування.

Зокрема, при Алуштинському військовому санаторії був відкритий дитячий пансіонат на 100 кімнат для батьків з дітьми. Він розташовувався в чотирьохповерховому корпусі на окремій території від основних підрозділів санаторію. У літній період розгортались додаткові місця для дітей (розкладачки, крісла-ліжка).

Діти харчувалися з батьками в окремому залі їдальні, за спеціально розробленим меню, з врахуванням особливостей дитячого організму і віку. Працювало 2 дитячі кімнати, оснащені ігровими автоматами, іграшками, 2 спортивні майданчики, відеосалон. У бібліотеці санаторію був фонд дитячої літератури (1700 книг). Для дітей організовувались екскурсії до музеїв природи, краєзнавства та визначними місцями Криму тощо [1, арк. 55].

Були відкриті дитячі пансіонати при Ялтинському військовому санаторії та Центральному військовому санаторії "Фрунзенське" на 100 ліжок.

Починаючи з 1994 р. у дитячому пансіонаті при Алуштинському військовому санаторії, у зв'язку зі скрутним економічним становищем в державі і недофінансуванням військових санаторіїв, зменшилась кількість ліжок-місць для дітей військовослужбовців – зі 100 кімнат до 100 ліжок, що негативно позначилось на рівні медичного забезпечення військовослужбовців ЗСУ та членів їх сімей. Про кількість дітей військовослужбовців, які відпочили в дитячих пансіонатах при військових санаторіях, свідчить таблиця 1, що була складена на основі медичних звітів санаторіїв [1, арк. 55, 107; 2, арк. 52, 54, 105–106; 3, арк. 64, 127, 189; 4, арк. 61; 5, арк. 35; 6, арк. 35; 7, арк. 38; 8, арк. 38; 9, арк. 33; 10, арк. 33; 11, арк. 34–35, 54–55; 12, арк. 33, 53; 13, арк. 52; 14, арк. 6, 113, 157, 210; 15, арк. 4, 56, 99, 142, 172, 202; 16, арк. 7; 17, арк. 4; 18, арк. 8; 19, арк. 10; 20, арк. 10; 21, арк. 10].

Таблиця 1. Кількість дітей військовослужбовців, які відпочили в дитячих пансіонатах (1991–2003 рр.)

Назва дитячого пансіонату	Кількість дітей військовослужбовців, які відпочили в дитячих пансіонатах по роках												
	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Дитячий пансіонат при Ялтинському військовому санаторії	935	1503	728	202	467	295	157	172	161	75	-	-	-
Дитячий пансіонат при Алуштинському військовому санаторії	1133	1547	1393	266	157	439	441	243	134	106	-	-	-
Дитячий пансіонат при Євпаторійському військовому санаторії	111	207	899	1001	564	265	221	240	186	77	113	93	71
Дитячий пансіонат при Центральному військовому санаторії "Фрунзенське"	-	1066	1679	1103	973	1117	1602	-	-	-	-	-	-

Дані таблиці свідчать, що з середини 1990-х рр. різко зменшилась кількість дітей військовослужбовців, які відпочили в дитячих пансіонатах при військових санаторіях.

На пляжі діти розміщувались разом з батьками на окремій ділянці. Дітей систематично контролював лікар-педіатр і у випадку виникнення гострих захворювань надавалась медична допомога і лікування. Основна маса дітей була здоровою, а біля 38% мали різні хронічні захворювання верхніх дихальних шляхів, хронічний бронхіт, пневмонію та інші захворювання.

Санаторно-курортне лікування проводилось комплексно. Охоплення фізіотерапевтичними методами становило 66 %, медикаментозними – 21 %. З покращенням виписувалось 95–98,9 % пацієнтів [11, арк. 35]. Майже усі діти додавали у вазі, рості, ставали міцнішими фізично, отримували гарну засмагу. За відгуками батьків, їх діти після перебування в санаторії-пансіонаті рідше хворіли різними застудними хворобами тощо.

Оздоровлення дітей військовослужбовців здійснювалось в рамках забезпечення державної підтримки на організацію відпочинку та оздоровлення дітей пільгових категорій. Удосконалювалась система фінансової підтримки дитячих оздоровчих закладів за допомогою встановлення пільг з оплати комунально-побутових послуг, закупівлю продуктів харчування тощо.

Свідченням турботи про дітей військовослужбовців ЗСУ є наказ Міністра оборони України від 4 травня 1994 р. № 121 "Про організацію літнього відпочинку дітей військовослужбовців і працівників Збройних Сил України". Відповідно до нього для оздоровлення дітей військовослужбовців і працівників ЗСУ у віці від 8 до 15 років у період літніх шкільних канікул у містах Одеса та Євпаторія передбачалося, що будуть працювати

7 дитячих оздоровчих таборів і одна дитяча дача для дітей віком від 5 до 7 років.

З метою організованого проведення відпочинку та оздоровлення дітей наказувалося: "... забезпечити до 30 травня щорічно проведення ремонту і підготовку оздоровчих таборів та виділення їм грошових коштів, необхідного обладнання, меблів, постільних речей та посуду, господарського майна, автомобільного транспорту, паливно-мастильних матеріалів". Передбачалося дообладнати спортивні містечка, ігрові майданчики, визначити та очистити місця для купання. Строк путівок до оздоровчих таборів встановлювався тривалістю 25 днів. Час перебування дітей у оздоровчому таборі – 24 дні, одна доба надавалась на зворотній шлях слідування (при цьому вони забезпечувалися сухим пайком) [22, арк. 98].

Начальник Центрального військово-медичного управління тилу ЗСУ повинен був організувати медичне забезпечення дітей на шляху слідування і під час перебування на відпочинку в таборах; розподілити путівки за видами ЗСУ, військовими округами, з'єднаннями, частинами, підприємствами та військово-навчальними закладами з урахуванням більш повного забезпечення гарнізонів, розташованих у зоні наслідків аварії на Чорнобильській атомній електростанції (ЧАЕС).

Дітей військовослужбовців і супроводжуючих забезпечували залізничними квитками в обидва кінці, зобов'язуючи начальників військових сполучень на залізницях сприяти у придбанні квитків.

Начальники гарнізонів, командири з'єднань, частин, начальники військово-навчальних закладів і установ Міністерства оборони України, які відправляли дітей до таборів, забезпечували підвезення дітей на залізничні станції для відправлення їх на відпочинок і назад, а також їх супроводження на шляху слідування.

Начальники ЄЦДКС, дитячого санаторію "Маяк", "Чайка", Євпаторійського військового санаторію, Сакського клінічного санаторію, Гурзуфського центрального військового санаторію, центрального військового санаторію "Крим" мали виділити автобуси для доставки дітей із Сімферополя до місць відпочинку і назад за заявками начальників дитячих оздоровчих таборів.

Начальник ЄЦДКС на базі дитячого садка санаторію, в період літніх канікул, повинен був організувати функціонування дитячої дачі для дітей дошкільних закладів з гарнізонів, розташованих у зоні посиленого радіологічного контролю Київської, Житомирської та Чернігівської областей, які найбільше потерпіли від аварії на ЧАЕС [22, арк. 100].

Начальникам оздоровчих таборів дозволялося здійснити ремонт та підготовку таборів до літнього сезону за рахунок позабюджетних коштів, із залученням інвесторів, з наступною компенсацією інвестицій путівками на основі договорів [22, арк. 100]. Військовослужбовці ЗСУ сплачували 10 % від повної вартості путівки.

Діти, відповідно до ст. 30 Закону України "Про статус і соціальний захист громадян, які потерпіли внаслідок Чорнобильської катастрофи", відпочивали в оздоровчих таборах безкоштовно, подаючи копію "Посвідчення дітей, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи".

Оплата проїзду дітей-школярів до оздоровчих таборів і назад здійснювалася за рахунок батьків, діти дошкільного віку перевозилися за рахунок МОУ [22, арк. 101].

Оздоровлення в умовах дитячого санаторію та оздоровчих таборах мало важливе значення для дітей військовослужбовців тому, що багато з них проживали в таких регіонах країни, де була відсутня кваліфікована медична допомога. В окремих місцевостях несприятлива кліматична і антропогенна ситуація значно впливала на здоров'я дітей.

Боярський військовий дитячий санаторій за часів колишнього СРСР належав до числа елітних оздоровчо-лікувальних закладів. Туди направляли дітей, батьки яких мали звання старшого та вищого офіцерського складу. Це свідчить, на нашу думку, про обмеження і дискримінацію прав військовослужбовців щодо відпочинку і лікування їх дітей у санаторії. В установі було створено відповідну медичну та освітньо-виховну базу, часто проводилися різноманітні конференції і семінари. У 1990 р. експерти ЮНЕСКО навіть запропонували створити там міжнародну оздоровчу дитячу установу. Так поступово заклад набув слави кращої дитячої оздоровниці.

З розпадом Радянського Союзу Боярський санаторій отримав статус лікувально-оздоровчого закладу ЗСУ з традиційною для нього протитуберкульозною спеціалізацією. Однак, із середини 1990-х рр. з настанням важких часів та з огляду на значні видатки на цей заклад постало питання про його реорганізацію.

Боярський центральний дитячий клінічний санаторій ЗСУ наказом Міністра оборони України від 23 жовтня 1996 р. № 299 з 1 січня 1997 р. перепрофілювали у загальнотерапевтичний для лікування дітей військовослужбовців та дітей пенсіонерів МОУ віком від 5 до 14 років із захворюваннями периферійної нервової системи, системи кровообігу та органів дихання [23, арк. 198]. З метою здешевлення дитячого харчування на городі при кухні у теплиці вирощували зелень на заправку, овочі, фрукти, ягоди [25, арк. 204].

У медичних звітах Боярського центрального дитячого клінічного санаторію ЗСУ зазначалося, що реалізація путівок на місцях залишається низькою. Наприклад, у

1991 р. із загального числа путівок – 2041, розісланих по округам, флотам, групам військ і окремим частинам, реалізовано 635 путівок, що складало 31,1 %. Для покращення використання ліжкового фонду санаторій розіслав понад рознарядки Центрального військово-медичного управління 541 путівку [25, арк. 10]. Але навіть ці заходи дали можливість у 1991 р. виконати план по путівкам тільки на 42,3 % [24, арк. 9], у 1992 р. – 45,9 % [24, арк. 72], у 1993 р. – 40 % [24, арк. 135]. Починаючи з 1994 р. дещо збільшується кількість реалізованих путівок. Але, як впливає з медичних звітів, склад хворих по контингенту Боярського центрального дитячого клінічного санаторію ЗСУ змінився в бік видання путівок не дітям військовослужбовців, а дітям робітників та службовців Збройних сил і Військово-морського флоту та особам, путівки яким видавалися за повну вартість. Скоріше всього це було пов'язано з тим, що санаторію вигідніше було продавати путівки за більш високою ціною.

На різні зміни видавалася різна кількість путівок, з урахуванням пори року, відповідності змін і шкільних канікул і часу відпусток батьків. Не дивлячись на це батьки зауважували, що на місцях путівок у санаторій не вистачає.

У медичних звітах санаторію зазначалося, що причини недостатньої реалізації путівок на місцях полягають у: відсутності даних по дитячому туберкульозу в підвідомчих гарнізонах та частинах (діти військовослужбовців знаходяться на обліку в цивільних лікувальних закладах і військовими педіатрами не враховуються); недостатня обізнаність військових лікарів і гарнізонних педіатрів про умови направлення та лікування в санаторії; недостатня обізнаність батьків про існування Боярського центрального дитячого клінічного санаторію, у зв'язку з чим діти військовослужбовців направлялися педіатрами до цивільних дитячих туберкульозних санаторіїв; затримка путівок у військово-медичних службах округів, груп військ, з'єднань, через що путівки важко доходили до госпітальних і гарнізонних санаторно-відбіркових комісій; подвійна оплата дороги батьків, які супроводжували дітей (доставка дитини в санаторій і поїздка за дитиною по закінченню лікування); упередження батьків і навіть військових лікарів у зв'язку з профілем санаторію, боязню зараження туберкульозом або загострення процесу [24, арк. 10–11].

У 1997 р. згідно з директивою Міністра оборони України Боярський центральний дитячий клінічний санаторій підлягав розформуванню у зв'язку з дефіцитом бюджетного фінансування та скороченням ЗСУ.

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 1 червня 1998 р. № 764 з метою подальшого соціального захисту дітей-сиріт та дітей військовослужбовців, які загинули під час виконання службових обов'язків, на базі Боярського центрального дитячого клінічного санаторію був створений Навчально-оздоровчий комплекс як структурний підрозділ Київського військового ліцею ім. І. Богуна – відділення базової загальноосвітньої підготовки для надання учням 8–9 класів (кількістю 200 чоловік) базової середньої освіти, та санаторне відділення (кількістю 50 чел.) для оздоровлення ліцеїстів Київського військового ліцею та ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою.

Оздоровлення в санаторному відділенні ліцеїстів, дітей-сиріт та дітей військовослужбовців, які загинули під час виконання службових обов'язків, віком 7–15 років здійснювалося за державні кошти [26, арк. 170]. Таким чином, дитячий санаторій у чистому вигляді припинив своє існування.

Поступово зменшувалась кількість дітей військовослужбовців, які оздоровлювалися в Центральному дитячому

санаторії Міністерства оборони "Чайка". Цей санаторій був розрахований на 450 місць і призначався для лікування дітей військовослужбовців і службовців ЗСУ з серцево-судинними і бронхолегеневими захворюваннями. Основний віковий контингент становили діти 8–14 років.

На основі медичних звітів санаторію видно, що кількість дітей військовослужбовців, які відпочивали в сана-

торії, суттєво зменшилась: у 1992 р. пролікувалось і оздоровилось 2464 дитини військовослужбовців, що становило 68,67 % до числа осіб, що лікувалися, а в 1996 р. – 299 дітей, що склало 13,2 % від усіх осіб, що лікувалися (таблиця 2) [28, арк. 3; 29, арк. 3; 30, арк. 3; 31, арк. 3; 32, арк. 3].

Таблиця 2. Склад хворих по контингенту Центрального дитячого санаторію Міністерства оборони "Чайка"

Контингент	Абсолютне число					Відсоток до числа осіб, що лікувалися				
	1992	1993	1994	1995	1996	1992	1993	1994	1995	1996
Діти військовослужбовців	2464	1787	2023	1919	299	68,67	46,65	84,3	40,8	13,2
Діти робітників та службовців Збройних сил і Військово-морського флоту	307	22	4	3	-	8,55	0,57	0,2	0,1	-
Діти робітників та службовців госпрозрахункових підприємств	289	2022	372	2781	1963	8,05	52,78	15,5	59,1	86,8
Діти осіб, путівки яким видані за повну вартість	528	-	-	-	-	14,73				
Всього	3588	3831	2399	4703	2262	100	100	100	100	100

Починаючи з середини 1990-х рр. наступили скрутні часи в історії дитячих військових санаторіїв. Відбувалося скорочення койко-місць у дитячих санаторіях і оздоровчих таборах. Свідченням цього є висловлювання першого заступника начальника Головного військово-медичного управління Генерального штабу ЗСУ М. Вовкодава: "Лікування дітей є прерогативою Міністерства охорони здоров'я" [39]. У складній соціально-економічній ситуації в країні, коли військовослужбовці мали затримку по зарплаті, продовольчим пайкам за 3–5 місяців, а на додаток до цього, вони позбавлялися можливості на оздоровлення своїх дітей у військових санаторіях на пільгових умовах.

Зокрема, Центральний дитячий санаторій Міністерства оборони "Чайка", який знаходився в Євпаторії, з 1 квітня 1996 р., згідно з Постановою Кабінету Міністрів від 7 лютого 1996 р., був переданий у власність Автономної Республіки Крим [27, арк. 1].

Така ж доля спіткала Євпаторійський дитячий санаторій "Маяк", який знаходився в селищі Заозерне на березі Каламітської затоки Чорного моря і займав більше п'ятдесяти гектарів морської прибережної смуги. Це був лікувальний профілактичний заклад, у якому проводилося санаторно-курортне лікування. Терапія ґрунтувалася на використанні, головним чином, природних місцевих лікувальних факторів (мінеральних вод, клімату, морських купань, лікувальних грязей). Санаторій спеціалізувався на лікуванні і профілактиці хронічних захворювань носоглотки, хворобі дихальних верхніх шляхів і легенів з нетуберкульозним походженням, захворювань органів кровообігу (включаючи ревматизм в неактивній формі), хворобі опорного рухового апарату (артрит, сколіоз, наслідки травм – при незначних порушеннях функції), хворобі нервової системи тощо.

З 1 березня 1996 р. був введений новий штат санаторію, відповідно до якого зменшувалась кількість койко-місць з 640 до 450, ліквідовувався пансіонат на 250 ліжок, а замість одного оздоровчого табору на 1600 місць, створювалось два на 600 місць. У літній період 1996 р. функціонував тільки один оздоровчий табір на 600 місць [33, арк. 10].

В осінньо-зимовий та весняний період 1996–1997 рр. військовий дитячий санаторій "Маяк" не працював, більшість співробітників йшли у вимушену відпустку.

Наказом Міністра оборони України від 25 лютого 1997 р. № 63 військовий дитячий санаторій "Маяк" був розформований і переданий Державній податковій адміністрації України.

Скорочення дитячих санаторіїв негативно вплинуло на стан здоров'я дітей військовослужбовців, зменшення

рівня захворюваності, зменшення перебування на листку непрацездатності по догляду за дитиною батьків, та затрат на лікування хворих у поліклініці та стаціонарах.

На кінець 1998 р. у складі військово-медичної служби ЗСУ залишився тільки один ЄЦДКС на 600 ліжок. Це була багатопрофільна лікувально-профілактична установа, що надавала кваліфіковану і спеціалізовану медичну допомогу, що здійснювала медичну і соціальну реабілітацію хворих. Санаторій розташований у центрі Євпаторії, на березі Каламітської затоки Чорного моря, мав власний пляж і територію в 14 га з парком і всіма необхідними елементами інфраструктури (джерела тепло- і водопостачання, лікувальний і діагностичний центри, власні водо- і грязелікарні).

Як переконливо свідчить значний практичний досвід з медичного забезпечення військовослужбовців, діяльність санаторно-курортних закладів дає можливість досягати високої ефективності у справі збереження та відновлення здоров'я дітей військовослужбовців. Діти військовослужбовців МОУ приймалися на лікування безкоштовно суворо за показниками, за рішенням санаторно-відбіркової комісії санаторію, у віці до 13 років включно [37].

Діяльність Євпаторійського центрального дитячого клінічного санаторію МОУ засвідчила, що багатьом дітям, навіть зі складною патологією, можна допомогти. Тому туди їхали не тільки з України, а й з інших країн СНД.

У санаторії була унікальна лікувальна база. Його особовий склад формувався протягом не одного десятиліття, спеціалісти освоювали новітні методики, що не мали аналогів. У ньому протягом року проходили лікування діти з хворобами центральної і периферійної нервової системи, дитячим церебральним паралічем, наслідками травм нервової системи, нейроінфекцій, нервово-м'язовими захворюваннями опорно-рухового апарату, наслідками травм і хронічного остеомиєліту. Наприклад, реконструкцію голівки стегна крім ЄЦДКС, робили лише в Ізраїлі і Франції.

Санаторію належав і пріоритет у розробці багатьох ефективних методик кліматобальнеотерапевтичного профілю, які застосовуються при кістково-суглобному туберкульозі тощо. Усе це здійснювалось в умовах унікальної курортної місцевості, що робило євпаторійський курорт найбільш придатним для лікування дітей.

У дитячому санаторії індивідуально для кожної дитини складалася лікувально-оздоровча програма і підбиралися загальноозміцнюючі процедури. Збалансоване харчування, лікувальні процедури, нормальний режим, щоденне перебування на свіжому повітрі – все це було профілактикою багатьох захворювань і запорукою міцно-

го здоров'я дитини. Досвідчені лікарі допомагали дитині підвищити імунітет, попередити хворобу, істотно поліпшити стан організму і відновити сили після хвороби.

Таким чином, першочерговим завданням дитячих військових санаторіїв було забезпечення повноцінною педіатричною допомогою дітей військовослужбовців. Саме раціональне використання кліматичних, фізичних, лікувальних факторів дозволяло досягти стійких результатів при багатьох хронічних захворюваннях дітей військовослужбовців. Наявність санаторіїв подібного типу виконувала важливу роль лікувально-профілактичного закладу, на базі якого здійснювалися різноманітні складні дослідження і відбувалося лікування будь-яких органів дитячого організму.

Лікування і оздоровлення дітей військовослужбовців у дитячих військових санаторіях і пансіонатах, які були складовою частиною медичного забезпечення військовослужбовців ЗСУ та членів їх сімей, позитивно впливало на морально-психологічний стан військовослужбовців і, як наслідок, на стан боєготовності ЗСУ.

Починаючи із середини 1990-х рр. дитячі військові санаторії України переживали тривалу кризу, що торкнулася всіх санаторно-курортних підприємств, причому більшою мірою з причини відсутності коштів на їх утримання у військовому відомстві. Отже, у зв'язку з дефіцитом бюджетного фінансування, а також анексією Криму Російською Федерацією на сьогоднішній день не залишилось жодного дитячого військового санаторію у підпорядкуванні МОУ. Тому одним із основних завдань МОУ є відновлення санаторно-курортної бази, яка була втрачена внаслідок скрутної економічної ситуації та анексії Криму, що позитивно вплине на стан здоров'я дітей військовослужбовців, зменшення рівня захворюваності. Дитячі військові санаторії слід розглядати як один з найефективніших етапів комплексної терапії хворих та профілактики захворювань.

Список використаних джерел

1. Галузевий державний архів Міністерства оборони України (ГДА МО України), ф. 4493, оп. 29043, спр. 10, 108 арк.
2. ГДА МО України, ф. 4493, оп. 29043, спр. 11, 107 арк.
3. ГДА МО України, ф. 4493, оп. 29043, спр. 13, 190 арк.
4. ГДА МО України, ф. 4493, оп. 29043, спр. 14, 163 арк.
5. ГДА МО України, ф. 4141, оп. 23127, спр. 2, 93 арк.
6. ГДА МО України, ф. 4141, оп. 23127, спр. 3, 85 арк.
7. ГДА МО України, ф. 4141, оп. 23127, спр. 4, 80 арк.
8. ГДА МО України, ф. 4141, оп. 23127, спр. 5, 78 арк.
9. ГДА МО України, ф. 4141, оп. 23127, спр. 6, 71 арк.
10. ГДА МО України, ф. 4141, оп. 23127, спр. 7, 68 арк.
11. ГДА МО України, ф. 4141, оп. 23127, спр. 8, 76 арк.
12. ГДА МО України, ф. 4141, оп. 23127, спр. 9, 74 арк.
13. ГДА МО України, ф. 4141, оп. 23127, спр. 10, 75 арк.
14. ГДА МО України, ф. 4595, оп. 30872, спр. 1, 257 арк.
15. ГДА МО України, ф. 4595, оп. 30872, спр. 2, 251 арк.
16. ГДА МО України, ф. 5463, оп. 39003, спр. 31, 62 арк.
17. ГДА МО України, ф. 5463, оп. 39003, спр. 32, 59 арк.
18. ГДА МО України, ф. 5463, оп. 39003, спр. 33, 62 арк.
19. ГДА МО України, ф. 5463, оп. 39003, спр. 34, 64 арк.
20. ГДА МО України, ф. 5463, оп. 39003, спр. 35, 63 арк.
21. ГДА МО України, ф. 5463, оп. 39003, спр. 36, 57 арк.
22. ГДА МО України, ф. 3697, оп. 22540, спр. 27, 234 арк.
23. ГДА МО України, ф. 3697, оп. 27089, спр. 25, 249 арк.
24. ГДА МО України, ф. 1758, оп. 15849, спр. 10, 208 арк.
25. ГДА МО України, ф. 1758, оп. 15849, спр. 9, 206 арк.
26. ГДА МО України, ф. 3697, оп. 37479, спр. 31, 204 арк.
27. ГДА МО України, ф. 3299, оп. 14882, спр. 1, 5 арк.
28. ГДА МО України, ф. 3299, оп. 14882, спр. 5, 177 арк.
29. ГДА МО України, ф. 3299, оп. 14882, спр. 6, 162 арк.

30. ГДА МО України, ф. 3299, оп. 14882, спр. 7, 132 арк.
31. ГДА МО України, ф. 3299, оп. 14882, спр. 8, 147 арк.
32. ГДА МО України, ф. 3299, оп. 14882, спр. 9, 20 арк.
33. ГДА МО України, ф. 3230, оп. 14115, спр. 1, 28 арк.
34. Ганиева А. К. Основные этапы развития детских здравниц Украины / А. К. Ганиева // Культура народов Причерноморья. – 2003. – № 45. – С. 22–24.
35. Ганиева А. К. Проблемы развития детского социального туризма в Крыму / А. К. Ганиева // Современные проблемы сервиса и туризма. – 2015. – Т. 9. – № 1. – С. 77–86.
36. Ганиева А. К. Экономические аспекты формирования концепции развития детского отдыха и оздоровления в Крыму / А. К. Ганиева // Культура народов Причерноморья. – 2005. – № 68. – С. 93–95.
37. Євпаторійський дитячий клінічний санаторій Міністерства оборони України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/diyalnist/soczialnij-zaxist-ta-adaptacziya-vijskovosluzhbovciv/sanatorii-ministerstva-oboroni-ukraini/evpatorijskij-dityachij-klinichnij-sanatorii-ministerstva-oboroni-ukraini.html> – Дата звернення: 03.08.2015.
38. Організація відпочинку та оздоровлення дітей: концепції, технології, досвід / За заг. ред. О. В. Биковської, Ж. В. Петровича, О. О. Яременка. – К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2004. – 208 с.
39. Ткачук Р. Яка доля чекає дитячий санаторій в Боярці? / Р. Ткачук // Народна армія. – 1997. – 23 жовтня. – С. 4.

References

1. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Ministerstva obrony Ukrainy, fond 4493, opis 29043, sprava 10, 108 arkushiv.
2. Ibid, fond 4493, opis 29043, sprava 11, 107 arkushiv.
3. Ibid, fond 4493, opis 29043, sprava 13, 190 arkushiv.
4. Ibid, fond 4493, opis 29043, sprava 14, 163 arkushiv.
5. Ibid, fond 4141, opis 23127, sprava 2, 93 arkushiv.
6. Ibid, fond 4141, opis 23127, sprava 3, 85 arkushiv.
7. Ibid, fond 4141, opis 23127, sprava 4, 80 arkushiv.
8. Ibid, fond 4141, opis 23127, sprava 5, 78 arkushiv.
9. Ibid, fond 4141, opis 23127, sprava 6, 71 arkushiv.
10. Ibid, fond 4141, opis 23127, sprava 7, 68 arkushiv.
11. Ibid, fond 4141, opis 23127, sprava 8, 76 arkushiv.
12. Ibid, fond 4141, opis 23127, sprava 9, 74 arkushiv.
13. Ibid, fond 4141, opis 23127, sprava 10, 75 arkushiv.
14. Ibid, fond 4595, opis 30872, sprava 1, 257 arkushiv.
15. Ibid, fond 4595, opis 30872, sprava 2, 251 arkushiv.
16. Ibid, fond 5463, opis 39003, sprava 31, 62 arkushiv.
17. Ibid, fond 5463, opis 39003, sprava 32, 59 arkushiv.
18. Ibid, fond 5463, opis 39003, sprava 33, 62 arkushiv.
19. Ibid, fond 5463, opis 39003, sprava 34, 64 arkushiv.
20. Ibid, fond 5463, opis 39003, sprava 35, 63 arkushiv.
21. Ibid, fond 5463, opis 39003, sprava 36, 57 arkushiv.
22. Ibid, fond 3697, opis 22540, sprava 27, 234 arkushiv.
23. Ibid, fond 3697, opis 27089, sprava 25, 249 arkushiv.
24. Ibid, fond 1758, opis 15849, sprava 10, 208 arkushiv.
25. Ibid, fond 1758, opis 15849, sprava 9, 206 arkushiv.
26. Ibid, fond 3697, opis 37479, sprava 31, 204 arkushiv.
27. Ibid, fond 3299, opis 14882, sprava 1, 5 arkushiv.
28. Ibid, fond 3299, opis 14882, sprava 5, 177 arkushiv.
29. Ibid, fond 3299, opis 14882, sprava 9, 20 arkushiv.
30. Ibid, fond 3299, opis 14882, sprava 7, 132 arkushiv.
31. Ibid, fond 3299, opis 14882, sprava 8, 147 arkushiv.
32. Ibid, fond 3299, opis 14882, sprava 9, 20 arkushiv.
33. Ibid, fond 3230, opis 14115, sprava 1, 28 arkushiv.
34. GANIEVA, A. K. (2003) Osnovnye etapy razvitiia detskikh zdavnits Ukrainy. *Kultura narodov Prichernomoria*. 45, 22–24.
35. GANIEVA, A. K. (2015) Problemy razvitiia detskogo sotsialnogo turizma v Krymu. *Sovremennye problemy servisa i turizma*. Vol. 9, issue 1, 77–86.
36. GANIEVA, A. K. (2005) Ekonomicheskie aspekty formirovaniia konceptsii razvitiia detskogo otdykha i ozdorovleniia v Krymu. *Kultura narodov Prichernomoria*. 68, 93–95.
37. Yevpatoriyskiy dityachiy klinichnyi sanatorii Ministerstva obrony Ukrayiny. Available from: <http://www.mil.gov.ua/diyalnist/soczialnij-zaxist-ta-adaptacziya-vijskovosluzhbovciv/sanatorii-ministerstva-oboroni-ukraini/evpatorijskij-dityachij-klinichnij-sanatorii-ministerstva-oboroni-ukraini.html>. [Accessed: 03 August 2015].
38. BYKOVSKA, O. V., PETROCHKO, Zh. V., YAREMENKO, O. O. (eds.) (2004) *Orhanizatsiia vidpochynku ta ozdorovlennia ditei: kontseptsii, tekhnologii, dosvid*. Kyiv: Derzhavnyi instytut problem simi ta molodi.
39. TKACHUK, R. (1997) Yaka dolia chekaie dityachiy sanatorii v Boiarts? *Narodna armia*. 23 Oct., 4.

Надійшла до редколегії 20.10.15

I. Avtushenko, Ph.D. in History, Associate Professor
National Transport University, Kyiv, Ukraine

CHILDREN'S MILITARY SANATORIALS AS A COMPONENT OF HEALTH CARE OF SERVICEMEN OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE (1991–2011)

The article deals with the issue of accommodation, recreation, treatment and rehabilitation of servicemen's children of the Armed Forces of Ukraine in specialized children's military sanatorials in 1991–2011. The combination of therapeutic and educational measures played an important role in improving of the children's health was the feature of children's military sanatorials. The rational use of environmental, physical, medical

factors achieved such results in many chronic diseases of patients. During the treatment the excursions to museums of nature, local history and landmarks of Crimea for children were organized. In summer to allow to rest for more servicemen's children the pensions and health camps were opened attached to the military sanatoriums for adults. The distribution of vouchers was carried out by types of the Armed Forces of Ukraine, military districts, formations, units and military educational institutions in view to ensure better garrisons which are located in the zone of the Chernobyl accident.

The process of reorganization and liquidation of military children's sanatoriums in Ukraine was investigated. Since the middle of 1990s there was underfunding of the military sanatoriums, and therefore reduced the number of places for servicemen's children. Step by step the military sanatoriums for children was closed, which negatively affected for the health of servicemen's children.

Keywords: children's military sanatoriums, servicemen's children, spa treatment, pension, recreation.

УДК 930(477): 336.74:33.021.8 "1922/1924"

А. Демешук, студент
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ОПЕРАЦІЯ "БУРЯ" 1995 Р.: ЗАВЕРШАЛЬНА ПЕРЕМОГА ХОРВАТІЇ У ВІЙНІ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ

У даній статті розглядається підготовка, успішний перебіг та наслідки наступальної операції "Буря", проведеної хорватською армією та поліцією 4–7 серпня 1995 р., котра призвела до повного падіння самопроголошеної Республіки Сербська Країна й відновлення територіальної цілісності Республіки Хорватії. А відтак – до переможного завершення війни Хорватії за незалежність проти Югославії та сербських сепаратистів. Аналізуються чинники, котрі забезпечили перемогу хорватської сторони та поразку сербської. Стаття опирається на низку хорватської та сербської наукової, публіцистичної й мемуарної літератури, а також на статистичні дані та інтернет-джерела.

Ключові слова: "Буря", Сербська Країна, Кнін, Хорватія, Боснія і Герцеговина.

Війну в Хорватії 1991–1995 рр. більшість дослідників поділяє на 3 етапи: 1) початок бойових дій та повномасштабний наступ Югославської Народної Армії (ЮНА) на Хорватію (липень-грудень 1991 р.); 2) міжнародне визнання Хорватії, відносно перемир'я між Хорватією та Республікою Сербська Країна (РСК) та повне усунення ЮНА з протистояння (січень 1992 р. – травень 1995 р.); 3) відновлення Хорватією своєї територіальної цілісності збройним шляхом (травень-серпень 1995 р.). Перемогу Загреб здобув у ході 2 успішних та швидких наступальних операцій проти самопроголошеної Республіки Сербська Країна – "Блискавка" (травень 1995 р.) та "Буря" (4–7 серпня 1995 р.). Якщо в ході операції "Блискавка" хорватські війська зайняли невелику за площею територію Західної Славонії (район м. Окучани та Пакрац), то операція "Буря" являла собою повний розгром сербських сепаратистів і відновлення хорватського суверенітету над практично всією територією республіки, окрім Східної Славонії, Бараньї та Західного Срему (цей район мирно реінтегровано до складу Хорватії в січні 1998 р.).

В українській історіографії тема Югославських війн, зокрема й питання війни в Хорватії, є практично не розкритим. Лише в останні кілька років ця тема почала актуалізуватись (головним чином у ЗМІ). Із найбільших загальних робіт варто згадати російські публікації – О. Валецького "Югославська війна" [1] та "Падение Республики Сербская Краина" [2], О. Гуськової "История югославского кризиса" [3], а також цілу низку сербських та хорватських публікацій (майже невідомих у нас), котрі зачіпають тему Сербської Країни [4, 5, 6]. Важливу інформативну роль у висвітленні теми грають мемуари та аналітика учасників конфлікту, особливо генерала ЮНА В. Кадієвіча [7]. Очевидно, що це пов'язано з відносною "свіжістю" цих подій. Таким чином, дана тематика є малодослідженою й водночас актуальною для сучасної України, котра й сама зіткнулась із проблемою тимчасово окупованих територій та сепаратизму.

Мета нашої статті – проаналізувати підготовку, хід та наслідки наступальної операції хорватської армії та поліції "Буря", а також чинники її успіху. Це включає наступні завдання: 1) змалювати співвідношення сил ворогуючих сторін перед початком "Бурі" та ситуацію в регіоні загалом; 2) проаналізувати підготовку Загребом цієї операції; 3) описати власне перебіг "Бурі" та дії обох сторін;

4) розкрити політичні, етнодемографічні й гуманітарні наслідки та значення операції, сучасні її оцінки.

Отож, перейдемо власне до розгляду нашої теми.

Ще з 1992 р. керівництво Республіки Хорватія визнавало для себе єдиний шлях вирішення проблеми сербського сепаратизму – військовий. Не зважаючи на відносно успішний поступ мирних переговорів Загреб з Кніном упродовж 1994 р., жодна зі сторін так і не прийняла запропонований послом США у Хорватії мирний план "Z-4".

У березні 1995 р. Ф. Туджман, президент Хорватії, демонстративно вимагав виведення миротворчих військ ООН (а їх там було 10 тис.) із території своєї республіки і заявляв, що Хорватія має повне право не продовжити мандат на їх подальше перебування. Відповідно, на 1995 р. Армія Хорватії вже була готова відвоювати Країну, котру утримували війська сербів, які, на думку хорватського генерала Я. Бобетка, на той момент були надто слабкі, щоби організувати ефективну оборону. Сербський військовий діяч М. Секуліч, зі свого боку, теж підтверджує цю тезу. Влада Республіки Сербська Країна була твердо переконана, що міжнародна спільнота не дасть Хорватії вчинити агресію проти неї, а якщо до цього дійде – то Союзна Республіка Югославія (СРЮ) та боснійські серби одразу надішлють свою військову допомогу. Країнські серби взагалі не розглядали варіанту оборони своєї республіки лише власними силами [4, с. 46].

У лютому 1995 р. генерал В. Кадієвіч, колишній міністр оборони соціалістичної Югославії, оцінював стан армії Республіки Сербська Країна вкрай незадовільно, наголошуючи, що вона "роз'єднана суперечками політиків, деморалізована, територіально розкидана та погано підготовлена". Коли в цю армію направили із Белграда командуючого М. Мркшича (травень 1995 р.), вона, на думку В. Кадієвіча, "остаточно була готова до здачі без єдиного пострілу, як це і сталося на практиці". До речі, кількість добровольців на липень 1995 р. у Сербському війську Країни (СВК) становила всього 441 особу. Фактично, СВК лишалась тією ж Територіальною обороною Країни зразка 1991–1992 рр., але з дещо зміненою назвою та структурою [7, с. 169]. Отже, головними недоліками країнського війська були: низький бойовий дух,

слабка опіка з боку влади, вкрай незадовільна мобільність та територіальна розкиданість частин.

Організаційна структура та чисельність армії РСК були наступними: 7 корпусів (Лікський, Банійський, Кордунський, Далмаційський, Західнославонський, Східнославонський та корпус спеціальних одиниць) кількабригадного складу. Чисельність СВК становила приблизно 27 тис. бійців. СВК мала в своєму розпорядженні військовий аеродром в м. Удбіна, 303 танки (в основному радянські застарілі Т-55), 295 одиниць легкої бронетехніки, 360 одиниць артилерії, кілька одиниць гелікоптерів та військових літаків. За планом мобілізації армія РСК мала вирости до 62 тис. [4, с. 172; 5, с. 38].

Хорватські збройні сили являли собою зовсім іншу картину. Загребська влада використала період відносного затишшя (1992–1995 рр.) для розбудови свого війська дуже ефективно. Остаточну військову реформу Хорватія вдало провела у 1994 р. Основною оперативною одиницею хорватських збройних сил був корпус постійного складу. Були сформовані гвардійські бригади (дійсно елітні частини) поряд із регулярними домобранськими бригадами. Також хорвати створили досить боєздатні й якісно вишколені сили поліції спеціального призначення. Активну допомогу у підготовці хорватських військових надали американські інструктори та радники. Загальна чисельність Армії Хорватії становила на липень 1995 р. 248 тис. людей. Безпосередньо в наступі під час "Бурі" брали участь 6 хорватських корпусів (Беловарський, Загребський, Карловацький, Госпічський, Сплітський і частково Осієкський – всього 127–150 тис. бійців), а частини Південного фронту (район Дубровніка) та військово-морські сили були задіяні в оборонному забезпеченні операції. Хорватські сили мали 232 танки, 393 одиниці легкої бронетехніки, 320 артилерійських гармат, 40 літаків та 22 гелікоптери (10 із них – штурмові) [5, с. 32; 8, с. 55]. Також на стороні Хорватії в розгromі РСК брав участь 5-й корпус Армії Боснії і Герцеговини під командуванням А. Дудаковича (25 тис. солдатів та офіцерів) [5, с. 34].

План цієї наступальної операції почав розроблятися Генштабом Хорватії ще в грудні 1994 р. Після низки суттєвих коректив він був направлений у війська 26 червня 1995 р. Загальний план складався із 4 локальних ("Буря-1", "Буря-2", "Буря-3", "Буря-4") – для кожного напрямку окремо [5, с. 59].

Але самі лише військові реформи не могли забезпечити блискавичної перемоги. Вдалими та вельми важливими були політичні дії хорватського політичного керівництва на міжнародній арені. Головним досягненням президента Ф. Туджмана було отримання "зеленого світла" з боку США для проведення повномасштабної військової операції проти Сербської Країни. Адже кілька років до того Загреб ніяк не міг на таку акцію зважитись через мирний план С. Венса та присутність миротворців ООН на лінії розмежування. Хорватія перевірила можливість військового вирішення проблеми Сербської Країни 1–3 травня 1995 р., коли за кілька днів у ході операції "Блискавка" було з мінімальними втратами, майже не зустрічаючи сербського опору, зайнято Західну Славонію. Міжнародна спільнота сприйняла ці події як доконаний факт, а Рада Безпеки ООН обмежилась усним засудженням "бойових дій, котрі спричинили втечу мирного сербського населення", а 17 травня прийняла резолюцію 995, у якій закликала обидві ворогуючі сторони до порозуміння та миру [6, с. 471]. Для Республіки Хорватія, таким чином, це була своєрідна репетиція майбутньої операції "Буря".

Також доволі успішним кроком Хорватії стало зайняття й облаштування позицій в тилу ворога – на території

Західної Боснії. Це стало можливим завдяки досягнутому ще в лютому 1994 р. перемир'ю хорватської сторони із боснійськими мусульманами, котрі також вели війну із місцевими сербами. У цьому регіоні хорватами було проведено три наступальні операції, задля забезпечення собі надійного плацдарму в тилу РСК [3, с. 496].

Ще взимку 1994–1995 рр. був захоплений ряд важливих плацдармів на гірському масиві Дінара в ході операції "Зима-95", а у квітні 1995 р. ("Скок-1"), хорватськими військами зайнято пануючі над Кніном висоти. Відтак столиця Країни опинилась у напівоточенні. Після падіння в травні Західної Славонії та розгromу 18-го корпусу СВК співвідношення сил іще більше змінилось на користь хорватів [7, с. 320]. У ході наступної операції, проведеної Армією Хорватії на гірському масиві Дінара та в Лівнській долині з 4 по 11 червня 1995 р. ("Скок-2"), були зайняті пануючі висоти Бравчев Долац, Велика Бат, Вагань та Антіча Главица. А 25 липня 1995 р. 4-а та 7-а Гвардійські бригади хорватської армії та 126-й домобранський полк увійшли в центральну-південну Боснію, зайнявши Босанско Грахово і Гламоч ("Літо-95"). Всього у ході операції "Літо-95" хорвати зайняли близько 1,5 тис. квадратних кілометрів території Республіки Сербської та вийшли в тил усієї Кнінської Країни. Країну було цілковито оточено й відрізано від сил боснійських сербів. А окрім того, у своєму тилу РСК отримала 5-й корпус армії Боснії і Герцеговини, союзний хорватам і готовий у будь-який момент атакувати Кнін з тилу [2, с. 45].

Перераховані вище моменти, на нашу думку, можна вважати вагомими чинниками успіху подальшого хорватського переможного наступу.

Власне операція "Буря" була проведена 4–8 серпня 1995 р. Про співвідношення сил сербів та хорватів ми вже говорили вище – перевага явно була на боці Загреба. О 2 годині ночі 4 серпня хорватський представник Х. Шарініч офіційно сповістив командуючого миротворців французького генерала Жанв'єра про початок операції. Це повідомлення також було відправлене й командирам миротворчих секторів, котрі, в свою чергу, повідомили про початок хорватської атаки сербську сторону [5, с. 129].

Наступ хорватів розпочався о 5 ранку 4 серпня із потужної артилерійської підготовки та авіаційних ударів по військам, командним пунктам, комунікаціям та значним населеним пунктам РСК. Потім пішла атака хорватських військ вздовж усієї лінії фронту. При чому на самому початку операції ними було захоплено пости миротворців ООН, а кілька військових з Данії, Чехії та Непалу загинули [5, с. 59].

За перший день наступу головним успіхом хорватів був прорив у Дінарських горах та на Велебіті. На думку М. Секуліча, 4 серпня ситуація для РСК ще не була критичною. На деяких ділянках сербські війська навіть змогли відбити атаки хорватів. Також в цього дня 4 літаки НАТО завдали ударів по ракетних позиціях та радарх країнських сербів біля Кніна та Удбіни після того, як отримали інформацію про їх наведення на них [4, с. 190].

Наступного дня, 5 серпня, відступ військ РСК та втеча цивільного населення набули серйозних масштабів, а хорватські сили зайняли Кнін, столицю Сербської Країни. Над старовинною Кнінською фортецею було піднято хорватський прапор. Того ж дня до операції долучився й 5-й корпус Армії Боснії і Герцеговини [5, с. 71]. Хорвати просувались по всіх напрямках, а особливо – в Далмації.

На третій день, 6 серпня, хорватські війська вже володіли більшою частиною території РСК. Втеча сербів (військових та мирного населення) до сусідньої Респу-

бліки Сербської тривала повним ходом. Неодноразовими були хорватські обстріли колон сербських біженців, але це пояснюється тим, що в цих колонах цивільне населення рухалось часто разом із частинами СВК.

На четвертий день "Бурі", 7 серпня, міністр оборони Хорватії Г. Шушак о 18 годині офіційно оголосив про успішне завершення операції. Хоча 8–9 серпня хорватські військові та поліцейські частини продовжували зачистку території РСК й ліквідацію останніх осередків опору сербів, а також вели запеклі бої за м. Двор-на-Уні – місце, де країнські біженці та залишки СВК переходили на територію боснійських сербів (Республіки Сербської). Хорватська авіація завдавала по них неодноразові удари [3, с. 499].

Розглянувши хронологію операції, змалюємо її тепер у територіальному вимірі. Одинадцять гвардійських хорватських бригад атакували 39-й країнський корпус у Бановіні, взявши Дубіцу і Костайніцу на східному фланзі; водночас дві інші гвардійські бригади та 20-й домобранський полк зайняли Петріно та Гліну на західному фланзі. Тоді ж основні хорватські сили в цьому районі (57-а бригада, 12-й, 101-й та 103-й домобранські полки) наступали через гірський масив Зрінска Гора, взявши Гвожданско та Двор-на-Уні [8, с. 51].

У Кордуні відбувалася операція меншого масштабу. 6 хорватських частин протистояли 21-у країнському корпусу. 1-а гвардійська бригада повністю домінувала на полі бою, зайнявши Слунь (разом із 14-м та 143-м домобранськими полками) та Войніч (разом із 110-м та 137-м полками). А потім, відповідно, впав Вргінмост та Топушко. Внаслідок цих дій, хорватські війська з'єдналися із 5-м корпусом боснійської армії в обложеної Чажинській Країні на території Боснії і Герцеговини [8, с. 52].

Найбільший хорватський наступ відбувався в області Ліка, де 15 хорватських частин атакували 15-й країнський корпус. На півночі 3 гвардійські бригади Армії Хорватії за підтримки 3 домобранських полків взяли Саборско. Водночас, у центральній Ліці 8-й, 133-й та 138-й домобранські полки взяли Врховіне, а 128-а бригада – Кореніцу.

На півдні 5 гвардійських бригад та 3 домобранські полки за підтримки частин спеціальної поліції із 111-ю та 150-ю бригадами (з Госпіча) зайняли Доні Лапац. А гвардійський корпус та ще 2 гвардійські бригади взяли Срб.

11 хорватських частин наступали на 7-й Країнський корпус у Північній Далмації: 2 гвардійські бригади атакували із Боснії, за підтримки 6-го та 142-го домобранських полків, та взяли Кнін; 9-а Гвардійська бригада взяла Обровац; 112-а бригада – Карін; 7-й домобранський полк – Бенковац; 134-й домобранський полк – Ервенік; 15-й та 113-й полки – Мокро Поле, а 144-а бригада з 126-м полком – Кієво [8, с. 53].

Кнінська влада, в свою чергу, на змогла організувати ефективний і організований опір. Уже ввечері 4 серпня владою РСК було видано наказ про евакуацію населення, котрий помітно знизив бойовий дух військ [5, с. 71]. Белград жодної допомоги Країні не надав (С. Мілошевич у телефонному режимі радив керівництву Країни просто протриматись бодай 5–6 днів, доки буде знайдено який-небудь вихід із ситуації, що склалась), а боснійським сербам, відповідно, теж було суворо заборонено виявляти підтримку. Частини СВК, котрі відступали з РСК, на території Республіки Сербської одразу роззброювались та інтернувались. Сили країшників, таким чином, були фізично й морально розгромлені.

Загалом хорватська тактика виглядала наступним чином. Механізовані хорватські гвардійські частини та сили спеціальної поліції, маючи потужну артилерійську та авіаційну підтримку, активно наступали в першому

ешелоні, змітаючи оборону сербів, і лише подекуди зустрічаючи більш-менш серйозний опір. У другому ж ешелоні йшли домобранські полки, менш досвідчені, зачищаючи зайняту територію РСК. Також досить успішно діяли спеціальні частини хорватської поліції, головним чином у гірському масиві Дінара та на горі Велебіт [1, с. 772; 2, с. 78]. Цілком реальними можна вважати свідчення (в тому числі західних журналістів) про хвилю насилля, котре хорватські військовики чинили над місцевим сербським населенням. Але для Югославських міжетнічних війн така картина абсолютно не видається шокуною. Усі сторони конфлікту чинили військові злочини.

Зауважимо, що для мирного сербського населення Країни Ф. Туджман підготував особливе звернення, котре транслювалось хорватськими військовими за допомогою гучномовців та по радіо. У ньому закликали людей, "обдурених великосербською пропагандою", мирно й спокійно сидіти вдома, очікуючи приходу законної хорватської влади" [9]. Але на практиці майже все сербське населення РСК тікало разом із частинами СВК до Боснії і Герцеговини. Із 450 тис. сербів в регіоні лишилось по завершенню "Бурі" всього близько 5 тис. осіб [3, с. 500].

Цілком ймовірно на сьогодні може бути факт цілеспрямованої "здачі" РСК офіційним Белградом після відповідних таємних переговорів із хорватською стороною та західними дипломатами. Згідно з транскриптами із судового засідання Трибуналу в Гаазі, колишній командуючий СВК генерал М. Міркіч, якого запросили представники захисту командуючого хорватською армією генерала А. Готовіні, заявив, що існував таємний договір Ф. Туджмана і С. Мілошевича про зміну всього керівництва РСК та про включення цієї республіки до складу Хорватії [4, с. 26; 7, с. 221].

Хорватська армія в ході "Бурі" повернула 10,5 тис. кв. км території, довівши свою військову ефективність. Було відновлено територіальну цілісність та конституційний лад Республіки Хорватія, котра з 1991 р. не мала контролю майже над третину своєї території, зайнятої силами місцевих сербів. Щоправда під сербським контролем залишалась іще Східна Славонія, Західний Срем і Баранья (Хорватське Подунав'я), котрі не були цілями операції "Буря", але внаслідок підписання Ердутської угоди (15 листопада 1995 р.) в цьому регіоні було встановлено тимчасову адміністрацію під егідою ООН. В січні 1998 р. його було остаточно реінтегровано до складу Хорватії [6, с. 561].

Важливим фактом перемоги було саме те, що С. Мілошевич вирішив пожертвувати РСК задля досягнення сербсько-хорватського мирного врегулювання, а відтак – заборонив арміям СРЮ та боснійським сербів допомагати Країні. Водночас 150–200 тис. країнських сербів (біля 78 % усього 255-тисячного населення РСК) утекло разом із СВК до Боснії і Герцеговини, а точніше – на територію Республіки Сербської. Всього після "Бурі", як уже було згадано вище, в регіоні лишилось близько 5 тис. місцевого населення [3, с. 500; 4, с. 284].

Телевізійні кадри сербських "тракторних" колон, що втікали з Країни, вразили Європу. Та масова втеча знелюдніла та економічно спустошила Країну, 450-річна сербська спільнота у Хорватії припинила існування практично за кілька днів. Хорватських військових пізніше неодноразово звинувачували в жорстокому ставленні до сербських мирних жителів, масових вбивствах та етнічних чистках. Зокрема, через 6 років хорватських генералів А. Готовіні, командувача об'єднаних сил в операції "Буря", та М. Маркача, командувача спецназу, було притягнуто до відповідальності та заарештовано Міжнародним Гаазьким трибуналом у грудні 2005 р. Щоправда, у листопаді 2012 р. їх обох було повністю

виправдано та відпущено на свободу (у Хорватії генералів зустрічали як національних героїв) [10]. Що цікаво, в плані гуманітарних проблем, політики заявляли про те, що завдяки "Бурі" було врятоване мусульманське населення району м. Біхач (Боснія) від сербських етнічних чисток на кшталт Сребрениці [11, с. 554].

Втрати сторін за загальними оцінками наступні: Хорватія – 196 загиблих та 1430 поранених, РСР – 726 загиблих (лише військових) та близько 3000 поранених. Кількість загиблих серед цивільного сербського населення Країни становить щонайменше 1042 особи [4, с. 287; 5, с.137].

Отже, Хорватія внаслідок успішної реалізації військово-поліцейської наступальної операції "Буря" повністю ліквідувала самопроголошену Республіку Сербська Країна, відновивши таким чином свою територіальну цілісність, здобувши повну перемогу у війні за незалежність та продемонструвавши високий рівень військового мистецтва. Одним із наслідків "Бурі" також стала низка поразок боснійських сербів у ході подальшого хорватсько-мусульманського наступу в Боснії і Герцеговині, що посприяло завершенню війни в цій республіці та підписанню мирної Дейтонської угоди в грудні 1995 р. Основними факторами перемоги хорватської сторони були: міжнародна мовчазна згода на швидке силове вирішення проблеми сербського сепаратизму в Хорватії, свідоме самоусунення Союзної Республіки Югославія на чолі з С. Мілошевічем та Республіки Сербської від допомоги Кніну, ефективні військові реформи в Хорватії 1992–1994 рр. та західна допомога в цьому, підготовка плацдарму хорватськими військами на території Боснії (в тилу РСР) та союз із боснійськими мусульманами, а також власне ефективний та вдалий план самої хорватської наступальної операції поряд із відсутністю адекватного плану самостійної оборони у керівництва РСР.

Звичайно, попри позитивні геополітичні наслідки для Хорватії, операція "Буря" спричинила й серйозну гуманітарну кризу, пов'язану з масовою втечею абсолютної більшості місцевого сербського населення, неодноразовими випадками насилля хорватської сторони над місцевим сербами, обстрілами колон біженців та іншими порушеннями прав людини. Зауважимо, що через кілька років, особливо після смерті Ф. Туджмана, розпочався поступовий, хоч і досить повільний, процес повернення біженців додому (у 2011 р. частка сербів серед населення Хорватії становила 4,4 %) [12].

На сьогодні існують дві діаметрально протилежні оцінки тих подій. Для сучасної Хорватії "Буря" є однією з найславніших сторінок її історії, дата взяття Кніна (5 серпня) – національним святом, відомим під назвою "День перемоги й вітчимизної вдячності", а ветерани війни 1991–1995 рр. – найбільш шанованою категорією громадян республіки. Для Сербії ж "Буря" є свого роду національною трагедією. Тогочасні дії Хорватії трактуються сербами військовий злочин. У 2010 р. Сербія навіть подала позов проти Хорватії до Міжнародного

суду у Гаазі зі звинуваченням її у геноциді, хоча суд і відхилив його.

Таким чином, операція "Буря" – це один із ключових та доленосних моментів у війні в Хорватії 1991–1995 рр., котрий і досі помітно впливає на сербсько-хорватські стосунки.

Список використаних джерел

1. Валецкий О. Югославия в войне / О. Валецкий. – М.: Крафт+, 2004. – 896 с.
2. Валецкий О. Падение Республики Сербская Краина / О. Валецкий. – Пушкино: Центр стратегической конъюнктуры, 2014. – 90 с.
3. Гуськова Е. История югославского кризиса / Е. Гуськова. – М.: Издательство А. Соловьева, 2001. – 717 с.
4. Sekulić M. Knin je pao u Beogradu / M. Sekulić. – Bad Vilbel: Orion print, 2000. – 295 p.
5. Marijan D. Oluja. – Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, 2007. – 445 p.
6. Stvaranje hrvatske države i Domovinski rat / Z. Radelić, D. Marijan, N. Barić, A. Bing. – Zagreb: Školska knjiga i Institut za povijest, 2006. – 575 s.
7. Кадиевич В. Контрудар (Мой взгляд на распад Югославии) / В. Кадиевич. – М.: МИД, 2007. – 377 с.
8. Nigel T. The Yugoslav Wars (1): Slovenia&Croatia 1991–95 / T. Nigel, K. Mikulan, D. Pavlovic. – Oxford: Osprey publishing, 2006. – 64 p.
9. Proglas Predsjednika Republike Hrvatske Dr. Franje Tuđmana 4 kolovoza 1995 [Електронний ресурс] // dr. Franjo Tuđman. Prvi hrvatski predsjednik. – Режим доступу: <http://www.tudjman.hr/govori/proglas-gradanima-srpske-nacionalnosti-uoci-operacije-oluja-1995>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 05.11.2015.
10. Хорватский генерал Готовина оправдан по делу о военных преступлениях [Електронний ресурс] // LENTA.ru. – 2012. – 16 ноября. – Режим доступу: <http://lenta.ru/news/2012/11/16/gotovina/>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 07.11.2015.
11. Качич Х. Хорватський прорив / Х. Качич. – К.: Темпора, 2012. – 568 с.
12. Tanovništvo prema narodnosti – detaljna klasifikacija – popis 2011 [Електронний ресурс] // Republika Hrvatska – Državni zavod za statistiku. – Режим доступу: http://www.dzs.hr/Hrv/censuses/census2011/results/htm/H01_01_05/H01_01_05.html. – Назва з екрану. – Дата звернення: 06.11.2015.

References

1. VALETSKII, O. (2004) *Yugoslavia v voine*. Moscow: Kraft+.
2. VALETSKII, O. (2014) *Padenie Respubliki Serbskaia Kraina*. Pushkino: Tsentr strategicheskoi koniunktury.
3. GUSKOVA, E. (2001) *Istoriia yugoslavskogo krizisa*. Moscow: Izdatelstvo A. Soloviova.
4. SEKULIĆ, M. (2000) *Knin je pao u Beogradu*. Bad Vilbel: Orion print.
5. MARIJAN, D. (2007) *Oluja*. Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata.
6. RADELIĆ, Z. et al (2006) *Stvaranje hrvatske države i Domovinski rat*. Zagreb: Školska knjiga i Institut za povijest.
7. KADIEVICH, V. (2007) *Kontrudar (Moi vzgliad na raspad Yugoslavii)*. Moscow: MID.
8. NIGEL, T., MIKULAN, K., PAVLOVIC, D. (2006) *The Yugoslav Wars (1): Slovenia&Croatia 1991–95*. Oxford: Osprey publishing.
9. TUĐMAN, F. (1995) Proglas Predsjednika Republike Hrvatske Dr. Franje Tuđmana. [speech], 4 August. Available from: <http://www.tudjman.hr/govori/proglas-gradanima-srpske-nacionalnosti-uoci-operacije-oluja-1995> [Accessed: 05 November 2015].
10. LENTA.ru (2012) Khorvatskii general Gotovina opravdan po delu o voennykh prestupleniyakh. [Online] 16 November. Available from: <http://lenta.ru/news/2012/11/16/gotovina/>. [Accessed: 07 November 2015].
11. KACHICH, H. (2012) *Khorvatskii proryv*. Kyiv: Tempora.
12. Republika Hrvatska – Državni zavod za statistiku (2011). *Tanovništvo prema narodnosti – detaljna klasifikacija – popis 2011*. [Online] Available from: http://www.dzs.hr/Hrv/censuses/census2011/results/htm/H01_01_05/H01_01_05.html [Accessed: 06 November 2015].

Надійшла до редколегії 22.10.15

A. Demeshchuk, Master student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

OPERATION "STORM" 1995: THE FINAL CROATIA'S VICTORY IN THE WAR OF INDEPENDENCE

In this article we regard and analyze a preparation, course and consequences of victorious Croatian offensive operation "Storm" (4–7 August 1995), which led to the absolute fall of self-declared Republic of Serbian Kraina and to the recovery of Croatia's territorial integrity. And thus – to the successful ending of Croatia's war for independence against Yugoslavia and Serbian separatists. The factors that ensured Croatian victory and Serbian defeat are analyzed. Different points of view on those events are shown. When writing this article, we used some Croatian and Serbian scientific, publicistic, memoir literature and also – statistics and materials from the Internet.

Key words: "Storm", Kraina, Croatia, Bosnia and Hercegovina.

УДК 94(437):314.742-054.6

Т. Загороднюк, канд. іст. наук
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ЗАПРОВАДЖЕННЯ ПАСПОРТІВ ДЛЯ БІЖЕНЦІВ У ЧЕХОСЛОВАЦЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ (20–30-і РР. XX СТ.)

Статтю присвячено одному з важливих аспектів імміграційної політики Чехословацької республіки впродовж 1920–1930-х рр., а саме – запровадженню паспортів для біженців. Основну частину таких осіб складали вихідці з територій колишньої Російської імперії, зокрема українські політичні емігранти. За умов недостатнього вивчення згаданого аспекту, стаття базується на матеріалах Національного архіву Чеської республіки і Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, а також на опублікованих документах. Імміграційна політика Чехословацької республіки визначалася сукупністю факторів і умов зовнішньополітичного та внутрішньополітичного характеру. У статті висвітлено проблему біженців у Європі як важку спадщину Першої світової війни та спробу її розв'язання Лігою Націй. Насамперед це вбачалося у визначенні правового статусу таких осіб та забезпеченні їх особистими документами. Ці функції для біженців має реалізувати "паспорт Нансена". Незважаючи на недосконалість заходів Ліги Націй у політиці щодо біженців, її досвід буде враховано Організацією Об'єднаних Націй після Другої світової війни. Розглянуто позицію Чехословаччини щодо біженців, приєднання її до міжурядових угод та реалізацію прийнятих міжнародних рішень на території республіки. Продемонстровано ставлення світового співтовариства та чехословацького керівництва до українських політичних вигнанців.

Ключові слова: емігранти, іммігранти, біженці, особи без громадянства, правовий статус особи, "паспорт Нансена".

Міграційні процеси різного характеру завжди відігравали важливу роль в історії людства. Один із прикладів масового переміщення людей – міграції після Першої світової війни. Адже геополітичні зміни в Європі, зокрема розпад багатонаціональної Російської імперії, спричинили появу небаченої до того хвилі політичної еміграції. Не останню роль у цьому явищі відігравали вихідці з українських земель. Ситуація, що склалася на територіях колишньої Російської імперії на початку 20-х рр. XX ст., була вкрай нестабільною і непередбачуваною. Держава, яку представляли емігранти, зникла з карти світу. Більшість емігрантів не визнавала радянської влади, а відтак, не могла розраховувати на захист зі сторони її уряду. Натомість радянська влада в Росії та національні державні утворення на українських землях не були визнані у світі, що породжувало для вигнанців додаткові проблеми правового характеру. Унаслідок цього вони перетворилися на апатридів – осіб без громадянства, що не мали легітимних особистих документів, а часто й взагалі будь-яких. У міру поглиблення проблеми виникла необхідність у створенні консультативних установ і проведенні цільових заходів, спрямованих вирішити ці питання, підтвердити правовий статус тієї чи іншої особи.

Дослідження правового становища осіб російського та українського походження, що опинилися в еміграції в Чехословацькій республіці (ЧСР) після Першої світової війни, не знайшло належного висвітлення в історичній науці. Трапляються загальні праці, що характеризують у цілому європейську політику щодо масових згаданих осіб [7; 8]. Окремі аспекти чехословацької політики стосовно емігрантів з колишньої Російської імперії та впровадження для них особливих особистих документів розглядаються російською дослідницею З. Бочаровою у вступі до підготовленого нею збірника документів [9]. Тому дослідження цього аспекту можна здійснити лише на основі документів із фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Національного архіву Чеської республіки та збірників опублікованих документів [10; 12]. Особливої уваги заслуговує процедура забезпечення іммігрантів особистими документами міжнародного зразка ("паспорт Нансена"), що підтверджували їхній правовий статус, та організація обігу цих документів Чехословаччиною.

Завдання дослідження полягають у з'ясуванні європейського підходу щодо осіб без громадянства російського та українського походження та процедури запровадження для них спеціальних документів, що засвід-

чували особу; позиції Чехословацької республіки стосовно згаданих осіб та документів; ставлення Ліги Націй та ЧСР щодо українських біженців.

Зважаючи на масовий характер міграційних рухів на початку 1920-х рр., особливо з території колишньої Російської імперії, проблема їх урегулювання набула загальноєвропейського масштабу, зачепивши й ЧСР. Це вимагало об'єднання зусиль європейських держав з метою її розв'язання. Варто зупинитись на процедурі визначення правового статусу осіб, що опинилися за кордоном без чинних особистих документів. Координацію відповідних дій було покладено на Верховний комісаріат у справах біженців, утворений у 1921 р. як спеціалізований підрозділ Ліги Націй. Його очолив Ф. Нансен – відомий норвезький поліарний дослідник і політичний діяч [4].

На міжнародному рівні використовувалося кілька термінів щодо означення правового статусу осіб російського походження, що опинилися за кордоном без чинних особистих документів, – емігранти, біженці, апатриди. Зрештою, за основу було прийнято поняття "біженець". Офіційне визначення цього терміну сформувалося лише у 1926 р., хоча в нормативних документах він використовувався з 1921 р. Зауважимо, що Лігою Націй було визнано дві національні категорії біженців – російські та вірменські. Зокрема, "російським біженцем" вважалася "будь-яка особа російського походження, яка не користувалася захистом уряду СРСР та не набула іншого громадянства" [10, с. 8]. У цьому випадку перебування особи за межами держави свого походження прямо не вимагалось, але воно передбачалося, оскільки метою міжнародних угод була видача посвідчень особи для забезпечення проїзду та переселення. Зазначення в паспортах іншої національності осіб, що його отримували, було віднесено до компетенції держав-реципієнтів.

Уперше питання про запровадження спеціальних особистих документів для осіб без громадянства було порушено на конференції Ліги Націй у 1921 р., однак мова йшла лише про росіян-apatридів. Згадані документи повинні були забезпечити для них законне право на проживання нарівні з громадянами держав-реципієнтів, а також можливість пересуватися по країні проживання [9, с. 10].

Розроблення та впровадження паспортів для осіб без громадянства було віднесено до компетенції Дорадчого комітету Верховного комісаріату в справах біженців, утвореного у вересні 1921 р. [9, с. 13]. До його складу ввійшли представники міжнародних та емігрантських благодійних організацій, що займалися питаннями надання допомоги біженцям [9, с. 12]. З 1928 р. до складу

Дорадчого комітету ввійшов О. Шульгін як представник українських емігрантських організацій [11, с. 86].

Уже в березні 1922 р. на засіданні Ради Ліги Націй було схвалено проект спеціального паспорта для російських біженців [9, с. 13–14], затвердження якого відбулося під час роботи чергової конференції Ліги Націй у Женеві 5 липня 1922 р. [9, с. 15]. Пізніше цей документ отримав назву "паспорт Нансена". Також було узгоджено правила його видачі. Однак перший проект документа, розроблений юристами-емігрантами і схвалений Радою Ліги Націй у березні 1922 р., за наполяганням представників Франції було змінено в гірший для емігрантів бік. Якщо перший варіант паспорта виходив із необхідності надати російським біженцям права нарівні з правами громадян держав, включаючи свободу пересування, працевлаштування та вимогу, щоб ці особи не стали об'єктом опіки благодійних організацій, то другий варіант ці привілеї унеможливував. Разом із тим не заперечувалося особливе правове становище російських біженців. А це, своєю чергою, вимагало прийняття для них оригінального документа (щоб уникнути ототожнення з громадянами Російської соціалістичної федеративної радянської республіки). Проте представники держав-членів Ліги Націй піклувалися насамперед про інтереси своїх держав. Тому з першого варіанта тексту паспорта було вилучено все те, що покладало якісь зобов'язання на уряди країн-реципієнтів. Прийнятий варіант документа не гарантував біженцям право на повернення в країну, що видала паспорт, а виїзд в іншу державу допускався лише зі спеціального дозволу [9, с. 15].

Розглядаючи питання видачі біженцям спеціальних паспортів, необхідно зазначити, що Лігою Націй було встановлено три види таких документів. Вони розрізнялися категоріями осіб, яким видавалися, а цю різницю символізував колір обкладинки паспорта. Перший – синього кольору – був призначений для російських і вірменських біженців, другий – зеленого – для осіб російського походження, які залишилися в СРСР з радянським паспортом та не могли отримати перший варіант паспорта або продовжити термін дії радянського. Третій варіант – рожевого кольору – для осіб без громадянства [5].

Видачі "нансенівського паспорта" біженцям передувала низка обов'язкових вимог, що була встановлена Угодою від 5 липня 1922 р. Наголошувалося на тому, що це не повинно порушувати діючих у конкретній державі законів щодо іноземців. Кандидат на отримання згаданого паспорта повинен був мати будь-який документ, що засвідчував його особу (паспорт, виданий царським, тимчасовим або радянським урядом) та кошти, аби заплатити за паспорт і його поновлення [7, с. 16–17]. Паспорт не надавав мігрантові права на повернення в державу, де його було отримано без спеціального на те дозволу. Він одночасно був посвідченням особи й проїзним документом, термін дії якого складав один рік [8, с. 50]. Разом із тим він втрачав силу, якщо його власник повертався в державу свого походження [7, с. 16–17]. Видавався паспорт не Лігою Націй, а урядом держави-реципієнта. Це було пов'язано з тим, що для захисту паспорта міжнародної організації були потрібні додаткові спеціальні конвенції, а зацікавлені держави могли з ними не погодитися. Тому найбільш прийнятним рішенням було доручити цю справу урядам держав, на території яких перебували мігранти [9, с. 85]. Текст паспорта паралельно складався двома мовами – французькою та мовою країни, що його видавала [9, с. 17].

Таким чином, Лігою Націй було встановлено лише загальні правила запровадження та видачі паспортів для біженців, а також права й обов'язки осіб, що його

отримували. Не було чітко визначено, на які категорії переселенців ці документи поширюватимуться. Усі питання, пов'язані з практичним виконанням рішень міжнародної організації покладалися на уряди держав-реципієнтів. Варто наголосити, що "паспорти Нансена" визнавалися державами не в обов'язковому порядку й лише частково розв'язувати правову проблему, пов'язану з іммігрантами. Крім того, вони не ліквідували труднощів для біженців, зокрема під час переїзду до іншої країни або отримання дозволу на роботу. Вони не надавали права на допомогу в разі інвалідності, під час хвороби, безробіття [9, с. 18–19]. Соціальне й правове становище біженців більшою мірою залишалося залежним від доброї волі урядів держав-реципієнтів. Однак безсумнівно є те, що запровадження паспортів для російських і вірменських біженців було першим кроком до уніфікації та стабілізації їхнього правового становища. Завдяки цьому полегшилося пересування зазначеної категорії осіб через державні кордони. Разом із тим встановлення паспортів для біженців дало змогу вести облік таких осіб та підрахувати їх кількість в окремих державах. Однак такі дані можна вважати лише приблизними, оскільки європейські країни приєднувалися до виконання Угод Ліги Націй щодо паспортів для біженців у різні роки, самі ж біженці змінювали державу проживання, частково поверталися на батьківщину та й не всі такі особи отримали зазначений паспорт.

У серпні 1922 р. генеральний секретар Ліги Націй розіслав урядам країн світу листи з пропозицією висловити своє ставлення до Угоди про запровадження паспортів для біженців, прийнятої Женевською конференцією 5 липня 1922 р., і приєднатися до неї. Виявилося, що для ряду країн приєднання до Угоди означало ускладнення вже чинного режиму проживання й пересування російських біженців [9, с. 17]. Проте до листопада 1922 р. система посвідчень особи, запропонована Женевською конференцією, була схвалена 12-а державами, до вересня 1923 р. – 30-а державами, а до початку 1930-х рр. – 51-ю державою. Більшість країн прийняла Угоду без заперечень, деякі – лише основні принципи. Наприклад, Бельгія, Канада, Естонія не приєдналися до Угоди, оскільки видавали власні документи російським біженцям. У ЧСР право на отримання паспорта надавалося лише тим особам, які прибули в країну після фіксованої дати, а саме – 1 січня 1923 р. [9, с. 18–19]. Офіційна позиція держави полягала в тому, що запровадження нових документів для біженців, згідно з пропозицією Ф. Нансена, необов'язкове доти, доки більшість зацікавлених держав не приймуть подібні правила. З іншого боку, паспорти, видані іншими державами, відповідно до Угоди 1922 р. Міністерство закордонних справ (МЗС) ЧСР буде розглядати як чинні та візувати їх безоплатно, оскільки їх власник не мав коштів для оплати [9, с. 212–213].

Чехословацька республіка приступила до виконання Угоди про видачу паспортів для біженців, починаючи з 1 січня 1930 р. [3]. Проте введення в дію згаданих документів міжнародного зразка не було тут нагальною потребою, адже МЗС ЧСР з весни 1921 р. вже видавало особам російського походження "власне" посвідчення (чеською мовою – "пруказ"). Такі заходи були викликані необхідністю врегулювати неконтрольований потік іммігрантів до ЧСР. Відповідно до зазначеного рішення всі російські та українські іммігранти повинні були отримати в Чехословацькій республіці спеціальне посвідчення особи, що надавало їм право на перебування на території країни [12, с. 115]. Воно видавалося на під-

ставі пред'явлення ними документа, що засвідчував особу або після з'ясування їхніх особистих даних [9, с. 212]. Якщо така особа хотіла залишити межі ЧСР на певний період, то поліційні або адміністративні установи держави видавали їм законні пропуски для поїздки в означену країну та для повернення назад. Іноземні представництва ці пропуски визнавали й ставили на них свою візу [9, с. 212–213]. До того ж, російські та українські іммігранти для виїзду за кордон мали змогу отримати в ЧСР закордонні паспорти, як і громадяни республіки. Це були тимчасові документи, термін дії яких поширювався на п'ять років [5].

Запровадження "паспортів Нансена" в ЧСР було визначено кількома умовами. Право на отримання такого паспорта мали ті особи, які втратили російське чи турецьке громадянство до 1 січня 1923 р. Зазначений документ забезпечував дозвіл на виїзд із Чехословаччини та повернення до неї [3]. Крім того, на "нансенівський паспорт" наклеювалася спеціальна марка вартістю 5 золотих франків, тобто 35 чехословацьких крон, які йшли на користь Верховного комісаріату в справах біженців при Лізі Націй [5]. Так звані "нансенівські марки для паспорта" почали продаватися в ЧСР у 1929 р. за дозволу Міністерства внутрішніх справ цієї держави та за посередництва його регіональних структур [3]. Нові паспорти залишилися схожого вигляду до "пруказів", але вся необхідна інформація в них наводилася чеською мовою, паралельно французькій.

Отже, незважаючи на те що Чехословацька республіка брала активну участь у роботі всіх конференцій Ліги Націй, пов'язаних з біженцями, виконання принципового рішення – видачі паспортів – на практиці затягувалося. На території Чехословаччини для зазначеної категорії мігрантів продовжували діяти посвідчення особи, які видавалися МЗС ЧСР з 1921 р. Думається, що не другорядною причиною зволікання з видачею документів міжнародного зразка емігрантам з колишньої Російської імперії було намагання влади утримати можливість впливати на умови їхнього перебування в державі.

Для російських та українських іммігрантів, які проживали в інших державах, "нансенівський паспорт" полегшував їхнє правове становище. Однак у ЧСР обмін документів був для них невиконаним. "Паспорт Нансена" за своєю правовою вартістю виявився нижчим від документів, якими користувалися іммігранти в ЧСР до його запровадження. У разі виїзду за кордон вони отримували закордонний паспорт, як і громадяни республіки. Залишаючи з ним територію ЧСР, іммігранти могли користуватися захистом чехословацьких іноземних представництв. На відміну від закордонного паспорта, наявність "паспорта Нансена" давала право звертатися лише до спеціально уповноваженого представника Верховного комісара в справах біженців, які були не в усіх країнах. Крім того, "нансенівський паспорт" не полегшував іммігрантам процес отримання віз для перетину кордонів і дозволу на проживання в тій чи іншій державі [9, с. 43].

Разом із тим приєднання ЧСР до угоди про видачу паспортів для біженців не означало припинення терміну дії чехословацького "пруказу". У випадку, якщо термін його дії не закінчився, іммігрантові не було потреби турбуватися про заміну "пруказу" на "нансенівський паспорт". У разі завершення цього терміну, він міг просити про його подовження, а не міняти на "нансенівський паспорт". За твердженням Українського громадського комітету, з боку місцевих чехословацьких політичних органів перешкод на подовження терміну дії "пруказів" не робилося [2, арк. 4]. Для цього потрібно було

лише заповнити спеціальний бланк Міністерства закордонних справ ЧСР [1, арк. 8 зв.]. Таким чином, обмін особистого документа на новий – міжнародний – не був обов'язковою вимогою.

Українських іммігрантів у ЧСР хвилювало ще одне важливе питання. Воно полягало в тому, чи буде чехословацька влада дотримуватися своєї практики в означенні національності іммігрантів, чи візьме формулу Нансена [2, арк. 1]. Тобто мова йшла про зазначення в нових паспортах української національності іммігрантів. У зв'язку із цим у Празі та в інших містах ЧСР серед українських іммігрантів виникали спеціальні органи для акції в справі "паспортів Нансена". У Подєбрадах у грудні 1929 р. ініціативна група з осіб лекторського та адміністративного персоналу Української господарської академії створила комісію для збирання матеріалів та необхідної інформації в цій справі. Уже 8 січня 1930 р. вона провела загальні збори, на яких було ухвалено:

- звернутися до відповідальних чиновників уряду ЧСР з проханням про зазначення української національності в паспортах, які видаватимуться емігрантам;

- до остаточного розв'язання цієї справи урядом ЧСР утримуватися як від отримання "паспортів Нансена", так і від подання заяв про їх виготовлення;

- заявити свій протест перед Верховним комісаріатом у справах біженців при Лізі Націй та перед усім світом проти образи, нанесеної цілій українській нації, бажанням підмінити національне українське ім'я іменем чужого народу, що насильно окупує терени України [2, арк. 1].

Крім того, Комісія схвалила виготовлений І. Бочковським текст меморандуму до Президента ЧСР Т. Масарика, який йому було передано 15 січня 1930 р. Згодом у канцелярії президента повідомили, що меморандум направлено на розгляд до МВС [2, арк. 3]. Аналогічний протест Комісія підготувала й до Верховного комісаріату в справах біженців та надіслала його в кінці січня 1930 р. У ньому говорилося, що "практика називати українців "руськими" є проявом національного утиску з боку інституції, яка існує при Лізі Націй як офіційний орган для захисту тих, хто опинився на еміграції внаслідок боротьби за права свого народу" [2, арк. 3]. Крім того, було ухвалено текст меморандуму до Ради Ліги Націй і до урядів тих країн, представники яких входили до Комісаріату Ф. Нансена. Члени Комісії були переконані, що справа з "паспортами Нансена" щодо українських вимог може бути вирішена лише на міжнародній конференції в Женеві. Звідси випливало те, що вимоги української еміграції мають бути направлені до Ліги Націй та урядів тих держав, що входять до її складу [2, арк. 4]. Учасники розпочатої акції були впевнені, що вона повинна мати централізований характер, а "для цього потрібно увійти в порозуміння з іншими українськими організаціями як у ЧСР, так і за її межами" [2, арк. 2]. Таким чином, українці скористалися наданим їм правом просити в урядів окремих держав визнання української національності в паспортах для біженців. У їхніх зверненнях містилися заклики про заміну формулювання національності в паспортах: із "росіянин" на "українець".

Чехословацький уряд пішов назустріч жаданням українців. МВС ЧСР своїм указом дозволило замінити надруковану в паспорті національність "росіянин" на "українець" [6]. Таке рішення було прийняте відповідно до визнання Дорадчим комітетом при Верховному комісаріаті у справах біженців компетенцією окремих держав вирішувати такі питання. Таким чином, Чехословацька республіка була чи не єдиною державою у світі, яка визнавала українську національність у паспортах

для біженців. Українці звернулися до міністра закордонних справ ЧСР із проханням сприяти технічному завершенню цієї справи, тобто виготовленню нових бланків для паспортів українців. Хоча чехословацька влада позитивно відгукнулася на прохання іммігрантів-українців щодо зазначення в паспортах їхньої української національності, але на практиці його реалізація де-що затягувалася. У 1931–1932 рр. до МЗС ЧСР надходили письмові звернення українців, щоб зазначене міністерство прискорило виконання технічної сторони справи під час виготовлення паспортів [6]. Перше таке звернення зустрічається від 15 квітня 1931 р., а повторне – від 12 січня 1932 р. [6].

Отже, зважаючи на масовий і політичний характер імміграції до європейських країн на початку 1920-х рр., розв'язанням ключових проблем цього явища займалася Ліга Націй. Під керівництвом цієї організації було сформульовано поняття "біженець" та в 1922 р. започатковано надання таким особам особистого документа – "паспорта Нансена". Це було посвідчення особи та одночасно проїзний документ. Рішення Ліги Націй стосовно біженців мали рекомендаційний характер, тож держави-члени цієї організації не були зобов'язані до них приєднуватися. Практичне розв'язання біженської проблеми було "перекладено" на уряди держав-реципієнтів. Проте досвід Ліги Націй буде враховано після Другої світової війни, але вже в рамках Організації Об'єднаних Націй.

Чехословацька республіка займалася урегулюванням проблеми біженців на своїх територіях паралельно з участі в аналогічному міждержавному процесі. Варто наголосити, що результат діяльності ЧСР в межах свого кордону був значно швидшим і більш дієвим. Держава самостійно забезпечувала іммігрантів особистими документами, які були вигіднішими для них, ніж подібні міжнародні.

Разом із тим, у міжвоєнний період нерозв'язаною проблемою залишилося правове становище українських політичних емігрантів, оскільки за період існування Ліги Націй їх не було визнано за окрему національну категорію біженців. Очевидно, у цьому проявлялося ставлення світового співтовариства загалом до української державності. Проте Чехословацька республіка була чи не єдиною державою у світі, яка в паспортах для біженців, що видавалися українцям, визнавала їхню українську, а не російську національність.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 3801, оп. 1, спр. 316, 455 арк.
2. Там само, ф. 4465, оп. 1, спр. 176, 4 арк.
3. Národní archiv České Republiky, fond Ministerstvo zahraničních věcí – Ruská pomocná akce (1920–1939), karton 3.
4. Ibid, karton 5.
5. Ibid, karton 39.
6. Ibid, fond Ruské a ukrajinské emigrantské spolky a organizace v ČSR (1918–1945), karton 73.
7. Гудвин-Гилл Г. С. Статус беженца в международном праве / Г. С. Гудвин-Гилл. – М.: ЮНИТИ, 1997. – 647 с.
8. Потапов В. И. Беженцы и международное право / В. И. Потапов. – М.: Международные отношения, 1986. – 103 с.
9. Русские беженцы: Проблемы расселения, возвращения на Родину, урегулирования правового положения (1920–1930-е годы): Сборник документов и материалов / Сост. З. С. Бочарова. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2004. – 400 с.
10. Сборник международно-правовых документов и национальных законодательных актов по вопросам беженцев / Сост. Ю. Л. Сарашевский, А. В. Селиванов. – Минск: Тесей, 2000. – 464 с.
11. Трошинский В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне та соціально-політичне явище / В. П. Трошинський. – К.: Інтел, 1994. – 260 с.
12. Dokumenty k dějinám ruské a ukrajinské emigrace v Československé republice (1918–1939) / Sestavili Z. Sládek, L. Běloševská a kolektiv autorů. – Praha: Euroslavica, 2000. – 344 s.

References

1. Tsentralnyi derzavnyi arkhiv vyshchych orhaniv vlyady ta upravlinnia Ukrainy, fond 3801, opis 1, sprava 316, 455 arkushiv.
2. Ibid, fond 4465, opis 1, sprava 176, 4 arkushiv.
3. Národní archiv České Republiky, fond Ministerstvo zahraničních věcí – Ruská pomocná akce (1920–1939), karton 3.
4. Ibid, karton 5.
5. Ibid, karton 39.
6. Ibid, fond Ruské a ukrajinské emigrantské spolky a organizace v ČSR (1918–1945), karton 73.
7. GUDVIN-GILL, G.S. (1997) *Status bezhentsa v mezhdunarodnom prave*. Moscow: YUNITI.
8. POTAPOV, V.I. (1986) *Bezhtentsi i mezhdunarodnoe pravo*. Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniia.
9. BOCHAROVA, Z.S. (Ed.) (2004) *Russkie bezhtentsy: Problemy rasseleniia, vozvrashcheniia na Rodinu, uregulirovaniia pravovogo polozeniiia (1920-e – 1930-e gody): Sbornik dokumentov i materialov*. Moscow: Rossiiskaia politicheskaiia entsiklopediia.
10. SARASHEVSKII, Yu.L., SELIVANOV, A.V. (Eds.) (2000) *Sbornik mezhdunarodno-pravovykh dokumentov i natsionalnykh zakonodatelnykh aktov po voprosam bezhtentsev*. Minsk: Tesej.
11. TROSHCHYNSKYI, V.P. (1994) *Mizhvoienna ukrainska emihratsiia v Yevropi yak istorychne i sotsialno-politychne yavyshe*. Kyiv: Intel.
12. SLÁDEK, Z., BĚLOŠEVSKÁ, L. et al (Eds.) (2000) *Dokumenty k dějinám ruské a ukrajinské emigrace v Československé republice (1918–1939)*. Prague: Euroslavica.

Надійшла до редколегії 26.10.15

T. Zagorodniuk, Ph.D. in History
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE INTRODUCTION OF PASSPORTS FOR REFUGEES IN THE CZECHOSLOVAK REPUBLIC (1920–1930s)

The article is devoted to one of the important aspects of the immigration policy of the Czechoslovak Republic during the 1920–1930s, including the introduction of passports for refugees. These are immigrants from the former Russian Empire, including the Ukrainian political migrants. Given the lack of study mentioned aspect, the article is based on materials of the National Archives of the Czech Republic and the Central State Archives of higher authorities and management of Ukraine, as well as published documents. Immigration policy of the Czechoslovak Republic was determined by a combination of both foreign factor and domestic policy factor. The article highlights the emergence of the refugee problem in Europe, a heavy legacy of World War II, and attempting to resolve this trouble using the League of Nations. First it was seen in defining the legal status of such persons and ensuring their personal documents. These functions refugees had to realize "Nansen Passport". Although imperfect measures of the League of Nations policy on refugees, her experience will be considered by the United Nations after the Second World War. Czechoslovakia position on refugees, its accession to international agreements and the implementation of international decisions taken in the republic are considered. The attitude of the international community and the Czechoslovak leadership to the Ukrainian political exiles are demonstrated.

Keywords: migrants, immigrants, refugees, stateless persons, the legal status of a person, "Nansen Passport".

УДК 930.22:329.73(477):81'276.45/.3/.4

В. Ковальчук, канд. іст. наук
Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Київ**ВИКОРИСТАННЯ МЕТАФОР, ГІПЕРБОЛ, ЖАРГОНІЗМІВ І ЛАЙКИ У ДОКУМЕНТАХ УПА**

У статті проаналізовані приклади використання найбільш поширених стилістичних прийомів авторами документів і пропагандистських матеріалів Української повстанчої армії та збройного підпілля Організації українських націоналістів. Політичні інструктори військових підрозділів УПА використовували стилістичні прийоми для підсилення емоційного "звучання" звітів, хронік і ділових листів. При перенесенні назви з одних предметів, явищ, дій, ознак на інші на основі подібності між ними часто-густо застосовувалася релігійно-міфологічна лексика (слова "Адам", "Авраам", "Прозерпіна", "Плутон" тощо), оскільки чимало авторів документів мали релігійну освіту чи походили з родин священників. Досліджено, яким чином за допомогою метафоризації затушовувалося первісне значення слова "вбивати" та похідні від нього. А застосування слів із народних приказок ("Пилип із конопель") "видає" соціальне походження авторів документів (переважно вихідці зі сільської місцевості).

Органічною складовою лексики документації УПА й націоналістичного підпілля були й гіперболи. Ці стилістичні фігури використовувалися задля явного та наємисного перебільшення з метою посилення виразності й підкреслення сказаної думки ("обертат Берія", можливість стати під тиском СБ "абіссінським негусом").

В УПА також виробилася власна система специфічних експресивних висловів – жаргонізмів. Найчастіше за їхньою допомогою автори документів "принижували" ворожі етноси, соціальні групи ("німаки", "ляхи", "сталінські опричники", "закукурічений кат").

Хоча вживання ненормативної лексики (лайки) в УПА заборонялося організаційними розпорядчими документами, вона, особливо російського походження, все-таки побутувала. Для порівняння, радянські чинники (як-от радянський партизанський загін Віктора Карасьова у Волинській обл.) вдавалися до використання нецензурної лексики частіше. З метою "героїзації" при створенні текстів послуговувалися й стилістичним прийомом метонімії.

Ключові слова: Українська повстанча армія, Організація українських націоналістів, метафора, гіпербола, жаргонізм, лайка.

При написанні документів і пропагандистських матеріалів Української повстанської армії окремі автори намагалися їх емоційно забарвлювати. Досить часто так "оживляли" звітність (звіти, хроніки), інструктивні навчально-пропагандистські документи, ділові листи та листівки. Щоб документи "бриніли" емоціями, а їхні дієві особи виглядали героїчно чи, навпаки, пройдисвітами, автори вдавалися до використання найрізноманітніших стилістичних прийомів. Серед них поважне місце належало метафоризації та гіперболізації. Інколи в сюжети текстів "впліталися" жаргонізми й нелітературна лексика. Особливо вміло вписували метафори у документальний контекст "політичні виховники" (політичні інструктори) підрозділів УПА. Переважно робилося це не навмисне, а було проявом оригінального стилю написання.

На нашу думку, стилістика документів (у першу чергу – військового змісту) – предмет дослідження, до якого невивправдано мало уваги. З числа українських дослідників майже ніхто використання стилістичних прийомів у історичних джерелах УПА не зауважував. До теми лише певною мірою дотичні праці фахівців із лінгвістики, журналістики, зв'язків із громадськістю та політтехнологій (наприклад – Георгія Почепцова [18], Володимира Криська [8]). За кордоном їхніх колег значно більше, приміром Джордж Лакофф і Марк Джонсон [4; 24], Томас Белт [3], Майкл Холл [22].

Увага зарубіжних дослідників до стилістичних засобів показова. Адже в умовах війни опонента, ідею, подію чи явище можна легко дискредитувати шляхом "навішування ярликів", використовуючи засоби стилістики (наприклад – у пропагандистській листівці). Метафоризація мови документів не лише додає їм "квітучості", але й збуджує різні асоціації в уяві адресатів [21]. Вдало вжитими у звіті словами підлеглий старався викликати довіру свого організаційного зверхника. Метафори, в яких фігурує ключове слово "запах", так впливають на свідомість деяких реципієнтів, що вони його "відчувають" [16, с. 705] і в такому стані піддаються навіюванню певних ідей чи сценаріїв поведінки.

У США метафори є предметом вивчення учасниками спеціальних дослідницьких програм. Так, організація Intelligence Advanced Research Projects Activity (IAPRA) давала гранти на студії в царині аналізу метафоричності мови людей різних світових культур, аби зрозуміти

відмінності в способах мислення представників культурних ідентичностей [18]. Вивчення метафоричної мови представників однієї культури дозволяє наблизитися до розуміння архетипів їхнього мислення.

Як засвідчує архівна евристика, на метафори багаті насамперед ті документи УПА, в яких описуються ворожі військово-політичні формування, насамперед – радянської провенієнції. До слова, командири та політвиховники підрозділів користувалися згаданим стилістичним прийомом не лише для розрізнення ворожих сил. Також він ставав у нагоді для "згладжування", пом'якшення гостроти звучання певної інформації в текстах (як-от – про смерть чи знищення ворога).

Простежимо, якими відповідниками в документах Організації українських націоналістів-бандерівців і УПА замінювалося слово "вбивати". "Було б добре десь заміновати шосу, щоби трохи ворогів поїхало до неба, бо їх тут вже трохи за богато" [1, арк. 147], – пропонував спосіб боротьби з радянськими ворогами упівець "Давид" у своєму листі. "Сталінових байстрюків з посвідками післали золоситись в "Аврамове царство" [12, с. 671], – згадував ройовий із куреня "Хмельницький" групи УПА "Тютюнник" "Нечай" про наслідки сутички його підрозділу з радянськими партизанами у селі Симомах Барашівського району (нині – Ємільчинський) Житомирщини восени 1943-го. А от політвиховник "Корсунського" загону УПА "Канада", з приводу вбивства меншим підрозділом загону на чолі з "Давуном" радянського партійного функціонера неподалік українсько-білоруського кордону в серпні 1944 р., "замінив" фігурантів згаданого "царства" на героїв давньогрецької міфології – володаря країни небіжчиків і його дружину, дочку Зевса та Деметри. Вийшло так: "...секретаря райпарткому післали в царство Прозерпіни і Плутон..." [11, с. 205]. Замість слова "вбивати" використовувалися й інші цікаві вислови. Так, 9 вересня 1943-го командант запліля воєнної округи УПА "Богун" Сильвестр Затовканюк-"Пташка" наказав референтам Служби безпеки у районах і надрайонах уважніше ставитися до процедури обшуку підозрюваних, бо "...трапляються випадки, що чоловіка пускають в трубу..." [10, с. 411].

До речі, настільки часта релігійно-міфологічна лексика – це зовсім не випадковість. Її (як відомо, чимало активістів УПА й ОУН(б) походили з родин священників)

помічаємо в деяких листах останнього головнокомандувача УПА Василя Кука. Одного разу йому не сподобалася, як автор статті "Комінформ і його завдання" розкритикував план Маршалла. Тож рішуче став на захист плану, порівнявши "критикана" з "апокаліптичним дідьком" [12, с. 257]. Ще раз Кук метафорично "обмовився" про свою обізнаність із релігійними справами в листі до Василя Галаси-"Онуфрія": "Щастя, що я, дякувати Богові, просто чудом вирвався даліше поза перстень пекла. ...не зовсім докладно зорієнтований про справжній розмір і наслідки акцій ворога" [12, с. 299].

Цінне джерело метафоричності мовлення – листування "легітимних" діячів ОУН(б) і УПА із волинським "розкольниким", відомим оунівським активістом Степаном Янишевським-"Далеким". Ось як відповів на закиди Янишевського, що заявив про пряме підпорядкування Центральному Проводу ОУН(б), в обхід крайового проводу, невідомий: "Настрашій свого тата і маму, а мене не страши. Коли я свідомий того, в яких обставинах ми боремся, то Ваш "пилип з конопель" є нічим" [12, с. 799]. "Ти ж бачився вчора з Далеким, ото ж розкажи, що він тобі сказав? ... хочеш мене завести як козу на шнурок..." [2, арк. 126], – дорікав повстанець "Сівач" своєму зверхникові "Нечипору" за словесну підтримку тим Степана Янишевського в звіті про перебування в Костопільському повстанському районі на Рівненщині навесні 1946 р. Згодом провідник ОУН(б) на Волині та Поліссі Василь Галаса, коли вів епістолярний діалог із "далеківцем" Іваном Кролем-"Зіньком", використав фразеологізм "не завиваю нічого в бавовну" [12, с. 183]. А ще – охарактеризував лаконічний лист "Далекого", який той написав виконувачеві обов'язків генерального судді ОУН(б), крилатим висловом – "ароганська відповідь"¹.

Крім "Авраама", в упівських документах часто-густо фігурував і "Адам". Приміром, із "адамовими слізьми" ототожнив боездатність новобранців свого загону, відомого після проходження радянсько-німецького фронту через Волинь на захід навесні 1944-го, командир підрозділу УПА "Котловина" Степан Коваль-"Юр". "Якщо є можливим, то пришліть мені тих жандармеристів, що є в Вас з мого загону, бо не маю не одного чоловіка, котрий міг би хоть чоловіка арештувати. Ви знаєте, з ким я залишився, а ті новачки – то це Адамові слізи", – поскаржився чоловік у штаб групи "Заграва" 6 березня [11, с. 319].

Далі – про гіперболи. Частина звернення "Український народ!" неназваного автора (вийшло від імені якогось "Краєвого проводу ОУН") настільки образна, що фактично є однією суцільною гіперболою: "Сьогодні вже не є тайною ні для оберката Берії, а ні для фахових злодіїв у кримінальних мундирах – хрущових і коротчєнків, що кожна українська хата – це інкубатор грізної "бандеровської" стихії, яка повільно, але систематично працює над вкороченням довговічності більшовицьких термітів..." [14, с. 466].

Василь Кук у своїх листах актуалізував ще одне цікаве перебільшення. Критично налаштований до есбістських тортур, написав, що під їхнім тиском практично кожен здатний визнати себе будь-ким, навіть керівником ("негусом", "цисарем") Ефіопії ("Абіссинії"). З його легкої руки ця гіпербола в підпіллі стала крилатою. А походження її наступне. В червні 1947-го Кук написав провідникові ОУН(б) на Волині та Поліссі Миколі Козаку з приводу "справи Шелеста" (загинув унаслідок слідчих

дій "К."): "Цікаво, коли б Мовчазний так само без доказів признався до того, що є цисарем Абіссинії – чи також був би К. в це повірив" [12, с. 247]. Певно, тут автор перефразував слова референта СБ Центрального Проводу ОУН(б) Миколи Арсенича, які почув від нього раніше на Волині: "Якщо ти будеш бити чоловіка, то він признається, що він цисар Абіссинський" [4]. Знаємо й ще один схожий вислів Кука – про стиль роботи на Волині Миколи Козака (ще коли той керував СБ на Волині та Поліссі): "Якби мене самого допитали таким чином, то я би визнавав себе не тільки чекістським агентом, але й абіссинським негусом" [5, с. 136; 23].

Складовою лексики УПА й оунівського націоналістичного підпілля, яка притаманна для їхніх документів, є експресивні жаргонізми. Ці слова повстанці інтегрували в тексти, в першу чергу, для того, щоб принизити своїх ворогів. Так, очільник військової розвідки СБ групи УПА "Заграва" "Немо" наприкінці 1943-го називав німецьких загарбників "німаками", польські формування – "польськими бандами" або "совітсько-польськими бандами" [6, с. 92]. В інтерпретації бунчужного "Нещасного" агресивно налаштовані поляки із села Гурбів (весна 1943 р.) постають "ляхами" [11, с. 59]. Так само поляків назвав окружний провідник ОУН(б) "Шах" 6 серпня 1944-го [20, с. 262]. Автор додатку до наказу по тактичному відтинковій "Замок" УПА–Захід охрестив радянських партизанів "сталінськими опричниками" [19, с. 148]. Радянські вороги, з якими сотня УПА "Лісовики" боролася в селі Сільці Підгаєцького району 5 квітня 1945 р., проходять в оглядовому документі ВО УПА "Лисоня" як "сталінські бандити" [15, с. 312]. У деяких звітах та протоколах допитів бандерівською СБ учасників радянських партизанських підрозділів (з'єднання Шукаєва, загони ім. Хрущова, ім. Фрунзе) за 1943–1944 рр. чільні керівники цих формувань постають "жидами" [7, с. 258].

Відверта лайка в документах УПА практично відсутня. Можливо, це наслідок видання кількох розпорядчих документів про її заборону? Так, вимагав "конечно викоринити лайку" автор інструкції ч. 2 "суспільно-політичної референтури УПА" (?) [10, с. 55]. "Під загрозою найтяжчої кари забороняється говорити огидних слів, а найбільше визивання матері в московській мові", – наказував командир одного з перших підрозділів УПА "Погром" – у вересні 1943-го [10, с. 571]. Це ж саме говорився у наказі командира загону "Котловина" від 12 жовтня: "При взаємовідносинах військових поміж собою під відповідальність до перебування в карнім відділі включно, забороняю вживати прокльонів і ганебної лайки (матерної)" [10, с. 575]. Отож, навіть у листуванні з радянськими партизанами в 1943 році упівці на лайку не переходили, вдаючись, як максимум, до метафор чи гіпербол. Наведемо приклад одного з таких "емоційних" листів. Українські захисники села Звіздже, біля р. Горинь на Волині, відповіли на звернення представника "ковпаківців" у червні 1943-го так: "Листа твого вертаємо, сховай його собі у кишеню. Пісеньку вашу у нас горобці перестали співати. А погрози й страх ваші лишіть собі. 25.6.43. До побачення в Москві. Командир відділу Гонта" [12, с. 50].

Втім, "не гострі" жаргонізми в повстанських документах таки траплялися. Так, невідомий автор, описуючи наслідки бою біля с. Сільця Підгаєцького району 5 квітня 1945-го між сотнею УПА "Лісовики" і радянським підрозділом, не втрачає нагоди виразити на письмі "м'який" жаргонізм – називає оточення, з якого спромоглися вийти повстанці, "ворожою матнею" [15, с. 313]. Схожими слівцями українські повстанці регулярно "вистрілювали" у своїх політичних опонентів. "Тут оперирують... бульбівці лише коло горілки, – ділився своїми

¹ Вислів спотворений. Потрібно – "Арагонська відповідь". Так називали вчинок короля Іспанії Фердинанда II, котрий на початку XVI ст. ухилився від прямої відповіді на заяву кортесів (парламенту) Арагону щодо зловживань арагонської інквізиції. Натомість відтермінував розгляд цього питання до 1512 р. [12, с. 180].

спостереженнями за поведінкою опонентів у с. Совпі Березнівського району Рівненщини бунчужний "Нещасний" 1943 року. – Люде... заявляють: "Просто допоможіть нам що-будь, бо вони просто жить не дають. То й знають, що п'ють, грабують та сплять, а то ще й хто обізветься – то поб'ють" [11, с. 61].

Лексика пропагандистських листівок була "гарячішою". "Рівно ж цілковитою невдачею закінчився зимовий похід енкаведівських ватаг, хоча так старанно й запопадливо організований новоспеченим інквізитором-невдахою "Сракачем" (йдеться про начальника Українського штабу партизанського руху Тимофія Строката – прим. В.К.). Закукурічений кат, не маючи сил і методів розгромити щільно зімкнуті колони безстрашних революційних когорт, чинить, гідну советського яничара, варварську розправу над мирним населенням Західних областей" [14, с. 466, 468], – читаємо у зверненні "Український народ!" (травень 1946 р.).

Для порівняння, радянські чинники вдавалися до використання нецензурної лексики значно частіше. Наприкінці 1945 р. під Глушанським хутором у Дерманському лісі на Волині енкаведисти знайшли схованку з цукром місцевого оунівського очільника Петра Олійника-"Романа". Цукор увесь забрали, а на пустому місці залишили записку: "Ти, Роман, не вояка. Єслі ти вояка – виходь з нами у бой. Сахар твой забираем. Чупринка будьот пить чай з сахаром, а ти з ху...м" [12, с. 414]. Якщо вірити спогадам командира радянського партизанського загону Георгієві Балицькому, в листопаді 1943-го члени загону Карасьова, які з ним "сусідили" в цуманських лісах Волині, склали густо "присмаченого" ненормативного лексикою листа до Гітлера, який називався "Посіпаці – скаженому собаці". Це епістолярне послання за використанням яскравих стилістичних і семантичних прийомів нагадувало міфічного "листа запорожців до турецького султана". Зокрема, там були такі рядки: "...побажаємо тобі від щирого серця – сто болю у реберця, сто чортів у твою пельку, щоб ти швидше ліг на земельку, в осиновий гроб, та й, мати твою й...б... Не вір ні трохи... рейхскомісарові України Коху. Надсилають вони тобі депеші, надсилають листи, щоб брехню замести. Адже, доложили, що партизан розбили. А ми на всіх вас х...й положили... Гола тобі срака, задрипана собако, щоб тобі руки і ноги звело, щоб тобі живіт підтягло, аж до самого пупа, арийська от за...упа" [17, с. 595–596].

Звісно, що для героїзації упівських текстів застосовувалися й інші стилістичні прийоми. Один із них – метонімія, тобто заміна одних слів іншими на основі суміжності. Для прикладу, 22 грудня 1944 р. невідомий автор звіту про рейд куреня УПА "Бистрого" Бесарабією зробив таку сміливу, із тонким "нальотом" гротескності, заяву: "Зараз на Б[уковину] вислано військову розвідку, яка вирушила разом із Русланом. Ми дальше студіюємо Б[уковину] та мамалигу. В скорому майбутньому Б[уковина] буде наша" [15, с. 389].

Таким чином, на конкретних прикладах доведено, що "писемна мова" УПА і збройного націоналістичного підпілля була доволі багатою на образність, містила метафори, гіперболи й інші стилістичні прийоми. Автори документів застосовували засоби вираження експресії з метою емоційного забарвлення текстів, що перетворювало їх на пропагандистські й впливало на адресну аудиторію не гірше за усну пропаганду. А от нецензурна лексика – чи не найкращий експресивний засіб – у повстанських документах, на відміну від джерел радянських партизанів (за виключенням кількох винятків) практично не зустрічалася.

Список використаних джерел

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 62, оп. 4, спр. 73, 232 арк.
2. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 3838, оп. 1, спр. 95, 139 арк.
3. Белт Т. Политические убеждения путем метафорического моделирования / Т. Белт // Политическая лингвистика. – 2007. – Вып. 2(22). – С. 18–25.
4. Казка Б. Служба безпеки ОУН та УПА: без брехні та без прикрас [Електронний ресурс] / Б. Казка // Час і Події. – 2007. – № 23 – 6 липня. – Режим доступу: <http://www.chasipodii.net/article/1493/> – Назва з екрану. – Дата звернення: 02.10.2015.
5. Киричук Ю.А. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50 років ХХ ст. / Ю.А. Киричук. – Л.: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2000. – 304 с.
6. Ковальчук В.М. Документи ОУН(б) і запілля УПА про українсько-польське протистояння на Волині і Поліссі у 1943–1944 роках: спроба групування за походженням / В.М. Ковальчук // Студії з архівної справи та документознавства. – К.: [б. в.], 2004. – Т. 12. – С. 89–92.
7. Ковальчук В.М. Члени ОУН(б) та радянські партизани у світлі взаємних оцінок / В.М. Ковальчук // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне: [б. в.], 2006. – Вип. 10. – С. 255–258.
8. Крысько В.Г. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт) / В.Г. Крысько. – Минск: Харвест, 1999. – 448 с.
9. Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон // Теория метафоры: Сборник / под ред. Н. Арутюновой. – М.: Прогресс, 1990. – С. 387–416.
10. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та запілля. 1943–1944. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко. – К.: Торонто: Видавництво "Літопис УПА", 1999. – 724 с.
11. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 14: УПА і запілля на ПЗУЗ. 1943–1945. Нові документи / Упоряд. В. Ковальчук, І. Марчук. – К.: Торонто: Видавництво "Літопис УПА", 2010. – 724 с.
12. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 16: Волинь і Полісся у невідомій епістолярній спадщині ОУН і УПА. 1944–1954 рр. / Упоряд. В. Ковальчук, В. Огородник. – К.: Торонто: Видавництво "Літопис УПА", 2011. – 1024 с.
13. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 18: Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-Східної та Південної України / Упоряд. О. Пагіря, В. Іванченко. – К.: Торонто: Видавництво "Літопис УПА", 2011. – 1160 с.
14. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 19: Підпілля ОУН на Буковині. 1943–1951. Документи і матеріали / Упоряд. Д. Проданик. – К.: Торонто: Видавництво "Літопис УПА", 2012. – 784 с.
15. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 20: Воєнна округа УПА "Лисоня". 1943–1952. Документи і матеріали / Упоряд. С. Волянчук. – К.: Торонто: Видавництво "Літопис УПА", 2012. – 772 с.
16. Николаенко Н. Метафорическое мышление у здоровых детей и больных аутизмом как показатель межполушарного взаимодействия / Н.Н. Николаенко // Доклады Академии Наук. – 2001. – Т. 379. – № 5. – С. 705–707.
17. Партизанская война в Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941–1944 / Колл. составителей: О.В. Бажан, С.И. Власенко, А.В. Кентий и др. – М.: Центрполиграф, 2010. – 670 с.
18. Почепцов Г.Г. Військові дослідження проблем комунікації та мислення [Електронний ресурс] / Г.Г. Почепцов // Медіаграмотність. – 2013. – 31 березня. – Режим доступу: osvita.mediasapiens.ua/ethics/manipulation/viyskovi_doslidzhennya_problemi_komunikatsii_ta_mislepnyu. – Назва з екрану. – Дата звернення: 02.10.2015.
19. Теория и практика западноукраинского национализма в документах НКВД, МВД и МГБ СССР (1939–1956). Сборник документов / Состав. Н.И. Владимирцев, В.Д. Кравец и др. – М.: Объединенная редакция МВД России, 2010. – 512 с.
20. Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 т. / Под ред. А.Н. Артизова. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. – Т. 2: 1944–1945. – 1167 с.
21. Фенько А.Б. Вопросы рыбы и морали [Електронний ресурс] / А.Б. Фенько // Openspace. – 2015. – 20 июля. – Режим доступу: <http://www.openspace.ru/article/59>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 10.10.2015.
22. Холл М. Магия коммуникации. Использование структуры и значения языка / М. Холл. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2004. – 352 с.
23. Чайковский А.С. Роман Шухевич в українській історії [Електронний ресурс] / А.С. Чайковский // Еженедельник "2000.ua". – 2007. – № 20(366). – Режим доступу: http://www.2000.ua/v-nomere/aspekty/istorija/roman-shukhevich-v-ukrainskij-stor_arhiv_art.htm. – Назва з екрану. – Дата звернення: 10.10.2015.
24. Lakoff G. The political mind. A cognitive scientist's guide to your brain and its politics / G. Lakoff. – New York: Penguin Books, 2009. – 292 p.

References

1. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, fond 62, opis 4, sprava 73, 232 arkusha.
2. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy, fond 3838, 1, sprava 95, 139 arkushiv.
3. BELT, T. (2007) Politicheskie ubezhdeniia putem metaforicheskogo modelirovaniia. *Politicheskaiia lingvistika*. 2(22), 18–25.

4. KAZKA, B. (2007) Sluzhba bezpeky OUN ta UPA: bez brekhni ta bez prykras. *Chas i Podii* [Online], 23, 6 July. Available from: <http://www.chasipodii.net/article/1493/> [Accessed 2 October 2015].
5. KYRYCHUK, Yu.A. (2000) *Narysy z istorii ukrainskoho natsionalno-vyzvolnoho rukhu 40–50 rokiv XX st.* Lviv: Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka.
6. KOVALCHUK, V.M. (2004) Dokumenty OUN(b) i zapillia UPA pro ukrainsko-polske protystoiannia na Volyni i Polissi u 1943–1944 rokakh: sprobа hrupuvannia za pokhodzhenniam. In: *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva*. Vol. 12, pp. 89–92.
7. KOVALCHUK, V.M. (2006) Chleny OUN(b) ta radianski partyzany u svitli vzaiemnykh otsinok. In: *Aktualni problemy vitchyznianoi ta vsesvitnoi istorii. Naukovi zapysky Rivnenskoho derzhavnogo humanitarnoho universytetu*. Vol. 10, pp. 255–258.
8. KRYSKO, V.H. (1999) *Sekrety psikhologicheskoi voyny (tseli, zadachi, metody, formy, opyt)*. Minsk: Kharvest.
9. LAKOFF, G., DZHOHNSON, M. (1990) Metafory, kotorymi my zhyvemo. In: N. Arutiunova, ed. *Teoriia metafory: Sbornik*. Moscow: Progress, pp. 387–416.
10. VOVK, O., PAVLENKO, I. (eds.) (1999) *Litopys UPA. Nova seriya*. Vol. 2. Kyiv, Toronto: "Litopys UPA".
11. KOVALCHUK, V., MARCHUK, I. (eds.) (2010) *Litopys UPA. Nova seriya*. Vol. 14. Kyiv, Toronto: "Litopys UPA".
12. KOVALCHUK, V., OHORODNIK, V. (eds.) (2011) *Litopys UPA. Nova seriya*. Vol. 16. Kyiv, Toronto: "Litopys UPA".
13. PAHIRIA, O., IVANCHENKO, V. (eds.) (2011) *Litopys UPA. Nova seriya*. Vol. 18. Kyiv, Toronto: "Litopys UPA".
14. PRODANYK, D. (ed.) (2012) *Litopys UPA. Nova seriya*. Vol. 19. Kyiv, Toronto: "Litopys UPA".
15. VOLIANIUK, S. (ed.) (2012) *Litopys UPA. Nova seriya*. Vol. 20. Kyiv, Toronto: "Litopys UPA".

16. NIKOLAENKO, N. (2001) Metaforicheskoe myshlenie u zdorovykh detei i bolnykh autizmom kak pokazatel mezhpolusharnogo vzaimodeistviia. *Doklady Akademii Nauk*. Vol. 379, issue 5, 705–707.
17. BAZHAN, O.V., VLASENKO, S.I., KENTIL, A.V. et al (eds.) (2010) *Partizanskaia voina v Ukraine. Dnevniky komandirov partizanskikh otriadov i soedinenii. 1941–1944*. Moscow: Tsentrpoligraf.
18. POCHETSOV, H.H. (2013) Viiskovi doslidzhennia problem komunikatsii ta myslennia. *Mediahramotnist* [Online], 31 March. Available from: http://osvita.mediasapiens.ua/ethics/manipulation/viyskovi_doslidzhennia_a_problem_komunikatsii_ta_mislennia [Accessed 2 October 2015].
19. VLADIMIRTSEV, N.I., KRAVETS, V.D. (eds.) (2010) *Teoriia i praktika zapadnoukrainskogo natsionalizmu v dokumentakh NKVD, MVD y MGB SSSR (1939–1956)*. Sbornik dokumentov. Moscow: Obedinenniaia redaktsiia MVD Rossii.
20. ARTIZOV, A.N. (ed.) (2012) *Ukrainskie natsionalisticheskie organizatsii v gody Vtoroi mirovoi voyny*. Vol. 2. Moscow: Rossiiskaia politicheskaiia entsiklopediia (ROSSPEN).
21. FENKO, A.B. (2015) Voprosy ryby i morali. *Openspace* [Online], 20 July. Available from: <http://www.openspace.ru/article/59> [Accessed 10 October 2015].
22. KHOLL, M. (2004) *Magiia komunikatsii. Ispolzovanie struktury i znacheniiia yazyka*. Saint-Petersburg: Praim-Evroznak.
23. CHAIKOVSKIY, A.S. (2007) Roman Shukhevych v ukrainskii istorii. *Ezhenedel'nik "2000"* [Online], 20(366). Available from: http://www.2000.ua/v-nomere/aspekty/istorija/roman-shukhevich-v-ukrainskij-stor_arhiv_art.htm [Accessed 10 October 2015].
24. LAKOFF, G. (2009) *The political mind. A cognitive scientist's guide to your brain and its politics*. New York: Penguin Books.

Надійшла до редколегії 27.10.15

V. Kovalchuk, Ph.D. in History

M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies. National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

THE USE OF METAPHORS, HYPERBOLES, JARGONS AND ABUSIVE WORDS IN THE DOCUMENTS OF THE UKRAINIAN INSURGENT ARMY

In the article examples of use by authors of documents and propaganda materials of the Ukrainian Insurgent Army (UIA) and the underground of the Organization of the Ukrainian nationalists (OUN) of the most widespread stylistic receptions are analyzed. It is established that they were used political the instructor of military units of unitary enterprise for strengthening of emotional "sounding" of the reports, chronicles or business letters. During transfer of the name from one subjects, phenomena, actions, signs on others on the basis of similarity between them the religious and mythological lexicon was often applied (the words "Adam", "Abraham", "Proserpine", "Pluto", etc.) as many authors of documents had religious education or came from religious families. It is shown how by means of metaphors the initial word meaning was shaded "to kill" and derivative of it. Application of words of national proverbs and sayings ("the devil from a snuffbox") "gave out" a social origin of authors of documents (mainly natives of rural areas).

Hyperboles were an organic component of lexicon of propaganda documentation of UIA and a nationalist underground. This stylistic figure was used for obvious and deliberate exaggeration for the purpose of strengthening of expressiveness and underlining of the told thought ("oberkat Beria", opportunity to become under pressure of OUN Security Service "an Abyssinian negus").

In unitary enterprise own system of specific expressional statements – jargons was also developed. Often with their "help" authors of documents "humiliated" hostile ethnos, social groups ("nimaky", "liakhy", "stalinski oprychnyky", "zakukurichenyi kat", etc.).

Though the use of an offensive language (slang) in documentary sources of UIA was forbidden by organizational administrative documents, it, especially Russian origin, nevertheless occurred. For comparison, the Soviet divisions (for example guerrilla group of Victor Karasiov in the Volyn region) resorted to use of a abusive words much more often. Also, for the purpose of "glorification", at creation of texts stylistic reception of a metonymy was applied.

Key words: Ukrainian Insurgent Army, Organization of the Ukrainian nationalists, metaphor, hyperbole, jargon, abusive words.

УДК 002.2 [930 + 82]

С. Котова, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

"ОБРАЗ ЧУЖОГО" І "ОБРАЗ ВОРОГА": "ІМАГОЛОГІЯ" В СУЧАСНИХ МІЖДИСЦИПЛІНАРНИХ ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

У статті розглядаються генеза та зміст "імагології" як нового міждисциплінарного напрямку досліджень. Здійснено огляд основних праць теоретиків соціогуманітарної науки, котрі займалися розробкою цієї проблематики. Враховуючи той факт, що поняття "імагологія" з'явилося нещодавно і тільки поступово починає завоювати своє місце в науковому лексиконі, воно часто набуває різного змісту і призводить до концептуальної плутанини, тому у межах цієї розвідки зроблена спроба розглянути різні тлумачення терміна "імагологія" в зарубіжній і вітчизняній історіографічних рефлексіях. У контексті сучасних теоретико-методологічних підходів теоретичні конструкції "імагології" висвітлюються в соціологічному вимірі, компаративістичному та як напрям історичної антропології і історії ментальностей, які розглядають національні образи та етнічні стереотипи, що склалися в тривалому історичному процесі. Зроблено висновок про численні відмінності у тлумаченнях поняття "імагологія" в сучасному зарубіжному і вітчизняному історіографічних дискурсах.

Ключові слова: імагологія, сучасна зарубіжна історіографія, сучасна вітчизняна історіографія, історія та теорія історіографії.

Останнім часом особливого теоретичного значення набуває нова міждисциплінарна сфера "імагологія" (з лат. "imago" – зображення, образ), що поступово перетворюється в самостійну наукову дисципліну, а сам

термін з певними видозмінами завоює своє місце в гуманітарному лексиконі: "імагогіка" – у працях психологів; "іміджологія" – у соціологів; "імагологічні студії" (англ. "image studies") – в англомовному науковому

© Котова С., 2016

просторі; "імагологія" (франц. "l'imagologie") – у французьких дослідженнях; "образознавство" (рос. "образоведение") – в деяких російськомовних працях [12, с. 29].

Проте статус імагології в сучасній гуманітаристиці не є цілком визначеним. Її основним об'єктом дослідження виступає вивчення формування в національних культурах образів "свого" і "чужого". Вона знаходиться на стику соціальної та історичної психології, культурології, лінгвістики, соціології, етнології, конфліктології та інших наук, що неминує призводить до понятійної плутанини.

Термін "імагологія" (англ. "imagology") вперше з'явився у праці американського журналіста У. Ліппмана, чия концепція "громадської думки" та нове поняття "стереотипів" зробили прорив у тогочасній соціології. На думку автора, людина нездатна функціонально сприймати і точно інтерпретувати світ унаслідок складної взаємодії між людиною та середовищем [31, с. 3–34]. Тому люди і створюють псевдосередовище, де в суб'єктивній, упередженій, фіктивній формах виробляють "образ світу" та "образ псевдо-середовища". Таким чином, люди "живуть у одному світі, але думають і відчують, що в різних" через комунікацію у навколишньому середовищі та роботу засобів масової інформації.

Далі імагологія розвивалася у руслі порівняльно-історичного літературознавства у Франції, де досліджувалися образи інокультури в текстах національної культури, шляхом створення інтелектуальних конструктів образу "чужого", "іншого" (франц. "l'étranger", "l'autre"). Засновники французької школи "Анналів" М. Блок та Л. Февр на міждисциплінарному рівні соціогуманітарних наук у вивченні минулого поставили проблему "чужої культури" (франц. "la culture étrangère") [23, с. 138; 27, с. 14]. Орієнтуючись на культурологічні підходи школи "Анналів" у історичних дослідженнях, відійшовши від соціально-історичних визначень, Ж. Ле Гофф визволив авторів від складних абстрактних побудов. Дослідник розрізняв певні просторові структури та, як історик-медієвіст, виділив дві антагоністичні культури: християнізований світ та варварів-язичників. Він уперше вказав на суб'єктивну природу існування стереотипів сприйняття локальних спільнот, які могли не усвідомлювати факт власної єдності [11, с. 124, 139–140].

Австро-американський літературознавець Р. Уеллек висловив сумнів у можливості подальших особливих досліджень у імагології. Це спричинило виникнення дискусії між американською і французькою школами про наукову приналежність нової течії [3, с. 107–112].

Наприкінці ХХ ст. центром імагологічних досліджень стає Лувенський університет у Бельгії. Літературознавець Г. Дізерінк остаточно вводить поняття "імагології" як напрям компаративістики, який найбільше відповідає завданням сучасності, до соціогуманітарного лексикону у 1980-х рр. На його думку, предмет імагології – це вивчення духовного образу певного народу з точки зору іншої національної свідомості. Дослідник зазначає, що саме література є найважливішим, хоч і не єдиним джерелом з цього напрямку, оскільки саме в художній творчості формуються найтиповіші моделі кітчевого або іміджмейкерського мислення. Г. Дізерінк підкреслює важливість ролі, яку в художньому образі "іонаціонального" грають культурно-історичні розуміння, власне не пов'язані з літературою. Він обстоює думку про те, що імагологія має важливу гуманітарну функцію – сприяти пізнанню народами один одного в складному мультинаціональному європейському просторі [24; 25, с. 27–40; 26, с. 14].

Його співвітчизник історик культури Дж. Лірсен осмислив в історичному контексті імагологічний аспект національного самовизначення, з якого випливає базова

дістінкція "я – інший". Він трактує поняття "національні стереотипи" як стійкі та звичні наші уявлення про інших, що можуть бути позитивними чи негативними залежно від політичних обставин: країни, які становлять загрозу в політичній чи економічній конкуренції, подаються в негативному світлі, що викликає ксенофобські погляди; а країни, котрі не становлять жодної загрози, зображуються у привабливому ключі, що породжує екзотизм та ксенофілію. Зі зміною політичних обставин може змінюватися й образ певної країни не тому, що змінюється приписуваний певній нації характер, а тому, що змінюється ставлення до неї [29].

Польська дослідниця-філолог М. Швідерська пов'язує виникнення літературознавчої імагології з ім'ям Ж.-М. Мура – ученого-компаративіста, прихильника герменевтичної феноменології П. Рікера. Грунтуючись на його теорії, що громадська фантазія сприяє створенню культурно-опосередкованих образів "чужого" в літературі, які мають ідеологічний або утопічний характер, а у тексті ці образи виконують інтегруючу роль ідеології чи утопії та субверсивну роль, що руйнує дану групу, націю чи культуру, М. Швідерська визначає літературознавчу імагологію як "герменевтичний метод інтерпретації, тобто пояснення глибинної рікерівської семантики феномена культурного, національного або етнічного "чужого", який проявляється у світі художніх текстів". Дослідниця погоджується з мурівськими категоріями "іншого" (англ. "the Other"): "чужий" (англ. "stranger") та "інакший" (англ. "foreigner"). Вона доповнює їх власними імагологічними визначеннями: "альтер" (лат. "alter") для позначення "іншого" як сконструйованого на основі позитивних або негативних етнічних, національних стереотипів художнього образу та "аліус" (лат. "alius") в якості художнього образу "іншого" з символічними чи метафоричними функціями, що знаходиться поза певною групою, нацією, культурою [33].

В іспаномовному соціогуманітарному середовищі поняття "імагологія" асоціюється з брендингом як способом побудови за допомогою експертів-імагологів (ісп. "llamados imagólogos") загального сприйняття іміджу, який викликає в колективі єдину реакцію. На думку мексиканського суспільного діяча В. Гордоа Гіла, єдине колективне сприйняття певного уявного образу викликає спільну реакцію людей, які розділяють однакові ідеї, та дозволяє контролювати їх. За його визначенням: "імагологія – це наукове знання про створення, розробку та підтримку іміджу" [28].

З точки зору дослідників А. МакКлінток та Р. Єлліс, імагологія спирається на доробок психології, біологічної антропології, семіотики та має виконувати більш практичне значення: навчати людському спілкуванню та виробляти комунікативні здібності всередині груп [32, с. 209].

Наприкінці ХХ ст. імагологічна проблематика стає предметом теоретичних дебатів у російському соціогуманітарному просторі. Не в останню чергу це зумовлено бажанням Росії вирішити давню орієнтирну дихотомію Схід-Захід та визначити власне місце у світі. До середини 1990-х рр. імагологія як наукова дисципліна мала міждисциплінарний характер, вивчаючи закони створення, функціонування та інтерпретації образів "інших"/"чужих" у сприйнятті суспільства. Після наукового семінару "Росія і світ: проблеми взаємного сприйняття", проведеного Центром з вивчення вітчизняної культури Інституту російської історії РАН у 1995 р., сформувався новий напрямок – історична імагологія як складова історичної антропології, історії ментальностей та інтелектуальної історії. Він досліджував стереотипні уявлення про навколишній світ та образи чужинців, що існували в минулому. Його паралельно розробляли в

кількох наукових центрах, насамперед у Московському державному університеті, Російському державному гуманітарному університеті. В Інституті загальної історії РАН під керівництвом А.Я. Гуревича з кінця 1980-х рр. проводився семінар з образу "Іншого" в культурі, матеріали якого публікувалися на сторінках щорічника "Одісей. Людина в історії" [4, с. 214–215; 5, с. 202–203; 18, с. 126].

За словами філолога О.Р. Ощепкова, імагологія відображає перехід від есенціалізму до конструктивізму. В основі відчуття приналежності до нації лежить не ідентичність, а ідентифікація, яка впливає на культурну та соціальну практику тієї чи іншої нації шляхом продукування певних міфологем та інтелектуальних конструктів. Статус імагології досі не визначений у сучасній гуманітаристиці, і автор виділяє п'ять трактувань цього поняття: 1) "вчення про образи" як теоретична або історико-літературна дисципліна в рамках літературознавства за Н.Є. Яценко; 2) дослідження з етнічної, культурної, мовної приналежності стійких образів чужого в літературних текстах; 3) розділ історичної науки, що досліджує уявлення про інші країни, які історично складаються в суспільній свідомості певного народу за С.О. Мезінім; 4) відгалуження культурології чи соціології, які досліджують уявлення учасників культурного діалогу один про одного за І. Нойманном; 5) технологія створення іміджів за Г.Г. Почепцовим [15, с. 252; 16, с. 54–55].

Аналіз Л.П. Репіної концептів "національний характер" і "образ іншого" вказує на фундаментальне значення для розкриття специфіки та формування національної культури історичного змісту бінарних опозицій: "я – інший", "ми – вони", "свій – чужий". На її думку, в сучасній ситуації тотального утворення поліетнічних спільнот і посилення міжетнічних контактів відбувається стрімкий рух за лінією "свій" – "інший" – "чужий" – "ворожий". Суспільні настрої дуже мінливі й "виміряти" їх "градус" надзвичайно складно. Вказуючи на актуальність "історичного вивчення образів як частини культурної спадщини", Л.П. Репіна сформулювала ключові методологічні принципи імагологічної наукової програми: 1) необхідність врахування психологічної складової процесу формування етичних уявлень як суміші правди і фантазії, тверезого спостереження і грубих помилок; 2) принцип відображення в образі іншого народу сутнісних рис власної колективної психології; 3) принцип поєднання синхронічного і діахронічного підходів в історичному аналізі колективних уявлень з імперативом виявлення змін, що відбуваються в них, а також диференційований підхід до взаємного відображення народів у різних соціальних групах [19, с. 11–15].

Лінгвіст О.В. Папілова зауважує, що імагологія має міждисциплінарний характер. Її джерелами є мова, масова та елітарна культура, різні види мистецтва, кіно, літератури, фольклор, дані семіотики, етнолінгвістики, етнопсихології, етнографії, етнології, культурології, історії, політології тощо. Вивчаючи отримані з цих джерел матеріали, імагологія прагне до їх узагальнення та вироблення якоїсь спільної парадигми рецепції "чужих" у просторі тієї або іншої національної свідомості. Дослідниця розділяє два напрямки імагології: 1) "художню" (порівняльне літературознавство – компаративістику), яка відображає уявлення, стійкі образи про інші культури, об'єктивовані в творах художньої літератури; 2) "історичну", що спирається на матеріали національної історії, архівні документи, мемуари, з яких можна отримати відомості про формування і трансформацію уявлень одного народу про інші в історичному процесі [17, с. 31].

На переконання О.С. Сенявського та О.С. Сенявської, ключовим завданням у новому напрямку "історична імагологія" є проблема формування "образу ворога" в

російському суспільстві впродовж ХХ ст. Розвиваючи досягнення культурологічного підходу в історичних дослідженнях французької школи "Анналів" 1950-х рр., російські вчені виділили основний об'єкт "історичної імагології" – вивчення формування в національних культурах образів "своїх" та "чужих". Дослідники акцентують увагу на тому, що в контексті історії "пересиченого війнами ХХ століття" провідне місце в процесі комунікації різних народів набуває розуміння механізму перетворення "образу чужого" на "образ ворога" та інструментів ідеологічно-пропагандистського впливу на суспільну свідомість [21, с. 54–57; 22, с. 13–15]. "Образ ворога – це уявлення, що виникає у соціального (масового та індивідуального) суб'єкта про іншого суб'єкта, який сприймається як такий, що несе загрозу його інтересам, цінностям або самому соціальному і фізичному існуванню, формується на сукупній основі соціально-історичного та індивідуального досвіду, стереотипів та інформаційно-пропагандистського впливу. Образ ворога, як правило, має символічне вираження і динамічний характер, що залежить від нових зовнішніх впливів інформаційного або сугестивного типу" [20, с. 20].

На рубежі ХХ–ХХІ ст. проблема "свій" – "інший" поступово виходить на нові обрії, зокрема істотно розширюються її хронологічні та територіальні межі. Якщо раніше дослідники звертали увагу на образи народів-сусідів чи народів – "лідерів епохи", то на сучасному етапі в центрі уваги опинилися образи "іншого" в культурі, тим самим відбулася "релятивізація категорії національного". Дослідників стали цікавити виникнення образів мікротовариств у обмеженому просторі, процеси успадкування іміджу, природи "двоєких образів" у динамічному соціокультурному контексті [6, с. 85; 7, с. 55–60].

На початку ХХІ ст. в рамках історичної імагології формується нова субдисципліна, що вивчає імідж влади – потестарна імагологія. На думку російського історика М.А. Бойцова, образ влади формується з різних компонентів: зображень, жестів, церемоній, ритуалів, предметів, музики, "священної тиші", запахів, тактильних відчуттів, архітектури, містобудування та відповідним чином осмислених природних об'єктів. Учений наголошує на тому, що історик, займаючись вивченням одного з цих компонентів, неминуче має брати до уваги й інші [2, с. 7].

Зважаючи на те, що російська національна історіографія побудована на принципі етнічної ексклюзивності, а ґранд-наратив часто містить принципи етноцентризму, то історична імагологія викликає безліч дискусій в середовищі російських вчених-гуманітаріїв через морально-етичні аспекти.

В українській науці поняття "імагологія" більше пов'язують з компаративістикою, проте відомий вітчизняний літературознавець Д.С. Наливайко у статті "Літературознавча імагологія: предмет і стратегії" зазначив: "за своїм характером вона (імагологія – С. К.) є галуззю міждисциплінарною, поряд з літературознавцями нею займаються антропологи і етнологи, соціологи і культурологи, історики ментальностей та історики ідей та інші" [14, с. 27].

Український філолог У.О. Карпенко-Іванова, йдучи за своїм російським колегою В.В. Красних, виділяє базові імагологічні категорії: інонаціональне та інокультурне, етнокультурна ідентичність, самовизначення, взаємне сприйняття, етнонаціональний стереотип, автостереотип, уявлення про образ "свого" та "іншого" культурного простору, а також введені з етнопсихолінгвістики поняття "прецедентного феномену" (англ. *precedential phenomenon*), "фрейму" (англ. *frame*) тощо [8, с. 13; 10, с. 180]. Н. Кіор пов'язує імагологічні дослідження з науковими розвідками в галузі порівняльної етнопсихології.

Вона виводить становлення імагології з доби романтизму, коли "поширилися поняття "національного темпераменту", "душі народу", "національної самобутності", "вдачі нації", з'явилася так звана психологія народів, яка спершу мала дедуктивний, а згодом еволюційний характер (М. Лацарус, Г. Лебон, В. Вундт)" [9, с. 290–299].

Щодо історичної імагології, то кількість відповідних досліджень в Україні незначна. До цього напрямку можна віднести роботу Д.С. Наливайко "Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст." та статтю І.В. Басенка "Образ німців у воєнній поезії: за матеріалами преси Києва (серпень-грудень 1914 р.)" [14, с. 70–77].

Відтак в часи глобальних інтеграційних процесів та нівелювання значення старої національної державності на рубежі ХХ–ХХІ ст. вчені-гуманітарії проявили інтерес до соціальної функції етнічних уявлень, яку поставили у центр уваги нового міждисциплінарного напрямку досліджень – імагології. Як наслідок, актуальними стають проблеми порозуміння між етнокультурними спільнотами. Він об'єднав завдання і методи різних наук: соціології, психології, історії, філології, етнології, політології, культурології тощо. Попри численні розбіжності розуміння науковцями "імагології", можна вважати усталеним тлумачення цього поняття з чотирьох інтенціональних позицій: 1) "іміджологія" як напрямок соціології, що досліджує штучно сконструйовані образи; 2) "художня імагологія" як відгалуження компаративістики; 3) "потестарна імагологія", яка вивчає образ влади в історичній ретроспективі; 4) "історична імагологія" як напрямок історичної антропології та історії ментальностей, що розглядає національні образи та етнічні стереотипи.

Список використаних джерел:

- Басенко І.В. Образ німців у воєнній поезії: за матеріалами преси Києва (серпень-грудень 1914 р.) / І.В. Басенко // Український історичний журнал. – 2014. – № 3. – С. 70–77.
- Бойцов М.А. Что такое потестарная имагология? / М.А. Бойцов // Власть и образ. Очерки потестарной имагологии / Под ред. М.А. Бойцова и Ф.Б. Успенского. – СПб.: Алетейя, 2010. – С. 5–37.
- Герчикова И.А. Имагологические исследования за рубежом / И.А. Герчикова // Славяноведение. – 2012. – № 4. – С. 107–112.
- Голубев А.В. Россия и внешний мир. Заседание "Круглого стола" / А.В. Голубев // Отечественная история. – 1995. – № 3. – С. 214–216.
- Голубев А.В. Россия и внешний мир: проблемы взаимовосприятия: Заседание "Круглого стола" / А.В. Голубев, Е.И. Малетов // Отечественная история. – 1998. – № 3. – С. 202–205.
- Гудков Л.Д. Евреи в России – свои/чужие / Л.Д. Гудков, А.Г. Левинсон // Одиссей: Человек в истории: Образ "другого" в культуре. / [РАН. Ин-т всеобщ. истории; отв. ред. А.Я. Гуревич]. – М.: Наука, 1993. – С. 85–106.
- Дорогавцева И.С. Тенденции репрезентации Другого в современной российской культуре: образ врага / И.С. Дорогавцева // Вопросы культурологии : научно-практический и методический журнал. – 2010. – № 11. – С. 55–60.
- Карпенко-Иванова У.А. Фрейм "Вооруженное противостояние" в русской, английской, итальянской культурно-языковой традиции / У.А. Карпенко-Иванова. – К.: Изд. дом Дмитрия Бурого, 2006. – 232 с.
- Кюр Н. Літературна імагологія: вивчення образів наших етнокультур у національній літературі / Н. Кюр // Питання літературознавства. – 2010. – Вип. 79. – С. 290–299.
- Красных В.В. Этнопсихолінгвістика і лінгвокультуро́логія: [курс лекцій]. / В.В. Красных. – М.: Гнозис, 2002. – 284 с.
- ле Гофф Ж. Цивілізація середньовікового Запада / Ж. ле Гофф. – М.: Издательская группа "Прогресс", Прогресс-Академия, 1992. – 376 с.
- Милославская С.К. Русский язык как иностранный в истории становления европейского образа России / С.К. Милославская. – М.: ФЛИНТА: Наука, 2012. – 400 с.
- Наливайко Д.С. Літературознавча імагологія: Предмет і стратегії / Д.С. Наливайко // Літературна компаративістика / НАН України, Ін-т літератури ім. Т.Г. Шевченка. – К.: Фоліант, 2005. – Вип. 1. – 2005. – С. 27–44.
- Наливайко Д.С. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. / Д.С. Наливайко. – К.: Основи, 1998. – 578 с.
- Ощепков А.Р. Имагология / А.Р. Ощепков // Знание. Понимание. Умение. – 2010. – № 1. – С. 251–253.
- Ощепков А.Р. Имагология в курсе "Теория культуры" / А.Р. Ощепков // Высшее образование для XXI века. Материалы VII Международной научной конференции (18–20 ноября 2010 г., г. Москва). – М.: Изд-во Московского гуманитарного ун-та, 2010. – Вып. 2. – С. 53–59.
- Папилова Е.В. Имагология как гуманитарная дисциплина / Е.В. Папилова // Вестник Московского государственного гуманитарного университета им. М.А. Шолохова. Серия: Филологические науки. – 2011. – № 4. – С. 31–40.
- Поршнева О.С. Историческая имагология в современной российской историографии / О.С. Поршнева // Урал индустриальный. Бакунинские чтения: Индустриальная модернизация Урала в XVIII–XXI вв. XII Всероссийская научная конференция, посвященная 90-летию Заслуженного деятеля науки России, доктора исторических наук, профессора Александра Васильевича Бакунина (4–5 декабря 2014 г., г. Екатеринбург) – Екатеринбург: Уральский федеральный университет, 2014. – Т. 1. – С. 126–129.
- Репина Л.П. "Национальный характер" и "образ другого" / Л.П. Репина // Диалог со временем. – 2012. – № 39. – С. 9–19.
- Сенявская Е.С. Противники России в войнах XX века: Эволюция "образа врага" в сознании армии и общества / Е.С. Сенявская – М.: Российская политическая энциклопедия, 2006. – 288 с.
- Сенявский А.С. Историческая имагология и проблема формирования "образа врага" (на материалах российской истории XX века) / А.С. Сенявский, Е.С. Сенявская // Вестник Российского Университета Дружбы Народов. – 2006. – № 2 (6). – С. 54–72.
- Сенявский А.С. Проблема "свой-чужой" в историческом сознании: теоретико-методологический аспект / А.С. Сенявский // "Наши" и "чужие" в российском историческом сознании. Международная научная конференция (24–25 мая 2001 г., СПб). – СПб.: Нестор, 2001. – С. 13–15.
- Bloch M. L'Étrange Défaite: Témoignage écrit en 1940 / M. Bloch. – Paris : Gallimard Folio Histoire, 1990. – 326 p.
- Dyserinck H. Imagology and the Problem of Ethnic Identity [Електронний ресурс] / H. Dyserinck // Intercultural Studies: Scholarly Review of the IAIS. – 2003. – № 1 (Spring). – Режим доступу: <http://www.intercultural-studies.org/ICS1/Dyserinck.shtml>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 30.11.2015.
- Dyserinck H. Komparatistische Imagologie jenseits von "Werkimmanenz" und "Werktranszendenz" / H. Dyserinck // Synthesis. Bulletin du Comité National de Littérature Comparée de la République Socialiste de Roumanie. – 1982. – № 9. – С. 27–40.
- Dyserinck H. Komparatistische Imagologie. Zur politischen Tragweite einer europäischen Wissenschaft von der Literatur / H. Dyserinck // Europa und das nationale Selbstverständnis: Imagologische Probleme in Literatur, Kunst und Kultur des 19 und 20. Jahrhunderts [Symposium in Luxembourg, 1984 Sept.] / H. Dyserinck, K. U. Syndram (eds.). – Bonn: Bouvier, 1988. – S. 13–33.
- Febvre L. Les lumières de clío / L. Febvre // Le Nouveau Monde et l'Europe. – 1954. – Tome IX. – P. 11–29.
- Gordoa V. El Poder de la Imagen Pública / V. Gordoa Gil. – México: Random House Mondadori, 2007. – 269 p.
- Imagology: The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters: a Critical Survey / [ed. by Manfred Beller, Joep Leerssen]. – Amsterdam; New York: Rodopi, 2007. – 476 p.
- Leerssen J. National identity and national stereotype [Електронний ресурс] / J. Leerssen // Imagologica. – Images. – Режим доступу: <http://www.imagologica.eu/leerssen>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 30.11.2015.
- Lippmann W. Public Opinion / W. Lippmann. – New York: Harcourt, Brace and company, 1922. – 427 p.
- McClintock A. Teoría y práctica de la comunicación humana / A. McClintock, R. Ellis. – Barcelona: Paidós, 1993. – 231 p.
- Swiderska M. Comparativist Imagology and the Phenomenon of Strangeness [Електронний ресурс] / M. Swiderska // CLCWeb: Comparative Literature and Culture. – 2013. – Vol. 15.7. – Режим доступу: <http://docs.lib.purdue.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2387&context=clcweb>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 30.11.2015.

References

- BASENKO, I.V. (2014) *Obraz nimtsiv u voiennoi poezii: za materialamy presy Kyieva (serpen-hruden 1914 r.)*. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 70–77.
- BOITSOV, M.A., USPENSKII, F.B. (eds.) (2010) *Chto takoe potestarnaia imagologiya?* In: *Vlast i obraz. Ocherki potestarnoi imagologii*. Saint-Petersburg: Aleteia, pp. 5–37.
- GERCHIKOVA, I.A. (2012) *Imagologicheskie issledovaniia za rubezhom*. *Slavianoovedenie*, 4, 107–112.
- GOLUBEV, A.V. (1995) *Rossia i vneshnii mir. Zasedanie "Kruglogo stola"*. *Otechestvennaia istoria* 3, 214–216.
- GOLUBEV, A.V., MALETOV, E.I. (1998) *Rossia i vneshnii mir: problemy vzaimovospriatiia: Zasedanie "Kruglogo stola"*. *Otechestvennaya istoria* 3, 202–205.
- GUDKOV, L.D., LEVINSON, A.G. (1993) *Evrei v Rossii – svoi / chuzhie*. In: A. Gurevich, ed. *Odissei: Chelovek v istorii: Obraz drugogo v culture*. Moscow: Nauka, pp. 85–106.
- DOROGAVTSEVA, I.S. (2010) *Tendentsii reprezentatsii Drugogo v sovremennoi rossiiskoi culture: obraz vruga. Voprosy kulturologii : nauchno-prakticheskiy i metodicheskiy zhurnal*, 11, 55–60.
- KARPENKO-IVANOVA, U.A. (2006) *Freim "Vooruzhennoe protivostoianie" v russkoi, angliyskoi, italiyskoi kulturno-yazykovoi traditsii*. Kiev: Izdatelskii dom Dmitriia Burago.

9. KIOR, N. (2010) Literaturna imaholohiia: vyvchennia obraziv nashykh etnokultur u natsionalnii literatury. *Pytannia literaturoznavstva*, 79, 290–299.
10. KRASNYKH, V.V. (2002) *Etnopsiholingvistika i lingvokulturologiia*. Moscow: Gnozis.
11. LE GOFF, ZH. (1992) *Tsivilizatsiia srednevekovogo Zapada*. Moscow: Izdatelskaya gruppa "Progress", Progress Akademiia.
12. MILOSLAVSKAIA, S.K. (2012) *Russkii yazyk kak inostrannyi v istorii stanovleniia evropeiskogo obraza Rossii*. Moscow: FLINTA, Nauka.
13. NALYVAIKO, D.S. (2005) Literaturoznavcha imaholohiia: Predmet i stratehii. *Literaturna komparatyvistyka*, 1, 27–44.
14. NALYVAIKO, D.S. (1998) *Ochyma Zakhodu: Retseptsii Ukrainy v Zakhidni Evropi XI–XVIII st.* Kyiv: Osnovy.
15. OSHCHEPKOV, A.R. (2010) Imahologiia. *Znanie. Ponimanie. Umenie*, 1, 251–253.
16. OSHCHEPKOV, A.R. (2010) Imahologiia v kurse "Teoriia kul'tury". In: *Vyshee obrazovanie dlia XXI veka. Materialy VII Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii (18–20 November, 2010, Moscow)*. Vol. 2. Moscow: Izdatel'stvo Moskovskogo gumanitarnogo universiteta, pp. 53–59.
17. PAPILOVA, E.V. (2011) Imahologiia kak gumanitarnaia distsiplina. *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo gumanitarnogo universiteta im. M. A. Sholokhova. Seriya: Filologicheskie nauki*, 4, 31–40.
18. PORSHNEVA, O.S. (2014) Istoricheskaia imahologiia v sovremennoi rossiiskoi istoriografii. In: *Ural industrialnyi. Bakuninskie chteniia: Industrialnaia modernizatsiia Urala v XVIII–XXI vv. XII Vserossiiskaia nauchnaia konferentsiia, posviashchennaia 90-letiiu Zasluzhennogo deiatelia nauki Rossii, doktora istoricheskikh nauk, professora Aleksandra Vasilevicha Bakunina (4–5 December, 2014, Ekaterinburg)*. Vol. 1. Ekaterinburg: Uralskii Federalnyi Universitet, pp. 126–129.
19. REPINA, L.P. (2012) "Natsionalnyi kharakter" i "obraz drugogo". *Dialog so vremenem*, 39, 9–19.
20. SENIAVSKAIA, E.S. (2006) *Protivniki Rossii v voinakh XX veka: Evoliutsiia "obraza vruga" v soznanii armii i obshchestva*. Moscow: Rossiiskaia politicheskaiia entsiklopediia.
21. SENIAVSKII, A.S., SENIAVSKAIA, E.S. (2006) Istoricheskaia imahologiia i problema formirovaniia "obraza vruga" (na materialakh rossiiskoi istorii XX veka). *Vestnik Rossiiskogo Universiteta Druzhby Narodov*, 2 (6), 54–72.
22. SENIAVSKII, A.S. (2001) Problema "svoi – chuzhoi" v istoricheskom soznanii: teoretiko-metodologicheskii aspekt. In: *"Nashi" i*

"chuzhie" v rossiiskom istoricheskom soznanii. *Mezhdunarodnaia nauchnaia konferentsiia (24–25 May, 2001, Saint-Petersburg)*. Saint-Petersburg: Nestor, pp. 13–15.

23. BLOCH, M. (1990) *L'Étrange Défaite: Témoignage écrit en 1940*. Paris: Gallimard Folio Histoire.

24. DYSERINCK, H. (2003) Imagology and the Problem of Ethnic Identity. *Intercultural Studies: Scholarly Review of the IAIS* [Online]. 1 (Spring). Available from: <http://www.intercultural-studies.org/ICS1/Dyserinck.shtml>. [Accessed: 30 November 2015]

25. DYSERINCK, H. (1982) Komparatistische Imagologie jenseits von "Werkimmanenz" und "Werktranszendenz". *Synthesis. Bulletin du Comité National de Littérature Comparée de la République Socialiste de Roumanie*, 9, 27–40.

26. DYSERINCK, H. (1988) Komparatistische Imagologie. Zur politischen Tragweite einer europäischen Wissenschaft von der Literatur. In: H. Dyserinck, K. U. Syndram, eds. *Europa und das nationale Selbstverständnis: Imagologische Probleme in Literatur, Kunst und Kultur des 19 und 20. Jahrhunderts [Symposium in Luxembourg, 1984 Sept.]*. Bonn: Bouvier, pp. 13–33.

27. FEBVRE, L. (1954) Les lumières de clío. *Le Nouveau Monde et l'Europe*, 9, 11–29.

28. GORDOA, V. (2007) *El Poder de la Imagen Pública*. México: Random House Mondadori.

29. BELLER M., LEERSSEN J. (eds.) (2007) *Imagology: The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters: a Critical Survey*. Amsterdam; New York: Rodopi.

30. LEERSSEN, J. (n. d.) National identity and national stereotype. *Imagologica – Images* [Online]. Available from: <http://www.imagologica.eu/leerssen>. [Accessed: 30 November 2015]

31. LIPPMMANN, W. (1922) *Public Opinion*. New York: Harcourt, Brace and company.

32. McCLINTOCK, A., ELLIS, R. (1993) *Teoría y práctica de la comunicación humana*. Barcelona: Paidós.

33. SWIDERSKA, M. (2013) Comparativist Imagology and the Phenomenon of Strangeness. *CLCWeb: Comparative Literature and Culture* [Online]. Vol. 15.7. Available from: <http://docs.lib.purdue.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2387&context=clcweb>. [Accessed: 30 November 2015].

Надійшла до редколегії 28.10.15

S. Kotova, postgraduate student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

"THE IMAGE OF A STRANGER" AND "THE IMAGE OF AN ENEMY", "IMAGOGY" IN MODERN INTERDISCIPLINARY AND HUMANE STUDIES

The article deals with genesis and meaning of "imagology" qua a novel interdisciplinary approach. It was made an overview of major socio-humanistic author papers. It should be considered, that the definition "imagology" is rather new and is used stepwise in academy lexis. Since it is interpreted quite differently and involves in conceptual confusions. Our objective was to study different definitions of "imagology" in Ukrainian and international historiography. The novel academic designs of "imagology" are highlighted in sociological, comparative approaches, and qua the school of historical anthropology and mentalities' studies. The durable formation of national images and ethnic habits are analyzed in current techniques. It could be concluded that there are a lot of differences "imagology" definitions in novel Ukrainian and international historiography discourses.

Key words: Imagology, Modern foreign historiography, Modern national historiography, the history and theory of historiography.

UDC 94(438):355.257.7(=162.1) "1939/1940"

Marius Pečiulis

Vytautas Magnus University, Kaunas IX Fort Museum, Lithuania

THE RETURN OF POLISH SOLDIERS HELD CAPTIVE IN GERMANY TO LITHUANIA IN 1939–1940

Following the agreement between Lithuania and the Soviet Union signed on October 10, 1939, Vilnius region was transferred to Lithuania. Lithuanian government officials had to resolve many political, economic, and social problems, as well as the problem of returning Polish soldiers mobilized from Vilnius region and held captive by Germany. In December, 1939, after the agreement with Germany had been reached, Lithuanian government officials prepared to return the soldiers to Lithuania. First, the war prisoners whose national identification question did not pose any doubts had to return to Lithuania. Later, the permission was given to the soldiers who conformed to the conditions necessary to obtain the Lithuanian citizenship, which were approved in 1939. During the process of returning war prisoners to Lithuania, 2,148 persons were asked to be returned. However, only one fifth of them, i.e. 463, returned until July, 1940. On August 2, 1940, after more than one month had passed after the occupation of Lithuania by the Soviet Union, Lithuanian leaders suspended the process of returning Polish soldiers.

Key words: war, war prisoners, Vilnius region, occupation, national identity.

The question of ceding Vilnius city and its region from Poland was considered to be one of the priorities in the interwar Lithuanian Republic. When Germany and the Soviet Union deleted the state of Poland from the European political map in September, 1939, Lithuania had real possibilities of regaining the historical capital. The hopes cherished for 20 years were fulfilled on October 10,

1939, when the Article of Transfer of Vilnius and Vilnius region to the Republic of Lithuania and Soviet-Lithuanian Mutual Assistance Treaty was signed.

However, with the new territories ceded, Lithuania also inherited various political, economic, and social problems. One of them was Polish soldiers mobilized from Vilnius region and held captive in Germany, while after signing the

© Pečiulis Marius, 2016

Treaty they laid claims to become Lithuanian citizens. Therefore, at the end of 1939, Lithuanian officials had to resolve the problem of national identification and liberation of these soldiers.

In Lithuanian historiography, this topic has not attracted a more considerable scholars' interest. More attention has been devoted to the problematics of Polish soldiers interned in Lithuania. Dr. Gintautas Surgailis has published a monograph on this issue [39]; also, in 2007, Simonas Strelcovas defended his Ph.D. thesis at Vytautas Magnus University [40]. An attempt is made to compensate the lack of information by published sources, i.e. memoirs. The present research has focused on the memoirs of Lithuanian government officials, who worked at that time and had a direct contact with the issues discussed in the present research: Juozas Urbšys, the Minister of Foreign Affairs of Lithuania [43, 44], envoy to Germany Kazys Škirpa [41], Commander-in-Chief of the army Stasys Raštikis [37], Edvardas Turauskas, the Policy Department Director of the Ministry of Foreign Affairs [42], and Leon Mitkiewicz, the Polish military envoy to Lithuania [36]. Unfortunately, considering the political context of the time period, the attention of these officials was concentrated on the tense international situation and the attempts of Lithuania to maneuver in it; therefore, the issues of the present investigation were not mentioned in the memoirs of the above-mentioned persons.

One more source of information is Lithuanian periodicals. An attempt was made to find the necessary information in the nationalist semi-official newspaper *Lietuvos aidas*, the newspapers *Lietuvos žinios* and *Vyriausybės žinios*, as well as *Vilniaus balsas*, the newspaper published since 1939 for Vilnius region. The periodicals provided the possibility to deepen knowledge about the events and the discussion of the problem under the present analysis in society.

The main sources for the present research are authentic documents preserved at the Office of the Chief Archivist of Lithuania (subsequently, OCAL), i.e. the files of the following funds: Government Representative to Vilnius City and Region (F. 317), Ministry of the Interior of Lithuania (F. 377), Ministry of National Defence of Lithuania (F. 384), and Ministry of Foreign Affairs (F. 383). The files of the Fund of Ministry of Foreign Affairs have been the most useful to the present research.

On the basis of the above-mentioned information sources, the present article aims at analyzing the process of returning the Polish soldiers, originating from Vilnius region and held captive in Germany, to Lithuania. In order to reach the aim, the following objectives have been formulated:

- to discuss the reasons which influenced the Government of the Republic of Lithuania to return Polish soldiers held captive in Germany to Lithuania;
- to analyse the negotiations of Lithuanian and German officials about returning the captive Polish soldiers to Lithuania;
- to analyse the processes of compiling soldiers' lists and their returning to Lithuania.

The objectives posed determine the structure of the research. The analysis is composed of three chapters: Initial Stage of the Process, which discusses the reasons of returning Polish soldiers held captive in Germany and the negotiations of implementing this process; Compilation of the List of War Prisoners to Be Returned, which focuses on the selection of war prisoners and the compilation of the list of persons to be returned to Lithuania; Return of War

Prisoners to Lithuania, which analyses the details of war prisoners' return to Lithuania.

It should be noted that the present paper does not aim at a complete research. A possibility remains to correct or complement the research with new or already existing facts, which are not known to the author of the present paper because of objective reasons.

1. Initial Stage of the Process

On October 10, 1939, the Article of Transfer of Vilnius and Vilnius region to the Republic of Lithuania and Soviet-Lithuanian Mutual Assistance Treaty was signed [26, p. 1]. In accordance with this Treaty, Vilnius city and its region became an integral part of the Republic of Lithuania [27, p. 640]. However, when the euphoria after regaining the historical capital passed, the necessity to resolve various problems arose. The situation is well-illustrated by Povilas Žadeikis's, the Lithuanian envoy to the USA, observation: "We've regained Vilnius, but it has to be washed intensively and for a long time with Lithuanian soap" [11, p. 28]. Vilnius area was regained with residents; Lithuanians did not form majority among them. Lithuanian government officials had to resolve not only economic but also social problems of integrating the new territories into a common system of the country and creating a homogeneous society.

Lithuanian government officials could not wait. Most of them understood that the war could not last forever, and after its end, the Republic of Poland would be reestablished and would make claims to Vilnius region. A similar scenario unfolded after WWI, during the Paris Peace Conference. Lithuania had to use the situation and create a suitable sociopolitical background. Lithuanian envoy to Great Britain Bronius Kazys Balutis suggested a detailed resident census of Vilnius region. This material was expected to be used at the peace conference after the war as a means of propaganda against the interests of Poland in Vilnius region. According to Balutis, this way, the processes of ethnic and social integration would also be accelerated.

In order to define the status of the new residents, Seimas of the Republic of Lithuania approved "The Anticipatory Law on Managing Vilnius City and its Region" on October 27, 1939 [28, p. 667]. For the present research, Article 3 is the most topical as it states that "The residents of Vilnius city and its area who were regarded as Lithuanian citizens on July 12, 1920, when the Soviet-Lithuanian Peace Treaty was signed and the ratification documents were exchanged, and had a place of residence in Vilnius city or its area on the enforcement day of this law, are considered to be the citizens of Lithuania" [28, p. 667]. Thus, in order to define the present status of Vilnius region residents, the agreement signed 20 years ago was treated as the main document. Article 6 of the agreement with the Soviet Union signed on July 12, 1920, distinguished four main aspects on the basis of which the Lithuanian citizenship could be granted:

1. The people who lived in the territory of contemporary Lithuania on August 6, 1920 and were 18 years old;
2. If the person lived in the territory of contemporary Lithuania on August 6, 1920 and were under 18, the citizenship was given according to the citizenship of the father or mother;
3. The people who originated from other territories of the former Russian empire but from January 1, 1904 to January 1, 1914 were living in the territory of contemporary

Lithuania and had a permanent job and lived there on August 6, 1920;

4. The people who originated from the territory of contemporary Lithuania but permanently lived in other areas of the Russian empire could become the citizens of Lithuania only if they had opted for the Lithuanian citizenship [30, p. 4].

When adapting this law to the situation, the clauses of the above-mentioned Article were extended by indicating that the same order was applied on October 27, 1939. The conformity to the above-mentioned criteria had to be justified by specific documents indicated in the Change of Passport Regulations approved on November 20, 1939 [29, p. 719]. In accordance with this document, the citizenship of the Republic of Lithuania was granted and passports were given to the residents of Vilnius and its area who could prove their citizenship by specific documents: acts of civil status, documents of entering a village, town, or estate community, as well as official documents which proved the time of residence in Vilnius region. In accordance with this order, a part of Polish soldiers mobilized from Vilnius region and held captive in Germany could lay claim to Lithuanian citizenship.

A question arises what reasons influenced the Lithuanian government officials' care of soldiers in a foreign country because Lithuania already had many acute problems. During the period of 1938-1939, Lithuania experienced many events and fell into a complicated international political situation: ultimatums of Poland and Germany, loss of Klaipėda region, dislocation of Soviet military troops in Lithuania, and large numbers of war refugees. According to the data of the USA Red Cross, when the war between Germany and Poland started, in total 23,749 refugees were registered in Lithuania by January 8, 1940 [31, p. 5]. Such numbers of civil refugees and interned soldiers became a heavy burden to the small country. The situation could be even worsened by the return of former Polish soldiers, originating from Vilnius region.

There was one important reason which influenced Lithuanian government officials to develop this process. After Vilnius was ceded, the Lithuanian army found a destabilized society in Vilnius. City residents were lacking food products because of irregular supply during the war. There were huge queues at the shops which were still open; many of them were already closed. The zloty was devalued and was exchanged to litas at the rate 5 to 1 [45, p. 80]. The situation was even worsened by a politically active and anti-Lithuanian part of Polish residents, which identified Lithuania with a new occupation government [45, p. 66-67]. Dissatisfaction sometimes gave rise to a larger-scale unrest. For instance, society dissatisfaction about the increased bread prices led to pogroms of Jews on October 31 – November 2 [45, p. 110]. The Lithuanian government had to devote all possible efforts in order to stabilize the situation so that this unrest would not move to the rest of the country.

One more cause of unrest could become families whose members were serving in the Polish army and were held in captive in Germany. At the beginning of the war, 14,500 residents from Vilnius region were serving in the Polish army [45, p. 47]. In many cases, the soldier mobilized to the Polish army was the main breadwinner and the financial supporter of the family. After his mobilization, anxiety about the future arouse among family members. For example, the application to liberate her husband, who was mobilized to the Polish army in August, 1939, was sent to the Lithuanian Ministry of Foreign Affairs

by Vilnius resident Ina Solomonovienė on December 5. It was argued that no one could take care of the family business [2, p. 155]. After two days, Juozas Brėdikis, the secretary of the Lithuanian Ministry of Foreign Affairs, sent the following reply: "Concerning your application received on December 5, the Ministry of Foreign Affairs reports that the agreement with the German government about war prisoners in Germany has not been reached; therefore, at the moment no steps can be made in order to return your husband Aleksandras Solomonovas" [3, p. 154]. Viktoras Čečeta, the Government Commissioner to Vilnius city and area and the Head of the Department of Social Affairs, observed in his report to the Ministry of Foreign Affairs that until the middle of December, there were 1,500 applications about war prisoners held in foreign countries [6, p. 164]. Making efforts to return these people, the Lithuanian government officials could demonstrate their good intentions and contribute to lighten up the mood in society and make it more favourable to the state. These ideas were also expressed by Kazys Škirpa, the Lithuanian envoy to Germany, in the middle of November: "To my mind, we need to help our countrymen as quickly as possible, and we cannot postpone their liberation; otherwise, this might cause society dissatisfaction in our Vilnius region" [1, p. 256].

It was impossible to start the soldiers' return process without an official agreement with Germany. On the basis of information sources, November 14, 1939 could be considered to be the beginning of negotiations, when Škirpa met with Ernst Woermann, the Head of the Policy Department of the Ministry of Foreign Affairs of Germany. During the meeting, Škirpa directed attention to the fact that in war prisoners' camps in Germany, there were many people of Lithuanian nationality among Polish soldiers, and the Lithuanian legation received many applications to return them to Lithuania [1, p. 256].

Some concrete results were achieved in December. On December 15, 1939, German envoy Erich Zechlin visited the Lithuanian Minister of Foreign Affairs Juozas Urbšys. The envoy informed Urbšys that Germany agrees to transfer the war prisoners to Lithuania who originate from Lithuania (Vilnius region). The priority was given to the soldiers of Lithuanian origin. Later, other former Vilnius region residents had to be transferred, who could be acknowledged to be Lithuanian citizens in accordance with the new order. The analysis of the sources has not revealed any data that an official written agreement was signed with Germany, concerning the return of Polish soldiers [18, p. 210]. The main person responsible for the return of Lithuanians was the Lithuanian military attaché in Germany, General Staff Colonel Kazys Grinius. He had to communicate with German military authorities directly on this question [5, p. 243].

After the verbal agreement with the German officials, an action plan had to be devised quickly on the implementation of this process. First, the persons who were being returned had to be identified nationally. This was impossible without the personal data of the person. It was impossible for the Lithuanian legation employees to go to all prisoners' camps with potential Lithuanian citizens and talk to each of them individually who wanted to return to Lithuania. The necessary information had to be obtained in a simpler way.

Lithuanian envoy to Germany Škirpa suggested the following action plan in his report to Urbšys: first, the responsible German officials had to be introduced to the

Citizenship Law of Lithuania; in accordance with the Law and taking into consideration the applications of the people in war prisoners' camps, they would make the lists of people who met the conditions of getting the citizenship of Lithuania and transmit it to the legation; Lithuanian officials then would prepare questionnaires in order to identify the person and send them to everyone willing to get the Lithuanian citizenship; the Lithuanian legation would send the completed questionnaires to the Ministry of the Interior (henceforth, MI), which would consider if the Lithuanian citizenship should be given or not; after MI's permission, the legation in Germany would issue passports to war prisoners and would submit a request to the German institutions to liberate new Lithuanian citizens [1, p. 256].

A more concrete plan was provided by Lithuanian Consul in Tilžė Juozas Sruoga. He supported the idea of the questionnaire only partly. Sruoga claimed that Lithuanian military attaché in Germany Grinius has to contact war prisoners' camps with Lithuanians and distribute papers with questions there. The contents had to be agreed upon by the MI and MFA officials [4, p. 251]. The questions had to be concrete, clear, and leading to such an answer which would help identifying not only the person, but also his national identity [22, p. 253]. The authenticity of the data would be checked by such institutions as police or district administration from which war prisoners originate. On the basis of recommendations of these institutions, the MI could compile the final lists of soldiers to be returned. In addition, several disadvantages of the above-mentioned plan were discussed. First, this method of personal and national identification required at least minimal education of the respondents. Taking into consideration a comparatively low literacy level, a conclusion could be drawn that some persons would not be able to fill in the questionnaire, as well as would not have the possibility to find out about it. Lithuanian officials remembered the experience of WWI. At that time, the Lithuanians held captive in Germany got jobs at local farmers and after the war did not return home because, being illiterate and unable to read, did not know about this possibility [4, p. 252].

At this point, one more reason against the questionnaire method might be discussed. When Germany started the war in Europe and mobilized much workforce, its lack was significantly felt, especially in agriculture. One of the alternatives tested during many years was the use of war prisoners in agriculture. German farmers had already employed some Polish soldiers. For instance, at the beginning of 1940, the Lithuanian MFA was contacted by Kazimieras Čebarkas's relatives, who asked to liberate him. It was claimed that he and eight other people of Lithuanian nationality were working on a farm near Marienburg (at present, Malbork, Poland) [10, p. 167]. Apparently, farmers did not want to lose workers and might not have informed war prisoners about the possibilities to return to the home country.

In order to avoid such problems, Sruoga suggested organizing the beginning of the return process differently than in Škirpa's report. Preliminary lists of the soldiers to be returned had to be prepared by Lithuanian rather than German officials. The main role had to be played by chiefs of small rural districts or heads of local police offices as they could collect significantly more accurate information than the officials at higher administrative levels. All information collected had to be grounded by specific documents or witnesses' testimonies [4, p. 252].

From the subsequent events, one can observe that the project of returning war prisoners was realized by combining the suggestions by Škirpa and Sruoga. At the beginning of January, 1940, an announcement was prepared at the Ministry of Foreign Affairs, which had to be hung up in all war prisoners' camps [8, p. 236]. In addition, the information was collected in the areas where the soldiers had lived before mobilization and, this way, the list of persons to be returned was compiled.

2. Compilation of the List of War Prisoners to be Returned

On December 22, 1939, Turauskas sent the first list of soldiers to be returned to the legation in Germany [7, p. 280]. There were only 15 surnames on the list [23, p. 279]. The Director of the Policy Department at the MFA observed that the list was compiled taking into consideration relatives' requests and additional documents attached which proved the Lithuanian origin of the former Polish soldiers. The requests reached the institutions following the above-mentioned method. First, relatives addressed the closest state administration officials, i.e. chiefs of small rural districts. Then, the requests reached the Ministry of Foreign Affairs or the Office of the Government Commissioner in Vilnius city [7, p. 280].

The first list of the soldiers to be returned was compiled and sent in a seven-day period after reaching the agreement with Germany. A conclusion can be made that Lithuanian government officials were working intensively. On the other hand, the analysis of residents' requests has revealed that the intensity was not always that high. For instance, the request already mentioned in the present article by Solomonovienė to return her husband Aleksandras had been received on December 5, 1939, while its consideration started only on April 30, 1940. The Head of the Foreigners' Department of Vilnius city asked the Chief of the 4th police station of Vilnius city to clarify where war prisoner Solomonovas was at that time [13, p. 167]. The reply with his location was received only after a few days, i.e. on May 8 [14, p. 166]. However, even after that the situation did not change. On June 6, the Lithuanian MFA resent Grigorijus Solomonovas's request to grant the Lithuanian citizenship to his brother and to return him to Lithuania [16, p. 194].

In order to accelerate the process of returning their family members to native places, some people did not hesitate to address the relatives who had a higher status in society. For example, brother-in-law rabbi dr. Elhanan Golomb, living in the USA, took care of the liberation of his Jewish relative dr. Hirsh Dlugi. On January 7, 1940, his request was delivered to Lithuanian envoy in the USA Povilas Žadeikis [24, p. 6]. Golombas received a reply after more than three months, on April 17, 1940. He was informed that the case of returning Hirsh Dlugi to Lithuania had been started; however, this would be done only after confirming his right to get the Lithuanian citizenship [25, p. 4].

The process of list compilation and sending was also comparatively complicated and had several stages; therefore, this research required special attention. Taking into consideration the status of war prisoners, three categories of soldiers' lists to be returned can be distinguished. The lists with persons of Lithuanian nationality form the first category. In total, this list, which contained 20 surnames, was sent to the legation in Germany. More detailed information is presented in Table 1:

Table 1. The first category lists of soldiers

List number	Date of sending	Number of surnames on the list
1	1939.12.22	15
2	1940.01.02	6
3	1940.01.09	6
4	1940.01.11	10
5	1940.01.20	9
6	1940.01.31	32
7	1940.02.10	25
8	1940.02.13	37
9	1940.02.22	20
10	1940.02.27	19
11	1940.03.05	15
12	1940.03.12	36
13	1940.04.10	18
14	1940.04.17	12
15	1940.04.22	41
16	1940.04.24	25
17	1940.04.30	15
18	1940.05.17	13
19	(no date provided)	14
20	1940.06.17	8
		In total: 376

The total number provided in Table 1 contradicts the results of other archival documents, which indicate 378 surnames [23, p. 279]. The analysis of different lists has revealed that some war prisoners were asked to be returned twice. For instance, attention was directed to two persons in List 8: Juozas Palšauskas and Antanas Šarkus (Antoni Szarko) [12, p. 156]. The officials of the MFA of Lithuania received the lists of war prisoners from Colonel Grinius, compared them to the ones already sent and noticed the inaccuracies, while these surnames included twice remained in the final numbers. One more assumption about different numbers might be the ability of the soldiers to liberate themselves from the war prisoners' camps. In List 12 of the soldiers to be returned, 34 surnames in total were included; however, next to Juzef Dudo's surname, a remark was written in pencil that this person had run away from the war prisoners' camp [23, p. 308].

As can be seen from the data provided, from the beginning of January to February, the lists of the soldiers to

be returned were sent to the legation in Germany almost every week. A slightly slower tempo can be observed only in March and May. April was exceptional as even 111 persons in total were asked to be returned to Lithuania (almost one third of all persons from the first group). Possibly, this was influenced by the spreading information about the possibilities to return relatives. On the other hand, as many requests were obtained from the countryside, an assumption can be made that spring and, consequently, busy season influenced the residents to take care of the return of their breadwinners more actively.

The people of the second category were the ones who had the Lithuanian citizenship as the residents of Vilnius region or its area. The compilation of these lists started significantly later. The first list was sent only on April 3, 1940 [19, p. 1]. In addition, attention should be drawn to the fact that in contrast to the lists of the first category, these ones were sent after the occupation of Lithuania by the Soviet Union on June 15, 1940.

Table 2. The second category lists of soldiers

List number	Date of sending	Number of surnames on the list
1	1940.04.03	24
2	1940.04.11	18
3	1940.04.22	15
4	1940.04.23	10
5	1940.05.01	6
6	1940.05.01	3
7	1940.05.08	32
8	1940.05.17	6
9	1940.05.17	8
10	1940.05.20	39
11	1940.05.28	69
12	1940.06.03	64
13	1940.06.06	30
14	1940.06.08	73
15	1940.06.09	30
16	1940.06.19	143
17	1940.06.20	160
18	1940.06.25	119
19	1940.06.27	46
20	1940.06.28	32
21	1940.07.05	278
22	1940.07.06	56
23	1940.07.09	123
24	1940.07.12	144
25	1940.07.16	73
26	1940.07.20	47
27	1940.07.24	43
28	1940.07.26	76
29	1940.07.31	5
		In total: 1772

As can be seen in Table 2, the second category lists are significantly more numerous compared to the first category. Larger numbers are observed since May, and they especially increased in June. Colonel Grinius observed that "It seems that the possibility to liberate from captivity reached all camps. For some time, war prisoners wrote a number of various requests. Mainly they ask for freedom. In order to illustrate this, I report that only during two days of May, 15 and 16, I read, marked, and sent nearly 60 requests" [15, p. 223]. Under these circumstances, Colonel Grinius had to admit that he could not cope with this excessive workload; therefore, he asked to send him an assistant [15, p. 223].

In the lists of this category, slight inaccuracies in numbers can also be observed. In the final data summaries, 1,768 surnames are indicated in the sources [19, p. 1]; however, counting the surnames provided in the lists, the number indicated in Table 2 is obtained. For instance, in List 3, sent on April 22, 1940, the surnames of 15 persons are included, while in the final list, only 14 are counted. The surname of Jan Duduzc is crossed out with a pen. In contrast to the first category list, this time no commentary is provided, which would explain the reason of crossing out the surname and the fact if this soldier was not included into the final lists later [21, p. 79]. In another case, in List 18, 119 surnames are provided instead of 117. Here one surname is also crossed out and again without any commentary. Taking this into consideration, it is more difficult to formulate the assumptions about the reasons of inaccurate numbers.

As has already been mentioned, there were third category lists as well. The soldiers whose national identity question raised most doubts were included into this group. Therefore, the questionnaire method was used in selection. Grinius resent the requests that he received from the soldiers kept at prisoners' camps to the Ministry of Foreign Affairs. It made new lists after adding the requests of Vilnius region residents, which lacked the necessary data in order to identify the persons, and sent them back to the legation in Germany with questionnaires. The legation had to take care that the questionnaires would reach the soldiers in war prisoners' camps [18, p. 211]. The completed questionnaires were sent back to the MFA via Colonel Grinius, and the Ministry had to make the decision on granting citizenship or not. In total, from January to May, 1940, five lists of the third category were sent to the legation [19, p. 2]. Unfortunately, the author of this paper was not able to find accurate data about the number of persons in this category. The sources demonstrate that Colonel Grinius had sent around 1,000 questionnaires in order to check identity by May 17, 1940, and around 700 of them were received completed [15, p. 223]. Sending and checking the questionnaires took very much time, while the Ministry had enough work with the compilation of the lists of persons who already were granted the Lithuanian citizenship. It is highly probable that the question of the third category soldiers to be returned was postponed for later times, which actually did not come [19, p. 2].

Thus, if we add all numbers, we can see that in total 2,148 persons were granted the Lithuanian citizenship and had to be returned to Lithuania during the period from December, 1939, to July, 1940. Undoubtedly, if the Soviet

occupation had not started, this number would have been significantly higher. Colonel Grinius stated at the end of spring, 1940, evaluating the scope of list compilation: "It seems that the number of soldiers to be returned will reach two or three thousands" [15, p. 223].

3. Return of war prisoners to Lithuania

After sending the lists, the last step of the process followed, i. e. the return of soldiers to Lithuania. Colonel Grinius was trying to create conditions as favourable as possible. In his opinion, Lithuanian officials had to take full responsibility for these soldiers from the moment when they crossed the Lithuanian border: to supply food while they were waiting for a train to Vilnius region; to pay for train tickets; to allocate cash for small expenses; to provide new clothes; to provide the necessary medical help. All these activities had to help implementing far-reaching goals. Apparently, Lithuanian officials were anxious that former Polish soldiers could return having anti-Lithuanian attitude and could use their citizenship as a possibility to liberate from captivity. All these small details had to form the image of generous and welcoming Lithuania. This logical conclusion can be made analysing Colonel Grinius's thoughts: "It is important for us that the repatriated people would feel a contrast and a warm and caring attitude" [9, p. 230]. Unfortunately, the information available does not provide any proof if these recommendations were fulfilled. Possibly, a part of these suggestions were taken into account. On February 20, 1940, the legation in Germany received a report from the MFA of Lithuania. It indicated that in accordance with the decision of the Council of Ministers of Lithuania, the head of train station at Virbalis was obliged to provide free tickets to the war prisoners from Germany from the Lithuanian border to the train station in their place of residence [12, p. 227].

Even though the lists were sent at the end of December, 1939, the first 84 soldiers returned only on April 7, 1940 [20, p. 1]. The Lithuanian press of that time devoted very little attention for this event. The main focus was on the expansion of Germany to Scandinavia. A short message can be found on the last page of the newspaper Vilniaus balsas: "The night before yesterday, some Lithuanians war prisoners came back to Vilnius from Germany, 84 persons in total (...). The war prisoners Lithuanians returned excited, singing Lithuanian songs. In Kybartai, they were met by riflemen, while in Vilnius – by a temporary committee of refugee affairs and Vilnius citizens" [33, p. 6]. The semi-official Nationalists' newspaper Lietuvos aidas did not devote more attention to this news. It claimed that the war refugees were welcomed by a large group of Kybartai residents, while all people were greeted by the town burgomaster. Former Polish soldiers had lunch in Kybartai train station hall and told about their experiences [34, p. 10]. The information was even scarcer in the newspaper XX amžius [32, p. 1]. The above-mentioned newspapers emphasized the patriotic and pro-Lithuanian attitude of the former Polish soldiers, this way showing that the Lithuanians who had experienced two decades of "the Polish oppression" managed to maintain their national identity. In total, six trains managed to come back to Lithuania with new citizens of Lithuania.

Table 3. Lists of soldiers who returned to Lithuania

Number of the list	Date of return	Number of soldiers
1	1940.04.07	84
2	1940.05.10	94
3	1940.06.01	45
4	1940.06.14	116
5	1940.06.26	35
6	1940.07.30	89
		In total: 463

The last group of war prisoners returned after more than one month after the occupation of Lithuania. The soldiers were selected from both the first and the second

category. More detailed information about the numbers of soldiers is provided in Table 4.

Table 4. The number of soldiers to be returned and having returned upon request of MFA

The first category soldiers' lists				The second category soldiers' lists			
List number	Date of sending	Number of requests	Number of soldiers returned	List number	Date of sending	Number of requests	Number of soldiers returned
1	1939.12.22	15	12	1	1940.04.03	24	22
2	1940.01.02	6	6	2	1940.04.11	19	19
3	1940.01.09	6	4	3	1940.04.22	14	7
4	1940.01.11	10	6	4	1940.04.23	10	8
5	1940.01.20	9	9	5	1940.05.01	6	4
6	1940.01.31	32	24	6	1940.05.01	3	3
7	1940.02.10	25	17	7	1940.05.08	32	29
8	1940.02.13	37	29	8	1940.05.17	6	3
9	1940.02.22	20	16	9	1940.05.17	8	6
10	1940.02.27	19	19	10	1940.05.20	39	29
11	1940.03.05	15	12	11	1940.05.28	69	1
12	1940.03.12	36	25	12	1940.06.03	64	39
13	1940.04.10	18	15	13	1940.06.06	30	1
14	1940.04.17	12	9	14	1940.06.08	73	
15	1940.04.22	41	34	15	1940.06.09	30	
16	1940.04.24	25	24	16	1940.06.19	143	
17	1940.04.30	15	10	17	1940.06.20	160	
18	1940.05.17	13	7	18	1940.06.25	117	
19	(no date provided)	14		19	1940.06.27	46	
20	1940.06.17	8		20	1940.06.28	32	
				21	1940.07.05	278	
				22	1940.07.06	56	
				23	1940.07.09	123	
				24	1940.07.12	144	
				25	1940.07.16	73	
				26	1940.07.20	47	
				27	1940.07.24	43	
				28	1940.07.26	76	
				29	1940.07.31	5	
		In total: 376	In total: 278			In total: 1772	In total: 171

The data in Table 4 demonstrate that 449 soldiers returned to Lithuania, while 2,148 first and second category requests were sent out. Again, a discrepancy with the final number can be observed, i.e. 463. However, the first number is obtained from the registration of the soldiers who returned; therefore, there is no basis for distrusting it [23, p. 17-19]. On the other hand, the specificity of list compilation and data discrepancies have already been discussed in the present paper.

Only a small number of soldiers (21 %), who were given this right, had time to return to Lithuania. On June 15, 1940, the occupation of Lithuania started. President of the Republic of Lithuania Antanas Smetona withdrew abroad [46, p. 60]. On June 17, Prime-Minister Antanas Merkys, who served as the President of the Republic of Lithuania instead of Antanas Smetona, transferred authority to Justas Paleckis, a person loyal to the occupation authorities. He immediately formed a new puppet government headed by Vincas Krėvė Mickevičius. Merkys himself resigned immediately, this way finishing the history of independent interwar Lithuanian state [46, p. 68]. There is no need to analyse in greater detail the gradual loss of Lithuania's independence and its incorporation into the Soviet Union, as it is widely discussed in Lithuanian historiography.

The compilation of soldiers' lists and the return of persons lasted for almost two months; during this time, two trains with 124 soldiers had a chance to return. It might be observed that the further process and its end directly correlated with the Lithuanian internal and foreign policy which was gradually more and more restricted. After Soviet repressions started, more famous society and policy actors started withdrawing from Lithuania, and the people who

coordinated the return of war prisoners from Germany were among them. On June 15, Turauskas, the Head of the Policy Department of MFA left Lithuania [42, p. 341]. With the changing internal situation in Lithuania, its relationship with its legations in foreign countries, including Germany, which was tackling all questions related to war prisoners' return, was also changing. Head of the legation Škirpa was gradually having more conflicts with the new government of Lithuania and ignored its orders. On July 25, Juozas Kajeckas, an advisor at the legation in Germany, received an encoded telegram from General Secretary at MFA Pijus Glovackis. The telegram informed that Škirpa was dismissed from his office [41, p. 436]. On August 1, one of the main officials who took care of war prisoners' return to Lithuania Colonel Grinius was also dismissed from his office as he refused to return to Lithuania [47, p. 226]. After one day, a logical outcome followed: on August 2, the legation in Germany was sent a decision of the Lithuanian puppet government to terminate the return of war prisoners [17, p. 216]. The people who had already received permissions were prohibited to return. Even though requests to liberate relatives reached Lithuanian institutions in the autumn of 1940 as well, the officials of the "new" Soviet Lithuania were not interested in continuing the policy of the former authorities because of obvious reasons. This way, the process of returning war prisoners, which lasted for more than half a year, was terminated.

Conclusions

The process of returning former Polish soldiers to Lithuania, who were held captive in Germany, lasted from December, 1939 to August, 1940. The officials of the Policy

Department of the MFA of Lithuania and the Lithuanian legation in Germany contributed the most to this process. One of the main reasons for resolving this problem was the attempt to contribute to the stabilization of the complicated situation in Vilnius region and to form public opinion by showing to the residents that the new government took care of its future citizens who were held captive abroad.

A verbal agreement with Germany, which was changed into a written agreement, on the return of war prisoners was reached in December, 1939. In accordance with this agreement, first, the Polish soldiers whose national identification did not cause additional doubts had to be returned to Lithuania. Later, permissions were given to the Polish soldiers who met the conditions of getting Lithuanian citizenship approved newly in 1939. Taking this into consideration, three-category lists of soldiers to be returned were compiled: the soldiers who could immediately be identified as Lithuanians were ascribed to the first category; the persons who were granted citizenship in accordance with the new order were ascribed to the second category; the soldiers whose national identification and citizenship were the most problematic were included into the lists of the third category.

During the process of returning war prisoners to Lithuania, in total, 21 first-category lists with 376 surnames and 29 second-category lists with 1,772 surnames were sent. The lack of authentic sources hindered a more detailed analysis of compiling third-category lists. Possibly, the compilation and sending the lists of this category were not developed enough because of lack of time of responsible officials. In total, 2,148 soldiers of the first and second category were asked to be returned. However, only one fifth of them, 463, returned until July, 1940. Such small number was mainly influenced by a large number of soldiers who wanted to return to Lithuania and a small number of officials working on this issue. In more than one month after the occupation of Lithuania, the Lithuanian puppet government terminated the process of returning Polish soldiers to Lithuania on August 2, 1940.

References

1. Lietuvos centrinis valstybės archyvas (LCVA), f. 383, ap. 7, b. 2346 (1939.11.14. K. Škirpos pranešimas užsienio reikalų ministrai).
2. LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2351 (1939.12.05. I. Solomonovienės prašymas).
3. LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2351 (1939.12.07. J. Brėdikio atskymas I. Solomonovienei).
4. LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2346 (1939.12.14. J. Sruogos pro memoria).
5. LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2346 (1939.12.16. J. Urbšio pro memoria).
6. LCVA, f. 317, ap. 1, b. 1 (1939.12.18. V. Četetos pranešimas Užsienio reikalų ministerijai).
7. LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2379 (1939.12.22. Konfidencialus E. Turausko pranešimas pasiuntinybei Vokietijoje).
8. LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2346 (1940.01.04. J. Brėdikio pro memoria).
9. LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2346 (1940.01.20. K. Griniaus pranešimas Šaulių sąjungos vadui).
10. LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2346 (1940.02.03. Konfidencialus J. Brėdikio pranešimas pasiuntinybei Vokietijoje).
11. LCVA, f. 656, ap. 1, b. 235 (1940.02.05. P. Žadeikio laiškas dr. J. Waluk).

12. LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2346 (1940.02.20. J. Brėdikio pranešimas Lietuvos pasiuntinybei Vokietijoje).
13. LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2351 (1940.04.30. Vilniaus miesto ir apskrities Svetimšalių skyriaus vedėjo kreipimasis į Vilniaus miesto policijos 4 nuovados viršininką).
14. LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2351 (1940.05.08. Vilniaus miesto policijos 4 nuovados viršininko raportas Vilniaus miesto ir apskrities viršininkui).
15. LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2346 (1940.05.17. Plk. K. Griniaus pranešimas kariuomenės štabo II skyriaus viršininkui).
16. LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2351 (1940.06.06. G. Solomonovo prašymas Užsienio reikalų ministerijai).
17. LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2346 (1940.08.02. URM generalinio sekretoriaus Pijaus Glovackio pranešimas Lietuvos pasiuntinybei Vokietijoje).
18. LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2346 (1940.08.16. Memorandumas).
19. LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2346 (1940(?). Paaikškinimasis raštas, Vilniaus krašto gyventojų, karo belaisvių grąžinimo reikalui).
20. LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2379 (1940(?). Iš Vokietijos grįžusių karių sąrašas).
21. LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2379 (Vilniaus srities gyventojų, buv. Lenkijos karių, kuriems V. R. M-ja jau pripažino Lietuvos pilietybės teises sąrašas Nr. D).
22. LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2346 (Apklauso lapas).
23. LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2379 (Informacija apie grąžintinių karių sąrašus).
24. LCVA, f. 317, ap. 1, b. 3 (Dr. Elhanan H. Golomb prašymas).
25. LCVA, f. 317, ap. 1, b. 3 (Vyriausybės įgaliojimo Vilniaus miestui ir sričiai informacinis pranešimas).
26. Vakar Maskvoje pasirašyta Lietuvos-Sov. Rusijos sutartis (1939) *Lietuvos žinios*, 11 Oct., nr. 231, p. 1.
27. Vilniaus ir Vilniaus srities Lietuvos Respublikai perdavimo ir Lietuvos – Sovietų Sąjungos savitarpės pagalbos sutartis (1939) *Vyriausybės žinios*, 17 Oct., nr. 669, p. 640.
28. Vilniaus miesto ir jo srities tvarkymo įvedamasis įstatymas (1939) *Vyriausybės žinios*, 27 Oct., nr. 671, p. 667.
29. Pasų įstatų pakeitimas (1939) *Vyriausybės žinios*, 24 Nov., nr. 679, p. 719.
30. Kas turi teisę gauti Lietuvos pilietybę (1939) *Vilniaus balsas*, 27 Dec., nr. 49, p. 4.
31. Jau įregistruota apie 24 000 šelpiamų atbėgėlių (1940) *Vilniaus balsas*, 11 Jan., nr. 8, p. 5.
32. AŽUOLAS, P. Vilniaus likimas – visos Lietuvos likimas (1940) *XX amžius*, 8 Apr., nr. 78, p. 1.
33. Iš Vokietijos grįžo belaisviai lietuviai (1940) *Vilniaus balsas*, 9 Apr., nr. 81, p. 6.
34. Iš vokiečių nelaisvės grįžo apie 80 vilniečių lietuvių (1940) *Lietuvos aidas*, 9 Apr., nr. 162, p. 19.
35. EIDINTAS, A. (2002) *Žydai, lietuviai ir holokaustas*. Vilnius: Vaga.
36. MITKIEWICZ, L. (2002) *Kauno atsiminimai 1938–1939*. Vilnius: Baltos lankos.
37. RAŠTIKIS, S. (1990) *Kovose dėl Lietuvos*. Vol. 2. Vilnius: Lituania.
38. SKIRIUS, J. (2001) *Lietuvių visuomenininkas ir diplomatas ir diplomatas Bronius Kazys Balutis*. Vilnius: Vaga.
39. SURGAILIS, G. (2005) Antrojo pasaulinio karo pabėgėliai ir internuoti Lenkijos kariai Lietuvoje 1939–1940. Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija.
40. STRELCOVAS, S. (2010) *Antrojo pasaulinio karo pabėgėliai Lietuvoje 1939–1940 metais*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
41. ŠKIRPA, K. (1996) *Lietuvos Nepriklausomybės sutemos (1938–1940). Atsiminimai ir dokumentai*. Chicago, Vilnius: Vilsa.
42. TURAUSKAS, E. (1990) *Lietuvos Nepriklausomybės netenkant*. Kaunas: Šviesa.
43. URBŠYS, J. (1990) *Atsiminimai*. Kaunas: Sindulys.
44. URBŠYS, J. (1988) *Lietuva lemtingaisiais 1939–1940 metais*. Vilnius: Mintis.
45. ŽEPKAITĖ, R. (1990) *Vilniaus istorijos atkarpa: 1939 m. spalio 27 d. – 1940 m. birželio 15 d.* Vilnius: Mokslas.
46. ANUŠAUSKAS, A. (ed.) (2005) *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*. Vilnius: Lietuvos Gyventojų Genocido ir Rezistencijos Tyrimo Centras.
47. GUDIENĖ, D. (ed.) (2003) *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, Vol. 3. Vilnius: Spauda.

Надійшла до редколегії 05.11.15

M. Пячюліс

Каунаський університет ім. Вітаутаса Великого, Музей "IX Форт", Каунас (Литва)

ПОВЕРНЕННЯ ПОЛЬСЬКИХ СОЛДАТ З НІМЕЦЬКОГО ПОЛОНУ ДО ЛИТВИ У 1939–1940 РР.

Згідно з дооговором між Литвою та СРСР, підписаним 10 жовтня 1939 р., Вільнюський край було передано Литві. Литовський уряд мусив вирішувати низку політичних, соціальних та економічних проблем, а також проблему повернення польських солдат, яких було мобілізовано з Вільнюського краю та взято у полон Німеччиною. У грудні 1939 р., після заключення дооговору з Німеччиною, литовські урядовці готувалися до повернення солдат до Литви. Спочатку повинні були повернутися військовополонені, чия національна ідентифікація не викликала сумнівів. Потім, дозвіл було надано солдатам, які відповідали умовам, необхідним для отримання литовського громадянства, затвердженого у 1939 р. Під час процесу повернення військовополонених до Литви було подано запити на 2148 осіб. Тим не менш, тільки одна п'ята з них, а саме 463 особи, повернулося до липня 1940 р. 2 серпня 1940 р., після того як більш ніж місяць минує з моменту окупації Литви СРСР, литовське керівництво призупинило процес повернення польських солдат.

Ключові слова: війна, військовополонені, Вільнюський край, окупація, національна ідентифікація.

УДК 94(477):356.13]УНР"1920"

А. Руккас, канд. іст. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ВІДНОВЛЕННЯ ОКРЕМОГО КОРПУСУ КОРДОННОЇ ОХОРОНИ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ ВОСЕНИ 1920 Р.

Захист державних кордонів є одним з ключових елементів національної безпеки будь-якої країни. Це чудово усвідомлювали лідери української визвольної боротьби на початку ХХ ст. Свій початок українські прикордонні війська того часу беруть від Окремого корпусу кордонної охорони (ОККО), заснованого у березні 1918 р. рішенням Української Центральної Ради. Внаслідок негативного розвитку полій на фронтах станом на середину 1920 р. корпус фактично перестав існувати. Тому після визволення від більшовиків південно-західних районів Поділля у вересні 1920 р. питання про його відновлення набуло актуальності. Корпус мав охороняти західний кордон Української Народної Республіки з Польщею по р. Збруч та південний з Румунією по р. Дністер. Однак, за неповних два місяці, з кінця вересня до кінця листопада, вдалося зробити не багато – відродити центральний апарат, сформувати кадри однієї бригади і вислати на кордон перший невеликий підрозділ, які взяв під свою охорону 40-кілометрову ділянку. Подальшу розбудову перервав більшовицький наступ. У польських таборах для інтернованих кадровані підрозділи ОККО проіснували до квітня 1923 р., коли їх було остаточно розпущено. Спираючись на неопубліковані архівні документи, автор статті висвітлює процес відновлення діяльності ОККО восени 1920 р.

Ключові слова: Українська Народна Республіка, Окремий корпус кордонної охорони, державний кордон, жандармерія.

"Захист державного кордону України є невід'ємною частиною загальнодержавної системи забезпечення національної безпеки", – так говорить стаття 2 чинного Закону України "Про державний кордон України" [1]. Сьогодні функції охорони державного кордону покладаються на Державну прикордонну службу України, яка веде свій родовід від спеціальних військових формувань доби Української революції 1917–1921 рр. Однак, їхня історія вивчена мало, скільки науковці не ставили перед собою такої задачі, прагнучи створити передусім роботи загального характеру, в яких проблема охорони кордонів України розглядалася у широких хронологічних рамках – від Київської Русі до наших часів. До того ж основна увага у них приділяється князівському, козацькому та радянському періодах [19; 20]. Фактично єдиними працями, присвяченими історії прикордонної охорони незалежної України початку ХХ ст., є безумовно цінні статті М. Кабачинського [21], А. Буравченкова [17], Б. Моці [22], в яких події польсько-українсько-радянської війни 1920 р. розглядаються, щоправда, доволі поверхнево. Таким чином, враховуючи недостатнє вивчення історії прикордонної охорони України революційної доби, метою цієї статті є висвітлення процесу відновлення діяльності Окремого корпусу кордонної охорони УНР у 1920 р. Її джерельною базою стали документи Окремого корпусу кордонної охорони УНР, зокрема, щоденні накази по Корпусу та його частинах, штатні розписи, звіти, списки особового складу тощо. Нині вони зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України у Києві. Переважна більшість з них вводиться до наукового обігу вперше.

Від початку свого народження незалежна Українська Народна Республіка (УНР) приділяла значної уваги створенню спеціального військового формування, призначеного для охорони державних кордонів. 7 березня 1918 р. це питання розглядала Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки (УНР), а 23-го числа того ж місяця члени уряду обговорили статут Окремого корпусу кордонної охорони (ОККО) й доручили міністру фінансів винести його на розгляд та затвердження Центральної Ради. Планувалося, що ОККО, який за російською традицією знаходився в підпорядкуванні фінансового відомства, матиме у своєму складі одну учбову бригаду (Нова Прага) та 9 кордонних бригад: 1-а Волинська (Луцьк), 2-а Подільська (Кам'янець-Подільський), 3-я Одеська (Одеса), 4-а Північна (Гомель), 5-а Чорноморська (Одеса), 6-а Хоперська (Валуйки), 7-а Донецька (Луганськ), 8-а Азовська (Маріуполь) та 9-а Курська (Суми) [25, с. 348]. На час воєнних

дій корпус поступав у розпорядження військового міністра. Справу формування прикордонних військ продовжив гетьман П. Скоропадський, однак внутрішньополітичні катаклізми та чергова більшовицька інтервенція перервали організаційну працю, яка, попри значні асигнування, й без того просувалась досить повільно.

На 1920 р. єдиною частиною, яка здійснювала охорону кордону, був Могилів-Подільський прикордонний відділ Подільської прикордонної бригади. Проте в середині літа під ударами радянських військ він був змушений відступати на захід, за Збруч, на територію, контрольовану поляками. 15 липня у м. Заліщики прикордонний відділ, який налічував тоді 18 старшин, 4 урядовці та 62 козаки, було зараховано на всі види задоволення при управлінні начальника тилу Дієвої армії [8, арк. 23–25], а 28 липня у м. Товсте його було перетворено на комендантську сотню при тому ж управлінні. Командир відділу сотник О. Єрошук-Терещук обійняв посаду коменданта штабу управління начальника тилу Дієвої армії [10, арк. 18].

У двадцятих числах вересня 1920 р., після успішного наступу, українські війська повернулись на власну державну територію. Знову постало питання про організацію охорони кордонів: з Польщею вздовж східного берега р. Збруч та з Румунією – вздовж північного берега р. Дністер. Початково, до створення спеціальних частин, ці функції покладались на учбовий курінь польової жандармерії. Його командир, підполковник М. Панків, 27 вересня одержав від генерала О. Галкіна, який у той час тимчасово виконував обов'язки військового міністра, наступний наказ: "Головний Отаман, признаючи Вас тимчасово завідуючим кордонною охороною, наказав засобами дорученого Вам учбового куреня з додатком трьох сотень, які одночасно з цим передаються з Дієвої армії в Ваше розпорядження, обсадити негайно невеликими постерунками (заставами – прим. А. Р.) район р. Збруч, а надалі обсаджувати також і р. Дністер від устя Збруча в міру просування нашої Армії в східному напрямку: обсаджувати необхідно більш-менш визначні пункти, як Іване-Пусте, Скала, Гусятин, Сатанів і т. ін. Окрім того, необхідно обсадити пункти, біля котрих маються мости через р. Збруч і Дністер, а також пункти, в котрих знаходились в минулий час митниці. На виставлену сіть жандармських постерунків покладається наведення ладу і порядку в зазначених районах, устрій контрольних пунктів до того часу, коли будуть сформовані частини чи відділи спеціальної кордонної охорони, яким буде доручено переводити охорону кордону. Тимчасове покладення на Вас завдань по охороні

кордону не знімає з Вас обов'язків по обсадженню постерунками тилу Армії й взагалі виконання Вами функцій по службі жандармській" [12, арк. 43].

На захист державних рубежів УНР підполковник М. Панкіїв тимчасово відрядив підлеглий йому 1-й курінь польової жандармерії сотника О. Курковського. Охорону українсько-польського та українсько-румунського кордонів він організував наступним чином:

– 1-а сотня (штаб – у м. Жванець) виставила шість прикордонних постів (№ 1–6) у населених пунктах Чорнокозинці, Жванець, Студениця, Стара Ушиця, Калюс², Могилів-Подільський;

– 2-а сотня (штаб – у с. Гуків) виставила шість прикордонних постів (№ 7–12) у населених пунктах Гусятин, Ніверка, Пукляки, Гуків, Збриж, Шидлівці;

– 3-я сотня (штаб – у м. Сатанів) виставила п'ять прикордонних постів (№ 13–17) у населених пунктах Волочиск, Тарноруда, Голохости³, Сатанів, Курівка [12, арк. 56].

Про те, наскільки ефективною була така охорона кордону, можна дізнатися з доповіді на ім'я військового міністра того самого підполковника М. Панкієва, який на початку листопада 1920 р. оглянув ділянку 3-ї сотні 1-го куреня польової жандармерії. У своєму докладі він писав: "На кожній станиці мається 6–8 жандармів. Така мала кількість людей по відношенню к займаємім ними лінії кордону, не дає можливості провадити охорону кордону, як то належало б. У таких містах, як Жванець, Гусятин, Волочиск в старі часи для охорони кордону знаходилось до 30 чоловік, в сучасний же мент 6–8 жандармів зовсім не вистарчає. У кожному з цих міст, як і в Гукові, Сатанові і Тарноруді маютья мости для переходу на той берег р. Збруч. На всіх цих мостах знаходяться постійні стійки для перевірки документів у проходячих і переїжджаючих. Служба ця вимагає 2–3 жандарми в добу і це зменшує силу станиць майже на половину... Крім мостів, маєється через Збруч в районі кожної станиці 3–6 бродів і це тільки відомих для станиці, а є такі старі пачкарі (контрабандисти – прим. А. Р.), що знають і багато більше бродів. У районі с. Ніверка маєється під охороною станиці в 7 жандармів – 9 бродів. Старі пачкарі похваляються, що за царських часів, коли на кордоні стояли козаки так, що один одного бачили, той то вони перепровадили пачкарство, а зараз, коли кордон охороняється рідкими патрулями – злапати пачкаря можна тільки випадково". За словами підполковника М. Панкієва, всією контрабандою з українського боку кордону займались місцеві селяни. Через відомі їм броди вони, за дорученням єврейських торговців, переправляли на польський берег Збруча, головним чином, худобу та коней. "Жиди, закупивши на ярмарку на нашому березі коней та худобу, там же передають їх своїм підручним з селян, котрі й женуть їх до своїх сіл, стоячих на Збручі. Жиди переходять, маючи перепустки, через міст і там, на умовленіх місцях чекають худобу" [5, арк. 22]. Для боротьби з контрабандою коменданти деяких прикордонних станиць вербували серед місцевого населення інформаторів. Однак перешкодити цій злочинній діяльності малим числом жандармів було дуже важко, хоча 1-й курінь і робив усе, що було у його скромних силах. Відомо, що впродовж жовтня 1920 р. він вислав 146 стеж для охорони бродів, перевірів 260 перепусток і паспортів у осіб, що переходили до Румунії і Польщі, конфіскував у контрабандистів 15 коней і 9 корів, 25 пудів вівса, 3 мисливські дро-

бовики, залагодив чимало непорозумінь між українськими селянами і польськими вояками, зокрема, у районі м. Тарноруда повернув власникам незаконно ревізоване польськими солдатами збіжжя [5, арк. 3].

У будь-якому випадку охорона кордонів поглинала основні сили й без того не дуже чисельної української польової жандармерії. Саме тому 25 жовтня командир 1-го куреня польової жандармерії сотник О. Курковський відмовився збільшити чисельність вояків на станиці при штабі Дієвої армії, мотивуючи це тим, що "курінь, крім жандармської служби, несе службу по охороні кордону, займаючи район Волочиск – Могилів, завдяки подвійній службі людей в курені не вистачає" [11, арк. 137].

Таким чином, із поверненням українських військ на державну територію УНР постала нагальна необхідність відновити Окремий корпус кордонної охорони. У зв'язку з цим 28 вересня С. Петлюра наказав останньому командувачу ОККО полковнику О. Пилькевичу⁴ негайно приступити до формування частин корпусу. Одночасно Головний Отаман звернувся до міністра фінансів з проханням передати "для керування всі нормативні документи (положення і штати), що залишилися від колишнього ОККО" [12, арк. 44–45]. 3 жовтня С. Петлюра, виступаючи на засіданні українського уряду, офіційно повідомив членів Ради Народних Міністрів про початок формування прикордонної охорони [18, с. 248].

Організаційні заходи здійснювались на підставі тимчасових штатів частин, підрозділів та штабів Окремого корпусу кордонної охорони, що були затверджені українським урядом ще 18 листопада 1918 р. Так, центральне управління ОККО складали: командир корпусу, його помічник, ад'ютант, старшини для доручень, штаб корпусу, управління начальника постачання, а також п'ять особливих частин: морська, судових справ, санітарна, ветеринарна та будівельна. У свою чергу штаб корпусу поділявся на п'ять відділів: загальний, персональний, організаційний, кордонний та комендантський, а управління начальника постачання – на п'ять діловодств: загальне, речове (з речовим складом), харчових справ, гарматного та інженерного постачання, помешкань. Загальна штатна чисельність центрального управління ОККО становила: 45 старшин, 4 лікарі, 32 урядовці, 46 немуштрових підстаршин і козаків, 39 військових канцеляристів [16, арк. 18–21].

Центральному управлінню підпорядковувалися прикордонні бригади. Штатна чисельність управління бригади становила: 11 старшин і урядовців, 3 санітарні та 1 ветеринарний лікар, 1 панотець, 33 муштрові й 66 немуштрових підстаршин та козаків [16, арк. 22]. Бригада складалася з шести прикордонних відділів. Їхня штатна чисельність була: 10 старшин, 322 муштрові і 55 немуштрових підстаршин та козаків. У свою чергу відділ складався з п'яти прикордонних загонів ("отрядів"), кожний з яких мав 1 старшину, 64 муштрові і 6 немуштрових підстаршин та козаків. Урешті-решт, загін поділявся на три–п'ять прикордонних постів ("вартарок") по 15 вояків у кожному. Пост був найменшою структурною одиницею корпусу [16, арк. 23–24].

Початково планувалося сформувати за скороченими тимчасовими штатами апарат центрального управління та одну Могилів-Подільську бригаду, котра повинна була взяти під охорону ділянку кордону довжиною близько 270 км від Волочиска на півночі до Могилева-Подільського на півдні. Бригада мала складатися з шесті відділів по чотири загони в кожному. Таким чином, на першому етапі загальна чисельність корпусу становила би: 51 старшина, 18 урядовців, 1747 муштрових та

² Міста Студениця, Стара Ушиця і Калюс нині не існують. У 1981 р. їх було затоплено під час будівництва Дністровської ГЕС.

³ Зараз – частина с. Поляни Волочиського району Хмельницької області.

⁴ На цю посаду його було призначено ще у липні 1919 р.

393 немуштрові козаки, 466 верхових та 92 обозні коні. Надалі, в міру розширення визволеної території УНР, зростала б її довжина державних кордонів, для захисту яких створювалися б нові частини. Для цього планувалося Могилів-Подільську бригаду розділити на Подільську і Дністрянську бригади, а також додатково сформувати дві нові бригади: Волочиську та Волинську [15, арк. 31].

Однак все це було справою далекої перспективи, що напружалося від розв'язку подій на фронті й остаточної перемоги над ворогом, а поки що 1 жовтня у м. Чемерівці на Поділлі полковник О. Пилькевич видав свій перший наказ по Окремому корпусу кордонної охорони. Згідно з ним тимчасово виконувачем обов'язків начальника штабу ОККО призначався колишній командир Могилів-Подільського відділу Подільської прикордонної бригади сотник О. Єрошук-Терещук, комендантом штабу – поручик Лотоцький, персональним ад'ютантом командувача корпусу – хорунжий Л. Жабко (Жабко-Потапович) [14, арк. 27].

Однак Головний Отаман вимагав від командувача корпусу, якому 5 жовтня було надано рангу генерала-хорунжого, більш рішучих та енергійних заходів, зокрема наполягав, аби той прискорив свій виїзд з Чемерівців до Кам'янця-Подільського, щоб "на місці якомога скоріше розпочати роботу" [12, арк. 51]. Лише 19 жовтня невеликий за своєю чисельністю штаб ОККО нарешті переїхав до тимчасової столиці УНР. Початково він розмістився у будинку Сашина на Шевченківській вулиці [14, арк. 28 зв.], але невдовзі переїхав до більш просторого приміщення – до будинку колишнього дворянського депутатського зібрання по вул. Московській [13, арк. 5].

У Кам'янці-Подільському робота пішла значно швидшими темпами. Вже 20 жовтня генерал О. Пилькевич наказав сотнику О. Єрошуку-Терещуку приступити до формування Могилів-Подільської прикордонної бригади (у зв'язку із цим його було звільнено з посади начальника штабу корпусу) [14, арк. 29]. 23 жовтня до бригади було призначено перших старшин та урядовців. Так, бригадним ад'ютантом став сотник М. Шпорт, скарбником – урядовець В. Протасевич, діловодом – урядовець О. Тадулев (усі вони раніше служили в колишній Подільській кордонній бригаді на аналогічних посадах), квартирмейстером – урядовець Д. Кобза, командиром 1-го прикордонного відділу – сотник С. Лозицький, командирами прикордонних загонів – хорунжі І. Герман, О. Гонтковський та З. Іванишин [14, арк. 30 зв.]. Упродовж наступного тижня було здійснено нові призначення: бригадним лікарем став Ю. Уткін, командиром учбової сотні – сотник Л. Гарнішевський, помічниками командирів загонів – сотники М. Антошишин, М. Середа, А. Сокало; поручики М. Подільський, С. Павлюченко, О. Крушельницький, С. Химочко, О. Колодій; хорунжі В. Шеремета, О. Спінул, Ю. Цукорник, П. Блажко, С. Саленко, Я. Зінченко, Т. Сікора, С. Якерсон [14, арк. 33–36].

У Кам'янці-Подільському йшла розбудова апарату центрального управління Окремого корпусу кордонної охорони. На вакантні посади приходили нові старшини та урядовці. Зокрема, після призначення сотника О. Єрошука-Терещука командиром бригади обов'язки начальника штабу тимчасово виконував начальник інспекторського відділу сотник В. Сивулицький, якого 1 листопада змінив полковник Ю. Липницький, колишній начальник штабу гарнізону Кам'янця-Подільського [14, арк. 29, 35]. Відділи штабу корпусу очолили: організаційний – колишній начальник штабу 2-ї кулеметної бригади підполковник Й. Рихвальський, інспекторський – уже згаданий нами сотник В. Сивулицький, загальний – сотник Д. Соловей, кордонний (кордонної охорони) – сотник Гокке. На допомогу начальникам відділів зі

складу Могилів-Подільської бригади було відряджено по декілька старшин. Інші посади при штабі корпусу обійняли: юрисконсульта – прокурор Надзвичайного військового суду при штабі гарнізону Кам'янця-Подільського дорадчий М. Лемєні-Македон, корпусного лікаря – Долопович, корпусного архітектора – інженер військового часу М. Лобода [14, арк. 30, 33–35].

Крім того, одночасно почалося створення управління постачання корпусу, начальником якого 20 жовтня став сотник Д. Бистрицький. Однак 28 жовтня він звільнився за власним бажанням (невдовзі дістав призначення на посаду вартового старшини у Головному управлінні Генерального штабу [24, с. 39]). Відтоді його обов'язки стали тимчасово виконувати інші працівники управління: спочатку квартирмейстер урядовець Винницький, а з 31 жовтня – помічник начальника урядовця Гордієнко. Крім того, в управлінні постачання працювали: булавний старшина для доручень ранговий М. Штарк (21–28 жовтня) та полковник М. Попсуй-Шапка (з 1 листопада), діловод урядовець Муковоз, бухгалтер урядовець А. Бондарчук [14, арк. 32 зв., 33, 34 зв., 36].

Попри досить швидкий підбір старшин, надходження підстаршин та козаків відбувалося значно повільніше. По-перше, прикордонна охорона, на відміну від армійських частин, мала комплектуватися виключно звільненими від мобілізації добровольцями. По-друге, до майбутніх прикордонників висувалися певні вимоги та обмеження, сформульовані в спеціальній інструкції. Згідно з нею до корпусу приймалися в першу чергу колишні прикордонники російської та української служби, а вже потім – інші вояки. Усі вони мали бути неодмінно грамотними, з добрим зором та слухом, мати зріст вище середнього. Категорично не приймалися особи нехристиянського віросповідання, а також ті, хто постійно проживав у 50-верстовій прикордонній смузі.

За таких умов, число потенційних кандидатів до служби в ОККО було апріорі невеликим. Так, наприклад, до Могилів-Подільської бригади станом на 6 листопада поступили лише 70 козаків, більшість з яких до того ж не мали нормального одягу [16, арк. 5]. Тому 28 жовтня командувач корпусу генерал О. Пилькевич був змушений звернутися до військового міністра із рапортом, у якому, посилаючись "на слабкий наплив... вільних від мобілізації", просив останнього видати наказ "про призначення до корпусу 500 чоловік з числа мобілізованих розпорядженням Військового міністерства". За словами генерала О. Пилькевича, було б бажано, аби люди поступали в його розпорядження вже обутими та одягнутими, оскільки прикордонники не можуть власними силами за короткий час заготовити необхідну кількість військового обмундирування. Ідучи на зустріч цьому клопотанню, військовий міністр 4 листопада звернувся з проханням до командувача Дієвої армії, аби той виділив на укомплектування ОККО 500 своїх козаків "з менше здібних до бойової служби і переважно з тих, що служили в пружній кордонній охороні" [3, арк. 349–350].

Питання досить швидко було вирішено позитивно. Командарм погодився направити до корпусу необхідну кількість вояків з числа шойно мобілізованих козаків 1894–1896 років народження. Однак генерал О. Пилькевич не одержав жодних вказівок щодо механізму передачі йому обіцяного поповнення. У зв'язку з цим 8 листопада він командировав до штабу Дієвої армії одного старшину Могилів-Подільської бригади, через якого просив повідомити "про те, скільки, з якої дивізії буде виділено козаків і де їх можливо буде одержати" [15, арк. 40]. Лише після цього справа зрушила з мертвого місця – було вирішено, що поповнення для прикордонників надходитиме з 4-ї Київської стрілецької

дивізії, котра якраз проводила мобілізацію в районі Кам'янця-Подільського. З помічником начдива генералом А. Вовком, який відповідав за мобілізацію, було домовлено, що до корпусу в першу чергу буде відправлено 200 козаків, мешканців більш віддалених від кордону чотирьох волостей Кам'янецького повіту [15, арк. 29]: Циківської, Маківської, Довжоцької та Гавриловецької. Усе, одержане таким чином, поповнення йшло на укомплектування Могилів-Подільської бригади. Судячи з документів, 4-а Київська дивізія встигала передати до ОККО не більше 300 вояків [15, арк. 45].

Генерал О. Пилькевич шукав різні шляхи для збільшення чисельності корпусу. Приміром, відомо, що старшин Могилів-Подільської бригади було відряджено до Старокостянтинівського та Проскурівського повітів, де вони намагалися набирати добровольців. Охочих служити в прикордонних частинах виявилось чимало. Однак військові начальники цих повітів не дозволили розгорнути широкомасштабної вербувальної кампанії, оскільки вони, по-перше, не мали на те відповідних розпоряджень від свого керівництва, а по-друге, вважали подібну діяльність емісарів корпусу такою, що заважає нормальному ходу мобілізації [15, арк. 38].

Одна з найбільших проблем, з якою зіткнувся корпус, була пов'язана з невизначеністю його місця в системі органів державної влади УНР. Прикордонники перебували в подвійному підпорядкуванні. Вони одночасно підлягали як Військовому міністерству, так і Міністерству фінансів. Однак компетенції відомств чітко не розмежовувалися, що породжувало чимало труднощів, передусім господарського характеру. Створюючи корпус, цьому питанню не надали належної уваги. Передбачалося, що все необхідне він має одержувати з "відповідних органів постачання" й за гроші, "які відпускаються з Державної скарбниці" [15, арк. 31]. При цьому не вказувалося, яке відомство має взяти на себе фінансові витрати. Як наслідок, Головна управа постачання Військового міністерства, куди зверталися прикордонники, тривалий час відмовлялася забезпечувати їх усім необхідним (зброєю, боеприпасами, одягом, продуктами харчування, грошима тощо), посилаючись на нез'ясованість цього питання. Аби виправити ситуацію, генерал О. Пилькевич направив військовому міністру свій проект наказу Головної Команди Війська УНР про зарахування корпусу на всі види забезпечення до Головної управи постачання. Однак документ так і не набрав чинності, оскільки його не підписав Головний Отаман [15, арк. 9]. За таких умов немає нічого дивного, що прикордонникам катастрофічно бракувало всього необхідного, наприклад коней. У Могилів-Подільській бригаді малосі було 8 коней, котрі до того ж були приватною власністю старшин та козаків [16, арк. 5]. Утім найбільшою проблемою було вкрай погане фінансування. Так, замість 60 млн карбованців, потрібних для створення повноцінної кордонної охорони, з Державної скарбниці було асигновано лише 1 млн [15, арк. 54].

Створення ОККО спочатку відбувалося в Кам'янці-Подільському. Проте 27 жовтня з'явився наказ Головної команди Війська УНР № 94, згідно з яким подальше формування, у зв'язку з переповненням міста різними установами та військовими частинами, повинно було відбуватись у Дунаївцях. У Кам'янці-Подільському мав залишитись тільки штаб корпусу [4, арк. 131 зв.]. 29 жовтня Могилів-Подільська прикордонна бригада одержала наказ до 2 листопада завершити передислокацію до Дунаївців. Однак вислані на нове місце квартир'єри виявили, що нормальне розташування там неможливе, оскільки "вільних помешкань, в котрих можна розмістити бригаду, немає, місто перевантажене... є

деякі помешкання без вікон, пічок і взагалі зруйновані". Тому командир бригади просив начальство залишити в Кам'янці-Подільському хоча би бригадний штаб. Він указував, що штаб має лише 9 старшин і біля 40 козаків (писарі та вартова чота), а тому являє собою "маленьку інституцію, що не претендує на багато помешкань" [16, арк. 3]. Своє прохання він мотивував тим, що Кам'янець-Подільський розташований ближче до кордону, ніж Дунаївці, звідки йому, не маючи технічних засобів, буде значно важче тримати зв'язок із прикордонними підрозділами. Урешті було прийнято рішення перевести Могилів-Подільську бригаду в повному складі (20 старшин і 232 козаки) до м. Оринин, куди вона прибула 13 листопада [15, арк. 48].

Попри всі труднощі, в бригаді йшла наполеглива робота. Із щойно прибулим поповненням, не знайомим зі специфікою служби, провадилося інтенсивне скорочене навчання "по кордонному догляду". Окрім таких фахових дисциплін, як власне: "кордонний догляд", топографія, дисциплінарний статут і статут внутрішньої служби, вояки вивчали також загальноосвітні дисципліни: українську мову і літературу, всесвітню і українську історію, географію, природознавство, агрономію і гігієну [15, арк. 39]. По завершенні навчання 9 листопада на охорону державного кордону УНР під проводом сотника С. Лозицького виступив перший підрозділ – 1-й відділ, котрий від початку складався тільки зі штабу та одного загону (командир – хорунжий О. Гонтковський). О 9-й годині ранку наступного дня відділ, чисельністю 7 старшин та 62 козаки [13, арк. 35; 14, арк. 37 зв.], змінив вояків польової жандармерії (пости №№ 1 і 2) на 40-кілометровій ділянці вздовж східного берега р. Збруч від с. Чорнокозинці на півночі до м. Жванець на півдні, виставивши п'ять прикордонних постів у населених пунктах Чорнокозинці, Кудринці, Завалля, Вітківці та Жванець [13, арк. 43].

Однак продовжити розпочату роботу не вдалося – завадив катастрофічний розвиток подій на фронті. Ворог швидко наближався до тимчасової столиці УНР. За таких умов штаб корпусу 14 листопада був змушений залишити Кам'янець-Подільський. Евакуація здійснювалась у північному напрямку. Через Лянцкорунь й Чемерівці штаб наступного дня прибув до с. Лісоводи. 16 листопада він розмістився у с. Сарнів, 17-го – у с. Фідріхівка, а 18-го – у с. Вочківці. Тут штаб затримався до 20 листопада, коли перейшов на західний берег р. Збруч [14, арк. 39–40].

Могилів-Подільська бригада (без 1-го відділу сотника С. Лозицького) залишалася у м. Оринин до 15 листопада, коли теж була змушена почати евакуацію. Наступного дня у с. Голенищеве над р. Збруч до неї приєднався 1-й прикордонний відділ [16, арк. 36], який зняв з кордону всі свої щойно виставлені пости. 17 листопада бригада прибула до Фідріхівки, де з'єдналась зі штабом корпусу. Цього ж дня генерал О. Пилькевич, на вимогу командарма, вислав на фронт на допомогу Дієвій армії всіх боездатних старшин і козаків, котрі були на той момент у його розпорядженні. З них було сформовано "бойовий прикордонний дивізіон" (2 піші сотні) під проводом сотника О. Єрощука-Терещука [14, арк. 40]. Чисельність дивізіону становила 126 вояків. На підступах до с. Вочківці він виставив дві застави з кулеметом, які прикривали відступ через р. Збруч частин та обозів 2-ї Волинської стрілецької дивізії генерала О. Загородського. Пропустивши останні підрозділи воїнів, прикордонники, над якими нависла загроза оточення радянською кіннотою, 21 листопада організовано відступили на західний берег р. Збруч [14, арк. 41], де здали полякам своє військове майно, зокрема, 74 гвин-

тівки, 12 пістолетів, майже 4,5 тис. набоїв, 4 коней, 2 вози, 1 польову кухню, 1 велосипед, 1 версту телефонного кабелю [7, арк. 23–31, 51–63, 110–111]. Після одностороннього постю у с. Романівка прикордонники рушили на Тернопіль, де їх посадили у потяг і відправили до табору інтернованих у м. Ланцут. Таким чином, наступ більшовицьких військ перервав організаційне та чисельне розгортання Окремого корпусу кордонної охорони.

Станом на квітень 1921 р. у ланцутському таборі перебували: 46 старшин й урядовців та 28 підстаршин й козаків штабу ОККО, а також 32 старшини й урядовці та 73 підстаршини і козаки Могилів-Подільської кордонної бригади [23, с. 115]. Згідно з наказом Головної команди Війська УНР № 78 від 27 листопада 1921 р. Окремий корпус кордонної охорони внаслідок своєї малої чисельності переформовувався з 1 січня 1922 р. в окрему кадрову бригаду кордонної охорони [9, арк. 143]. Бригада складалася з двох піших куренів та трьох окремих сотень: гарматної, кінної і технічної. Усі підрозділи мали виключно кадровий характер. У вересні 1922 р. замість бригади було створено кадрову комісію кордонної охорони [6, арк. 79], яка в квітні наступного, 1923 р. припинила своє існування [2, арк. 31].

Список використаних джерел

1. Закон України "Про державний кордон України", 04.11.1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1777-12 – Дата звернення: 15.12.2015.
2. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 1075, оп. 2, спр. 1078.
3. Там само, ф. 1075, оп. 2, спр. 387.
4. Там само, ф. 1075, оп. 2, спр. 58.
5. Там само, ф. 1075, оп. 4, спр. 26.
6. Там само, ф. 1078, оп. 4, спр. 8.
7. Там само, ф. 2372, оп. 1, спр. 14.
8. Там само, ф. 2428, оп. 1, спр. 6.
9. Там само, ф. 2428, оп. 1, спр. 11.
10. Там само, ф. 3172, оп. 1, спр. 42.
11. Там само, ф. 3172, оп. 3, спр. 12.
12. Там само, ф. 3211, оп. 1, спр. 12.
13. Там само, ф. 3267, оп. 1, спр. 1.
14. Там само, ф. 3267, оп. 1, спр. 2.
15. Там само, ф. 3267, оп. 1, спр. 3.
16. Там само, ф. 3271, оп. 1, спр. 1.
17. Буравченков А.О. Борьба за украинскую державность та спроби організувати прикордонну варту в 1917–1920 роках / А.О.Буравченков, Г.П.Савченко // Прикордонні війська України: історія і сучасність. – Хмельницький: Видавництво Академії Прикордонних військ України, 1997. – С. 61–71.
18. Директорія. Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Документи і матеріали / Упор. В. Верстюк та ін. – Т. 2. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. – 746 с.
19. Кабачинський М.І. Історія кордонів та прикордонних військ України / М.І. Кабачинський. – Хмельницький: Хмельницька міська друкарня, 2000. – 216 с.
20. Кабачинський М.І. Історія охорони кордонів України / М.І. Кабачинський. – Хмельницький: Національна академія Державної прикордонної служби України, 2005. – 355 с.

21. Кабачинський М.І. Окремий корпус прикордонної стражі на Українських кордонах / М.І.Кабачинський // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. статей: історія, політичні науки, міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2004. – Вип. 229–230. – С.67–72.

22. Моця Б.О. Події 1918 року в контексті становлення прикордонної служби України / Б.О.Моця // Наукові записки з української історії: зб.наук.ст. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – Вип. 22. – С. 231–238.

23. Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена. Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921–1924 рр.) / І.Срібняк. – К.: Філадельфія: Видавництво імені Олени Теліги, 1997. – 187 с.

24. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921) / Я. Тинченко. – Кн. І. – К.: Темпора, 2007. – 536 с.

25. Тинченко Я. Українські збройні сили, березень 1917 р. – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії) / Я. Тинченко. – К.: Темпора, 2009. – 480 с.

References

1. Zakon Ukrainy "Pro derzhavnyi kordon Ukrainy" (1991) [Online]. Available from: zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1777-12 [Accessed 15 December 2015].
2. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy, fond 1075, opys 2, sprava 1078.
3. Ibid, fond 1075, opys 2, sprava 387.
4. Ibid, fond 1075, opys 2, sprava 58.
5. Ibid, fond 1075, opys 4, sprava 26.
6. Ibid, fond 1078, opys 4, sprava 8.
7. Ibid, fond 2372, opys 1, sprava 14.
8. Ibid, fond 2428, opys 1, sprava 6.
9. Ibid, fond 2428, opys 1, sprava 11.
10. Ibid, fond 3172, opys 1, sprava 42.
11. Ibid, fond 3172, opys 3, sprava 12.
12. Ibid, fond 3211, opys 1, sprava 12.
13. Ibid, fond 3267, opys 1, sprava 1.
14. Ibid, fond 3267, opys 1, sprava 2.
15. Ibid, fond 3267, opys 1, sprava 3.
16. Ibid, fond 3271, opys 1, sprava 1.
17. BURAVCHENKOV, A.O., SAVCHENKO, H.P. (1997) Borotba za ukrainsku derzhavnist ta sprobny orhanizuvaty prykordonnu vartu v 1917–1920 rokakh. In: Prykordonni viiska Ukrainy: istoria i suchasnist. Khmelnytskyi: Akademia prykordonnykh viisk Ukrainy, pp. 61–71.
18. VERSTIUK, V. et al (eds.) Dyrektoria. Rada Narodnykh Ministriv Ukrainy Narodnoi Respubliky. Lystopad 1918 – lystopad 1920 rr.: Dokumety i materialy. Vol. 2. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy.
19. KABACHYNSKYI, M.I. (2000) Istoria kordoniv ta prykordonnykh viisk Ukrainy. Khmelnytskyi: Khmelnytska miska drukarnia.
20. KABACHYNSKYI, M.I. (2005) Istoria okhorony kordoniv Ukrainy. Khmelnytskyi: Natsionalna akademiya Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy.
21. KABACHYNSKYI, M.I. (2004) Okremiy korpus prykordonnoi strazhi na Ukrainykh kordonakh. Naukovy visnyk Chernivetskooho universytetu: istoria, politychni nauky, mizhnarodni vidnosyny. 229–230, 67–72.
22. MOTSIYA, B.O. (2009) Podii 1918 roku v konteksti stanovlennia prykordonnoi sluzhby Ukrainy. Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii. 22, 231–238.
23. SRIBNIYAK, I. (1997) Obbezbroena, ale neskorena. Internovana Armiia UNR u taborakh Polshchi i Rumunii (1921–1924 rr.). Kyiv, Philadelphia: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy.
24. TYNCHENKO, Ya. (2007) Ofitserskyi korpus Armii Ukrainy narodnoi Respubliky (1917–1921). Vol. 1. Kyiv: Tempora.
25. TYNCHENKO, Ya. (2009) Ukrainski zbroini syly, berezen 1917 r. – lystopad 1918 r. (orhanizatsiia, chyselnist, boiovi dii). Kyiv: Tempora.

Надійшла до редколегії 09.11.15

A. Rukkas, Ph.D. in History, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE REACTIVATION OF SEPARATE BORDER GUARDS CORPS OF UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC IN THE AUTUMN OF 1920

Border defense is a key element of national security of any country. In the beginning of the 20th century the leaders of Ukrainian liberation struggle were well aware of it. The Ukrainian border guards originated from the Separate Border Guards Corps, founded in March 1918 by the decree of Ukrainian Central Council, the parliament of Ukrainian People's Republic. Due to the negative course of war events by the middle of 1920 the Corps, in fact, ceased to exist. Therefore, in September 1920, when the southwestern counties of Podillia region were liberated from Bolsheviks, the Corps reactivation became an important and urgent issue. The Corps had to secure the western border of Ukrainian People's Republic with Poland along the Zbruch river and the southern border with Romania along the Dniester river. However, for less than two months, between late September and late November 1920, not too much was done. The central office was created, the core of one brigade was formed and one small detachment was sent to the border, where it guarded the 40 km section of the state limit. Further development was interrupted by Bolshevik offensive. In Polish internment camps the core units of Separate Border Guards Corps existed until April 1923, when they were finally disbanded. Basing mainly on unpublished archival documents, the author of this article elucidates the process of reactivation of Separate Border Guards Corps in the autumn of 1920.

Keywords: Ukrainian People's Republic, Separate Border Guards Corps, state border, gendarmerie.

УДК 330.86(477):94(477)"19":378.4(477-25)

А. Чуткий, д-р істор. наук, проф.
Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, Київ

НОТАТКИ ДО БІОГРАФІЇ СЕРГІЯ ОСТАПЕНКА: АНАЛІЗ ПЕРШИХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті досліджено процес становлення Сергія Степановича Остапенка (котрий став одним із перших прем'єр-міністрів незалежної України на початку 1919 р.) як вченого-економіста.

Питання вивчається на основі реконструкції історії закордонних відряджень Остапенка та аналізу змісту його перших наукових публікацій, що були вміщені в періодичному друкованому органі Київського комерційного інституту (в якому він навчався) "Відомостях Київського комерційного інституту". Ці публікації присвячені справі проникнення європейських товарів на перський ринок (з-поміж яких вагому роль відігравали українські товари – цукор, зернові тощо), експорту зернових з Російської імперії (а фактично – з України) та ролі торгових палат в економічному розвитку Німецької імперії, тобто мали різноаспектну спрямованість, але в цілому були пов'язані із зовнішньоекономічними потенціями господарського комплексу України або містили рекомендації для його подальшого розвитку (на прикладі економічного розвитку Німеччини).

Аналіз змісту цих публікацій засвідчує самостійність та науковий підхід Остапенка в дослідженні різних економічних тем, котрі мають низку новаторських суджень. Все це в комплексі засвідчує, що вже на момент завершення здобуття вищої освіти Остапенко сформувався як доволі перспективний вчений-економіст.

Ключові слова: економічна історія, історія України ХХ ст., Київський комерційний інститут, Сергій Степанович Остапенко, українські визвольні змагання, український національно-визвольний рух.

На сучасному етапі історії України як ніколи актуальним є максимальне наповнення інформацією тих її сторінок, що позначені боротьбою за відновлення політичної незалежності України; поповнення гідними, але незаслужено забутими особами, пантеону борців за незалежність, зокрема й державних діячів. Це необхідно як задля відновлення історичної справедливості та максимально повної реконструкції вітчизняної історії загалом і біографії низки суспільно-політичних діячів, так і задля виконання історією свого виховного призначення через показ зразків мужності, самовідданості та громадянської позиції, що є конче важливим для формування громадянського суспільства та поваги до власної держави, а отже сприятиме справі забезпечення стабільного її існування.

Попри таке важливе завдання, ще й досі чимало осіб, котрі доклали зусиль для розбудови незалежності України на крутих віражах, якими сповнена її історія, навіть і з недалекого (по історичним міркам) минулого, залишаються незнаними або ж маловідомими. З-поміж таких діячів й один з перших прем'єр-міністрів незалежної України у 1919 р. – Сергій Степанович Остапенко (1881–1937). Навіть у працях учасників українського державотворення початку ХХ ст. він згадується побіжно [6; 13], а оскільки це були його політичні опоненти, то й інформація про нього має у цих працях суб'єктивне забарвлення. А в радянський період ім'я С.С. Остапенка, у зв'язку з його опозицією до більшовицького режиму та фізичним знищенням під час сталінських репресій, було взагалі забуте. Однак і в умовах відродження незалежності України ситуація мало змінилась.

Тож ця розвідка присвячена реконструкції біографії С.С. Остапенка, а саме – питанню його становлення як науковця. Це необхідне задля показу, що чимало активних учасників відродження політичної незалежності України на початку ХХ ст. попри свій молодий вік змогли відбутися у різних сферах суспільного життя. У випадку Остапенка це становлення було пов'язане з його формуванням як перспективного вченого-економіста, якого обставини часу штовхнули у вир боротьби за незалежність України, що після поразки українських визвольних змагань приречило його (внаслідок залишення на завойованих більшовиками українських землях) на складнощі у професійній кар'єрі і зрештою – на фізичне знищення.

З юнацьких років С.С. Остапенко поринув у політичне життя, котре якраз набирало обертів у зв'язку з активізацією національно-визвольних рухів пригноблених народів Російської імперії, що були детерміновані на-

ближенням Першої світової війни та загальною активізацією національних рухів в Європі і світі у перші десятиліття ХХ ст. [7, с. 133–184]. Тож не дивно, що влада розглядала його як "неблагонадійного". Саме тому, а також і через матеріальну скруту, дорога до державних ВНЗ Остапенку була перекрита. Але оскільки у Києві саме у той час постав недержавний виш – Київський комерційний інститут, що був першим ВНЗ економічного профілю в Україні, тобто належав до сфери діяльності, яка імпонувала молодому С.С. Остапенку, то це й визначило його спрямування здобувати вищу освіту саме у цьому навчальному закладі.

Зазначу, що в момент навчання в інституті Остапенко належав до осіб, що перебували у матеріальній скруті. У зв'язку з цим 22 квітня 1910 р. він дістав зменшення плати за навчання на 15 руб. [3, арк. 11–13 зв.]. Варто зазначити, що справа про надання позик студентам для сплати за навчання у 1912–1913 навчальному році подає інформацію, що Остапенко у графі "проживання" вказав, що мешкає безкоштовно (тобто батьки мали помешкання у місті), а у графі "харчування" – харчується вдома. Місячний зарібок Остапенка був заявлений у 25 руб. і скоріш за все являв плату за уроки. Щодо дотацій від родичів чи ін. осіб, стоїть прочерк, а з-поміж 16 отриманих оцінок 12 були п'ятірками, 3 – "четвірки" і 1 – "трійка". Починаючи з третього семестру він отримав зменшення плати за навчання на 15 руб., а з п'ятого – на 35 руб. [3, арк. 13 зв.–14]. У наступному протоколі комісії з надання субсидій студентам позначено, що Остапенко мешкав "з дружиною" і в шостому семестрі плата за навчання для нього була зменшена на 30 руб., а у сьомому – на 20 [3, арк. 40 зв.–41]. Тож матеріальна скрута не стала перешкодою для наполегливого навчання та становлення Остапенка як науковця, а водночас і для влаштування свого особистого життя.

Київський комерційний інститут як приватний виш характеризувався більш ліберальною, порівняно з державними ВНЗ, політикою його керівництва щодо студентів. А це, своєю чергою, не лише надавало можливість навчатися у ньому "неблагонадійним" (з погляду імперської влади) особам, але створювало більш вільні умови для професійного зростання. Зокрема, керівництво інституту активно співпрацювало з приватними підприємцями, фірмами та іншими комерційними структурами, рекомендуючи їм своїх випускників, а вони забезпечували їх в подальшому місцем праці, а також (часом) фінансували їх закордонні відрядження, що робилося (для найкращих студентів) і керівництвом інституту. Тож ця практика,

властива й для інших ВНЗ того часу, швидко утвердилась і в Київському комерційному інституті. Зокрема, протягом 1910–1913 рр. кількість студентів інституту, котрі виїздили за кордон для підготовки дипломних робіт та з іншою творчою метою, стабільно зростала.

3-поміж студентів Київського комерційного інституту, котрі у 1912 р. отримали закордонне відрядження, був і С.С. Остапенко. 13 квітня 1912 р. він подав прохання на ім'я директора інституту щодо бажання відбутися у закордонну поїздку [2, арк. 1–1 зв.]. Країною відрядження було обрано Німецьку імперію, якій належала першість за кількістю осіб, що спрямовувались з інституту для проходження закордонної практики весь період до початку Першої світової війни [4]. Метою відрядження сам Остапенко визначив "вивчення постановки громадських організацій та державних установ, що сприяють іноземному експорту" [2, арк. 1]. При цьому його цікавили методи та засоби, якими керуються такі організації в Німецькій та Австро-Угорській імперіях "при експорті продуктів на ринки Близького Сходу, особливо при експорті цукру, бавовняних тканин і спирту" [2, арк. 1]. Подібне зацікавлення було вочевидь не випадкове, оскільки напряму стосувалось України, яка у той час хоча й була під владою іноземних держав, але її продукція (зокрема зернові, цукор та ряд ін. товарів) успішно завойовувала близькосхідний ринок [10, с. 114; 9, с. 50–52; 12, с. 473–475]. Цьому сприяло й подолання економічної кризи 1900–1903 рр. та передвоєнне економічне піднесення [10, с. 132–134], а також і те, що саме українським землям імперії належала ключова роль у виробництві підбічних товарів [12, с. 383, 473; 9, с. 56]. Тож вивчення досвіду Німецької імперії, яка була одним із найбільш успішних гравців на цьому ринку, мало послужити і для винесення певних рекомендацій для вітчизняних підприємців у площині налагодження своєї роботи на ринку Близького Сходу таким чином, аби врахувати досвід найбільш успішного торговця і водночас піти ще далі.

Плануючи це своє закордонне відрядження, С.С. Остапенко проявив добру обізнаність із станом німецького експорту, зазначивши, у яких містах і які установи планував відвідати. При цьому у разі фінансової можливості мав намір відвідати також відповідні заклади у Брюсселі та Відні [2, арк. 1–1 зв.]. 29 травня 1912 р. Остапенко зробив нове подання до керівництва інституту, в якому прохав надати йому рекомендаційні листи до визначених установ у Берліні, Гамбурзі, Штутгарті, Дрездені та Відні, але без зазначення "яка – внутрішня або експортна" торгівля є метою його дослідження, що було наслідком наростання конкуренції між Російською та Німецькою імперіями на близькосхідному ринку [2, арк. 3]. Подібне звернення заперечує натяки на те, що Остапенко мав якісь взаємини із німецькими владними структурами, що йому згодом інкримінували у зв'язку з його участю в укладенні Українською Центральною Радою Брестського мирного договору з центральними державами на початку 1918 р.

Звернення Остапенка щодо дозволу йому закордонного відрядження було доповнено листом від викладача німецької мови у Київському комерційному інституті Р.А. Берзіна [1], у якому зазначалось, що "Остапенко володіє німецькою мовою настільки, що зможе займатися вивченням тих питань, які його цікавлять, у Німеччині та тих країнах, де домінує німецька мова" [2, арк. 2]. Це засвідчується й першими науковими розвідками Остапенка, що базуються також і на працях німецьких науковців, містять численні цитування їх праць в оригіналі [15, с. 8].

Подорож Остапенка була запланована на літо 1912 р., тобто на канікулярний період. У справі, пов'я-

заній з цим відрядженням, звіт про нього не зберігся. Проте є вимога керівництва інституту щодо його подання [2, арк. 5], а також додатки до звіту, зроблені Остапенком 3 квітня 1913 р., що являють перелік матеріалів, які були передані ним до бібліотеки інституту [2, арк. 6]. Все це засвідчує як факт його подання, так і саму цю поїздку. Показово, що справа про відрядження Остапенка у 1912 р. до Німецької імперії завершується зверненням директора інституту до позаштатного професора К.Г. Воблого з проханням дати висновок про звіт Остапенка, зроблений ним за результатами командировання на Обласний з'їзд у Харкові у березні 1913 р. з питання перегляду російсько-німецької торговельної угоди [2, арк. 7]. Оскільки він був відкомандирований на цей з'їзд інститутом, то можна робити висновок, що з-поміж усіх випускників, що спеціалізувались на вивченні економічного життя Німеччини (а таких було чимало), Остапенко вирізнявся більшим рівнем підготовки та ґрунтовністю дослідження складових цієї теми.

Подібне припущення має й більш аргументоване документальне підтвердження. Так, уже в 1913 р. в офіційному періодичному виданні інституту "Відомостях Київського комерційного інституту" було опубліковано два дослідження С.С. Остапенка: перше на тему "Персидський ринок і його значення для Росії", яке було відзначене премією інституту [15, с. 1–175]; і друге – "Чергове завдання російського хлібного експорту" [14, с. 1–25]. У 1914 р. в цьому ж виданні була опублікована інша розвідка С.С. Остапенка – "Торгові палати в Німеччині" [16], що стало безпосереднім результатом його закордонного відрядження 1912 р. Ці роботи слід розглядати як першу пробу сил і заявку на входження до наукового світу, оскільки більшість студентів, у разі не пов'язання себе у майбутньому зі сферою наукових досліджень, обмежувались власне однією публікацією.

Перша друкована праця С.С. Остапенка засвідчила його давнє і серйозне зацікавлення вивченням ситуації з просування товарів з Російської імперії (серед яких значне місце належало властиво продукції, виробленій в Україні) на близькосхідний ринок. Структура цього, як і наступних досліджень Остапенка довоєнного періоду, засвідчує, що у своїх економічних студіях він слідував принципам німецької історичної школи, що було властиво й для тогочасних досліджень ректора Комерційного інституту М.В. Довнар-Запольського та багатьох інших науковців (зокрема й власне економістів), а це, у свою чергу, спростовує твердження про те, що у вітчизняній економічній думці того часу домінувала маржинальна течія. Наслідкування німецьким історикам підтверджується (на прикладі роботи Остапенка) тим, що "Персидський ринок і його значення для Росії" починається з аналізу позаекономічних чинників впливу на ситуацію в економіці, а саме: впливу політичної сфери, історичного поступу країни, особливостей населення [15, с. 43–49, 52–56], психологічного фактору [15, с. 28–29] тощо.

Авторитет німецької історичної школи Остапенко засвідчує й тим, що серед зарубіжних праць, на які він опирався при написанні своєї роботи, присутні саме роботи представників цього напрямку економічної думки, ряд термінів подані німецькою мовою [15, с. 25]. Аналогічно і по змісту свого дослідження Остапенко апелює до прикладу Німеччини як взірця, на який варто рівнятися [15, с. 1–2], звертає увагу на вміння німців використовувати позитивне з досвіду економічного життя інших країн [15, с. 7]. Також важливо відзначити позитивну оцінку Остапенком меркантилізму [15, с. 4], що теж було почасти властивим для німецької історичної школи (в плані визнання важливої ролі держави в економіці, ідеї протекціонізму в торгівлі тощо) і, натомість, крити-

кував класичну політекономію за те, що вона "не внесла певної ясності у визначення значення торгівлі" [15, с. 5].

Показово, що вже у цій першій своїй праці Остапенко засвідчив сприйняття та застосування наукових методів аналізу джерельної бази, а не просте відтворення текстових матеріалів, що теж є ознакою її науковості. Так, досліджуючи причини програшу на ринках Китаю та Персії низько товарів з Російської імперії аналогічній продукції з інших країн, Остапенко з-поміж іншого назвав незручність їх упаковки або формат [15, с. 12], а вже потім фігурують традиційні (а тому хрестоматійні) чинники: ціна, затребуваність і т. п. Позитивним моментом його праці можна назвати також доступний стиль викладу, апеляцію до прикладів з реального життя задля пояснення явищ економічної сфери та ін. Постійним є й звернення до історичного досвіду [15, с. 43–46, 51–52], аналіз природнокліматичних умов та інших факторів впливу на економіку [15, с. 46–50, 52–54], зокрема і на прикладі торгівлі [15, с. 57–59].

Окремо варто відзначити переваги кооперації, вказані Остапенком, для економічної сфери: "Праця, виконана частинами окремими особами, коштує дешевше" [15, с. 18]. У той час узакане твердження ще викликало дискусію, а на сьогодні все більше сприймається як позитивне явище, і кооперація є невід'ємною складовою процесів глобалізації в світовій господарській системі. Так само прогресивною була й ідея про важливість дрібного підприємця на ринку [15, с. 19–20] – за тогочасних умов посиленої концентрації виробництва та монополізації економіки, коли доля дрібного товаровиробника здавалась приреченою, це було доволі сміливо; але як показала подальша історія – найбільш правильною позицією. Ще одним сміливим (на той час, але цілком вірним у перспективі) було припущення про швидкий економічний прогрес Китаю і його вихід на провідні позиції у світі [15, с. 29].

Звичайно, що ця перша наукова розвідка С.С. Остапенка була позначена констатацією й відомих фактів, хоча й вони (як у випадку виявлення взаємозв'язків між внутрішнім і зовнішнім ринками для успіху економічної діяльності) [15, с. 26–35] свідчать про певну наукову зрілість автора.

Завершуючи аналіз першої наукової роботи Остапенка, варто звернути увагу й на "проскакування" у ній українців (наприклад, "найменших" [15, с. 23] та ін.) і це попри здійснену коректуру й редакційну вичитку, що дозволяє вести мову про те, що початково їх було значно більше. Цей факт засвідчує – мислив Остапенко українською, а отже й зберіг національну (українську) ідентифікацію, яка й "проривалась" крізь зовнішнє нашарування "російськості" – особливості, властиві для багатьох представників української інтелігенції того часу – т. зв. комплекс "подвійної лояльності" [5; 8, с. 67–70, 91–97; 11; 17; 18]. Його український "сепаратизм" виявився й у вживанні терміну "Московія" (хай і в прикладенні до періоду XVI ст.) [15, с. 33], що цілком розходилося із офіційною історичною термінологією Російської імперії. Доволі виваженим було й визнання ним суттєвого випередження західноєвропейськими державами Росії у сфері економічного розвитку [15, с. 36], і що саме під їх впливом почала розвиватись економіка Росії [15, с. 36–38], але при цьому й на початку XX ст. (за словами Остапенка) російська економіка займала "проміжне становище" між власне європейськими індустріальними економіками та "землеробськими" азіатськими [15, с. 40]. Все це опосередковано наводило на висновок про необхідність використання саме західноєвропейського досвіду і водночас було найбільш об'єктивним відображенням реального стану справ.

Також у цій праці Остапенко доводив значні перспективи для просування власне українських товарів на світові ринки, зокрема цукру (близько 80 % виробництва якого в Російській імперії припадало саме на підвладні їй українські землі), водночас наголошуючи, що для виправлення ситуації поки нічого не робиться: попри значні потреби зовнішнього ринку, особливо азіатського, 80 % експорту цукру на східні ринки припадало на Персію, а загалом – на європейський ринок [15, с. 41]. Зокрема, на основі статистичних звітів перської митниці, Остапенко показав, що в перше десятиліття XX ст. цукор становив від 19 до 29 % вартості всіх імпортованих до Персії товарів [15, с. 83]. При цьому він спеціально деталізував значення ринку Персії як головного споживача товарів з України.

Проаналізував Остапенко й імпорт з Персії до Російської імперії, з-поміж якого виділив "життєві припаси" (під якими розумілись рис та фрукти, які "становлять 50 % всього привозу з Персії" [15, с. 76]) і до 85 % від вивозу цих товарів з Персії (а по рису та рибі – 99 %) [15, с. 90], бавовну-сирець та вироби із нього [15, с. 76]. Водночас серед експортованих до Персії товарів на перших позиціях фігурують бавовняні тканини [15, с. 76], на які припадало до 20 % вартості всього імпорту [15, с. 83], тобто, вироблені зокрема і з завезеної із Персії сировини – наочне підтвердження колоніального становища Ірану на початку XX ст. навіть стосовно Російської імперії. У цьому відношенні Остапенко прямо зазначав, що у завоюванні перського ринку Росія відмовилась від традиційного принципу територіального загарбання і вдалась до "нової економічної політики" [15, с. 78], тобто економічного підкорення, і що це є більш вигідним, оскільки імперія Каджарів сама здійснює своє господарське забезпечення і водночас сприяє розвитку виробництва готової продукції в Російській імперії [15, с. 78]. При цьому з 1902 р., відповідно до звітів перської митниці, Російська імперія посіла перше місце за обсягами імпорту до цієї країни (потіснивши Британію та Індію), адже на неї припадало від 46,8 % до 51,5 % всього перського імпорту [15, с. 79]. На неї ж припадало в середньому 67,5 % всього вивозу перських товарів [15, с. 87], що робило її справді ключовим зовнішньоекономічним партнером Персії.

Проаналізував С.С. Остапенко й інших імпортерів до Персії: на третьому місці опинилась Османська імперія (але її доля була незначною – 3 %), стрімко нарощувала обсяги імпорту Німецька імперія (яка вийшла на четверте місце) та меншою мірою – Бельгія; натомість знижувалась частка Франції та Австро-Угорщини [15, с. 80]. При цьому автор показував, що за вмілої організації справи Російська імперія мала значні перспективи для подальшого нарощування свого експорту до Персії.

Важливим показником справжньої науковості і водночас тісного ув'язання наукових викладок і практики є прогностичний аналіз російсько-перської торгівлі. Ці положення присутні постійно. При цьому у заключній частині вони набувають характеру чітких рекомендацій, з показом ситуації з присутністю на перському ринку товарів з інших країн та визначення реальних конкурентів. У цьому контексті Остапенко дійшов висновку, що на найближчу перспективу Російська імперія залишиться ключовим фігурантом у торгівлі Персії, а роль Англії буде зменшуватись. Водночас буде зростати доля Німеччини, яка станом на 1911 р. мала досить незначну частку в торгівлі з імперією Каджарів, але при цьому збільшила свій експорт до Персії у 6 разів, а імпорт з Персії – у 12 разів [15, с. 92]. Цю тенденцію Остапенко слушно пояснив широкомасштабною та різноаспектною політикою Німецької імперії, спрямованою на здобуття

виключного впливу у Персії, при чому не лише в економічній сфері [15, с. 92–93]. Своє дослідження Остапенко завершив численними статистичними даними, що зведені у таблиці різної тематики: російсько-азіатська торгівля, вивіз товарів з Росії до Персії і рух товарів у зворотному напрямі, російсько-перська торгівля, транзит європейських товарів через Закавказзя до Персії та ін., що хронологічно розділені на три період (1758–1853 рр., 1862–1881 рр., 1882–1909 рр.); а також порівняння вартості завезених до Персії з різних країн товарів у 1901–1911 рр. [15, с. 96–147].

Отже, ця перша публікація С.С. Остапенка свідчить про науковий підхід автора до теми дослідження, оскільки він проявив вміння опрацьовувати значні обсяги інформації та здійснювати її систематизацію, робити порівняльний, прогностичний аналіз та використовувати інші наукові методи дослідження. Все це свідчить про формування в особі Остапенка кваліфікованого науковця в галузі економічних знань.

Аналогічний характер мала й друга праця Остапенка, видана у цьому ж номері "Відомостей Київського комерційного інституту" – "Чергове завдання російського хлібного експорту" [14, с. 1–25]. Увага до вивозу зернових теж пов'язувалась з ключовою роллю, що відіграла у цій справі Україна, на яку припадала значна частка експортованого з Російської імперії зерна [9, с. 30, 50]. Отже можна вести мову й про чітке його позиціонування саме як українського вченого.

Наступна студентська робота Остапенка, що була надрукована в 1914 р. у 21-й книзі "Відомостей Київського комерційного інституту", була результатом вище згаданого відрядження до Німецької імперії і присвячувалась вивченню німецьких торгових палат. Тема була обрана не випадково, оскільки торгові палати відіграли значну роль у розвитку промисловості і торгівлі в Німеччині.

Перш за все Остапенко окреслив правову базу для діяльності означених і на підставі цього дійшов висновку, що ці організації представляють великий капітал [16, с. 90–91] і виступають у ролі дорадчого органу, що об'єднує відповідних фахівців, а також виконують низку адміністративних функцій. Детально описана процедура вибору представників торгових палат, із уточненням, що їх ротація відбувається поступово: раз на 2 роки переобирається 1/3 членів [16, с. 92], сфера їх діяльності та публічно-правові функції (призначення маклерів, землемірів, оцінщиків, товарознавців, аукціоністів та ін., нагляд за біржами та всіма установами, що пов'язані з їх діяльністю) [16, с. 94–95]; зазначено, що інститут торгових палат запозичений Німеччиною з Франції і перша торгова палата в Німеччині була заснована 1798 р. у Майнці [16, с. 95].

Далі Остапенко подає перелік усіх діючих на момент написання статті торгових палат Німецької імперії, із зазначенням дати їх створення [16, с. 95–97]. Проаналізувавши розподіл кількості заснованих торгових палат по рокам автор визначив, що в Німецькій імперії щороку відкривалось по одній торговій палаті. Таким чином він дійшов висновку про планомірність розвитку цього інституту німцями [16, с. 97].

Було здійснено й аналіз територіального розміщення торгових палат, і це дозволило виявити, що першість у даній справі належала Пруссії, на яку припадало 90 торгових палат або 59 % їх загальної кількості. Далі, із значним відривом, йшли Баден (9 палат), Баварія та Вюртемберг (по 8 палат у кожній землі), а в більшості інших земель Німецької імперії було по одній торговій палаті [16, с. 97].

Головну увагу дослідженні у роботі Остапенка торгові палати Німецької імперії приділяли питанням правилної організації торгівлі (зокрема й виробленню порад для внутрішньої і зовнішньої торгівлі), залізничного транспорту, пароплавств, грошового обігу (переведення розрахунків на безготівкову основу), поштовому сполученню, оподаткуванню тощо.

Показово, що автор, порівнюючи діяльність торгових палат у Німецькій та Російській імперіях, акцентував увагу на тому, що німці підійшли до цієї справи дуже раціонально і підтримували її не лише законодавчою базою, але й матеріально. Натомість у Росії віддавали перевагу заговорюванню проблеми: "Німцям не доводиться витрачати дорогоцінний час на платонічні розмови, якими, наприклад, вимощена вся російська публічна та приватна суспільна діяльність" [16, с. 99].

Далі Остапенко відмітив, що німецькі організації, які покликані сприяти розвитку економічної сфери, працюють не гірше, а навіть і краще за промислові підприємства [16, с. 99]. Спеціально було зосереджено увагу на бюджеті торгових палат Німеччини, головним джерелом яких були членські внески у розмірі 10 % від імперського промислового податку та інші статті, що змушували торгові палати стимулювати свою діяльність задля збільшення фінансових ресурсів [16, с. 99–100].

Цікавим є висновок про подвійну природу торгових палат в Німеччині: попри те, що вони належать до громадських організацій, Остапенко доводив, що водночас вони є "однією з важливих державних установ", оскільки через них держава "проводить та регулює правові норми в широкій торгово-промисловій сфері в усіх кутках країни і через них легко, швидко та регулярно збирає всі дані" для аналізу торгівлі та промисловості, і водночас ці ж самі результати систематизації та узагальнення найрізноманітнішої інформації економічного характеру дуже допомагають німецьким підприємцям в правильних діях на світовому ринку [16, с. 103].

Автор підкреслює, що держава задовольняла "усі раціонально аргументовані подання палат" [16, с. 113]. Остапенко спеціально звернув увагу і на нагромадження торговими палатами значного масиву статистичної інформації та іншої літератури у своїх бібліотеках, що обслуговують безкоштовно та однаковою мірою уважно кожного свого відвідувача [16, с. 104]. При розповіді про діяльність бібліотеки Берлінської торгової палати Остапенко зазначив, що інформацію отримував і з особистого спілкування з її працівниками, вкотре підтверджуючи факт доброго володіння німецькою мовою.

Повертаючись до встановлення подвійної природи торгових палат, Остапенко назвав їх "суспільною надбудовою, яка необхідна в сучасній епісї господарства" [16, с. 103], тобто фактично сформулював те, що невдовзі висловлять у США засновники нового напрямку економічної думки – інституціоналізму. Отже, можна вести мову про його контекстуальність загальному напрямку розвитку світової економічної думки і навіть певне новаторство.

Також Остапенко на прикладі різкого подорожчання продовольчих товарів у Німецькій імперії у 1911 р. та стані доходів роздрібною торгівлі дійшов висновку, що прибутки торгівлі "завжди менші у роки високих цін, аніж у роки низьких цін" [16, с. 109] – висновок дуже повчальний для сучасної української роздрібною торгівлі, яка за рахунок підвищення цін сподівається покрити свої втрати від інфляції.

Так само Остапенко відмітив позитивний вплив від дослідження торговими палатами стану залізниць, зокрема внесення низки корисних пропозицій, які були реалізовані. У справі залізничного сполучення на спеціальну

увагу заслуговує звернення Остапенком уваги на те, що в зв'язку із ростом цін на продовольство, тарифи на їх перевезення залізницею були зменшені на 50 % [16, с. 110] і так само знижені ввізні мита на ці товари [16, с. 112], аби у такий спосіб мінімізувати зростання роздрібних цін на них на внутрішньому ринку. Все це підводить до висновку, що в економічній сфері потрібно гнатися не лише за легким прибутком, але й думати на перспективу, проводити саме соціально-економічну (а не лише економічну) політику, про що також часто забувають сьогодні.

Ці та інші висновки, що їх зробив С.С. Остапенко у своїх перших друкованих працях, що були проаналізовані у цьому дослідженні, є актуальними і для сучасного стану економіки і водночас засвідчують глибоке розуміння Остапенком суті економічних питань, вміння аналізувати різноаспектний економічний матеріал, систематизувати його і робити слушні висновки, що в комплексі засвідчує: вже наприкінці навчання в інституті він сформувався як вчений-економіст і до того ж – високого рівня. Це підтверджується і його новаторством у низці висновків, що як вже зазначалось, відповідали новітнім (на той час) тенденціям у розвитку світової економічної думки. А пов'язання тематики своїх досліджень з експортними можливостями господарського комплексу України у поєднанні з наявністю у його роботах (які видавались як і решта праць російською мовою) українізмів може вказувати на збереження науковцем української самоідентифікації, а отже й відповідних політичних симпатій, що у роки українських визвольних змагань закономерно привело його до табору борців за відродження політичної незалежності України. Натомість поразка цієї справи на тому етапі та подальші репресії перекреслили можливості для реалізації ним свого наукового потенціалу. Проте вже ці перші наукові розвідки Остапенка свідчать про його перспективність як ученого-економіста і можуть бути корисними для вивчення відповідних аспектів економічної історії та історії економічної науки в Україні. Водночас це свідчить також і про те, що далеко не всі будівничі української державності періоду українських визвольних змагань були гуманітаріями, відстороненими від реалій життя. Тому не варто надмірно експлуатувати тему романтизму того покоління українських політиків задля пояснення причин поразки українських визвольних змагань 1917–1921 рр., слід треба шукати справжні причини тих поразок, аби уникнути їх на сучасному не менш складному відрізку української історії.

Список використаних джерел

1. Державний архів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 15.
2. Там само, ф. 153, оп. 8, спр. 511.
3. Там само, ф. 153, оп. 8, спр. 619.
4. Там само, ф. 153, оп. 8, спр. 1345.
5. Академія пам'яті проф. В. Б. Антоновича. Доповіді та матеріали / Ред. О. І. Божко. – К.: Інститут української археографії АН України, КДУ ім. Т. Шевченка. 1994. – 269 с.

6. Винниченко В.К. Відродження нації / В. К. Винниченко. – К.: Видавництво політичної літератури, 1990. – Ч. III. – 542 с.
7. Граціози А. Війна і революція в Європі, 1905–1956 рр. / А. Граціози. – К.: Основи, 2005. – 350 с.
8. Грицак Я. Й. Нариси історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Й. Грицак – К.: Генеза, 1996. – 356 с.
9. Економічна історія України: історико-економічне дослідження: в 2 т. / [Т. А. Балабушевич та ін.; відп. ред. В. А. Смолій]. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – 607 с.
10. Экономическая история мира. Европа / Под общ. ред. М. В. Конотопова. – М.: Дашков и Ко, 2006. – Т. 3. – 352 с.
11. Забужко О. Філософія української ідеї і європейський контекст: франківський період / О. Забужко. – К.: Наукова думка, 1992. – 118 с.
12. Історія українського селянства / В. А. Смолій (відп. ред.). – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 1. – 630 с.
13. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції (1917–1921) / І. Мазепа. – К.: Темпора, 2003. – 608 с.
14. Остапенко С.С. Задачи русского хлебного экспорта: К вопросу хлебного экспорта / С. С. Остапенко. – К.: [б. в.], 1912. – [2], 25 с.
15. Остапенко С.С. Внешние рынки России. 1. Персидский рынок и его значение для России / С. С. Остапенко. – К.: Тип. И. И. Чоколова, 1913. – 175 с.
16. Остапенко С. С. Торговые палаты в Германии / С. С. Остапенко // Известия Киевского Коммерческого Института. – 1914. – Кн. XXI. – С. 90–118.
17. Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського / С. Павличко. – К.: Основи, 2000. – 328 с.
18. Чуткий А. Про подвійну лояльність української інтелігенції Наддніпрянщини другої половини XIX ст. / А. І. Чуткий // Історичний журнал. – 2004. – № 10–11. – С. 38–43.

References

1. Derzhavnyi arkhiv m. Kyeva, fond 153, opys 1, sprava 15.
2. Ibid, fond 153, opys 8, sprava 511.
3. Ibid, fond 153, opys 8, sprava 619.
4. Ibid, fond 153, opys 8, sprava 1345.
5. BOZHKO, O.I. (ed.) (1994) *Akademiiia pamiaty prof. V. B. Antonovicha. Dopovidy ta materialy*. Kyiv: Institut ukrainskoi arkhеоhrafii AN Ukrainy, Kyivskiy derzhavnyi universytet im. T. Shevchenka.
6. VYNNYCHENKO, V.K. (1990) *Vidrodzhennia natsii*. Vol. III. Kyiv: Vydavnytstvo politychnoi literatury.
7. GRATSIOZI, I.A. (2005) *Viina i revoliutsiia v Yevropi, 1905 – 1956 rr*. Kyiv: Osnovy.
8. GRITSAK, Ya.I. (1996) *Narysy istorii Ukrainy: Formuvannia modernoi ukrainskoi natsii XIX – XX st*. Kyiv: Heneza.
9. SMOLII, V.A. (ed.) (2011) *Ekonomiczna istoriia Ukrainy: istoryko-ekonomichne doslidzhennia*. Vol. 2. Kyiv: Nika-Tsentr.
10. KONOTOPOVA, M.V. (ed.) (2006) *Ekonomicheskaia istoriia mira*. Yevropa. Vol. 3. Moscow: Dashkov i Ko.
11. ZABUZHKO, O. (1992) *Filosofiiia ukrainskoi idei i yevropeiskii kontekst: frankivskii period*. Kyiv: Naukova dumka.
12. SMOLII, V.A. (ed.) (2006) *Istoriia ukrainskoho selianstva*. Vol. 1. Kyiv: Naukova dumka.
13. MAZEPA, I. (2003) *Ukraina v ohni i buri revoliutsii (1917–1921)*. Kyiv: Tempora.
14. OSTAPENKO, S.S. (1912) *Zadachi russkogo khlebnogo eksporta: K voprosu khlebnogo eksporta*. Kyiv: S. n.
15. OSTAPENKO, S.S. (1913) *Vneshnie rynki Rossii. 1. Persidskii rynek i ego znachenie dlia Rossii*. Kyiv: Tipografiia I. I. Chokolova.
16. OSTAPENKO, S.S. (1912) *Torgovye palaty v Germanii. Izvestiia Kievskogo Kommercheskogo Instituta*. XXI, pp. 90–118.
17. PAVLYCHKO, S. (2000) *Natsionalizm, seksualnist, orientalizm. Skladnyi svit Ahatanhela Krymskoho*. Kyiv: Osnovy.
18. CHUTKYI, A. (2004) *Pro podviinu loialnist ukrainskoi intelihtentsii Naddniprianshchyny druhoi polovyny XIX st. Istorychnyi zhurnal*. 10–11, 38–43.

Надійшла до редколегії 17.11.15

A. Chutkyi, Doctor in History, Professor
Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine

NOTES TO SERHII OSTAPENKO'S BIOGRAPHY: ANALYSIS OF THE FIRST SCIENTIFIC STUDIES

Serhii Ostapenko's (who became one of the first Prime Ministers of independent Ukraine in the beginning of 1919) becoming as a scientist economist has been studied in this article.

The issue is studied on the grounds of the reconstruction of foreign trips of Ostapenko and content analysis of his first scientific publications that have been published in the periodical press body of the Kiev Commercial Institute "News of the Kyiv Commercial Institute". Said publications are devoted to the penetration of the European goods onto the Persian market (among which the major role played Ukrainian goods-sugar, crops, etc.), export of crops from the Russian Empire (as a matter of fact from Ukraine) and the role of the chambers of trade in the economic development of the German Empire. The focus of these publications was manifold, but they generally were related to external-economic potencies of the economic complex of Ukraine or had recommendations concerning its further development using the example of German economic development.

Contents investigation of these publications proves Ostapenko's studies of different economical topics to be self-sufficient, made with an application of a scientific approach and having a variety of innovative conclusions. All above mentioned shows that at the time of his graduation he had already become quite a promising scientist economist.

Key words: economic history, history of Ukraine of the XX century, Kiev Commercial Institute, Serhii Ostapenko, Ukrainian Liberation, Ukrainian national-liberation movement.

УДК 94(477)“19”Плюндрас

В. Шевченко, магістрант
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ**ПРОКОПІЙ ПЛЮНДРАС: "МАЛЕНЬКА" ЛЮДИНА У ВИРІ ПОДІЙ "ВЕЛИКОЇ" ІСТОРІЇ**

У статті висвітлено життєвий шлях, військову та професійну діяльність Прокопія Плюндраса. На основі архівних матеріалів досліджено біографію пересічної особи протягом першої третини ХХ ст. З допомогою мікроісторичних методів відображено радикальний вплив на долю звичайної людини фундаментальних та трагічних подій в історії України цього періоду. Життєвий досвід Прокопія Плюндраса можна вважати певним алгоритмом виживання людини із принципово політичною антирадянською позицією в умовах тоталітарно-репресивного буття. Будь-якими шляхам і методами він намагався уникати контактів із офіційними державними органами влади та, особливо, правопорядку, оскільки навіть на допитах стверджував про згубність радянської влади для України. Нам вдалося встановити та проілюструвати майже кожен етап життя цього чоловіка, але, внаслідок відсутності джерел чи відверто суперечливої інформації наявних матеріалів, деякі другорядні події досліджуваної біографії залишились "білими плямами". Майже всі особисті свідчення було підтверджено матеріалами з інших джерел, що відображає їхню достовірність.

Ключові слова: Прокопій Плюндрас, свідчення, справа, видавництво "Рух", Сандармох.

Масштабні хитросплетіння життєвих шляхів більшості українців у ХХ ст. визначили його складність та особливу трагічність. За великою кількістю біографій не лише видатних особистостей, але й нікому невідомих, рядових суб'єктів історичного процесу можна прослідкувати калейдоскоп різнопланових політичних, економічних та ідеологічних змін у нашій історії цього періоду. "Велика" історія унікає "малих" персонажів історичного процесу, рядових членів суспільства. Але досвід їхнього життя може слугувати прикладом алгоритму виживання у складний час суспільних трансформацій. Такою була доля звичайного галицького сільського хлопця Плюндраса Прокопія Васильовича.

Даний історико-біографічний нарис базується на матеріалах Галузевого державного архіву Служби безпеки України та Державного архіву Харківської області. Науковий доробок використаний в якості супутньої інформації з метою ілюстрації загального історичного фону описаних подій та уточнення деяких суперечливих моментів. Багатий фактологічний матеріал подає двохтомна збірка документів "Остання адреса. Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937–1938 роках". В якості окремого джерела ґрунтовної інформації слід вказати міжнародний дайджест-проект "Solovki Енциклопедия" (www.solovki.ca), котрий містить велику кількість документів, історіографічних, епістолярних та публіцистських матеріалів, пов'язаних з одним із символів радянської репресивної системи.

В офіційній документації УСРР особа Плюндраса Прокопія Васильовича вперше з'являється у 1922 р. Він був притягнутий у якості свідка по кримінальній справі петлюрівської підпільної організації, так званої "Козачої ради Правобережної України". Оскільки осередком підпільників була Біла Церква, їхньою розробкою займалась Київська губерньська Надзвичайна комісія (далі – НК).

Після остаточної ліквідації Всеукраїнського центрального повстанського комітету (далі – ВУЦПК) в Києві у кінці червня 1921 р. було втрачено останній координуючий центр на території окупованої більшовиками України, котрий мав мандат на організацію загальноукраїнського повстання від Партизансько-повстанського штабу (далі – ППШ) УНР у Львові. Декому вдалося уникнути арешту та покинути Київ. У остаточному звинуваченні вказано, що у Білій Церкві зібрались три колишніх учасника ВУЦПК – Микола Лозовик, Тихін Бесарабенко та Михайло Симак [2, арк. 4 зв.], де разом зі своїми прибічниками вирішили створити новий всеукраїнський осередок антибільшовицького повстання. Зауважимо, у власних свідченнях Миколи Лозовика не знаходимо підтвердження його участі у ВУЦПК. Він стверджує, що Симак зустрів у Білій Церкві на вулиці випадково, і лише після цього вони розгорнули активну діяльність [3,

арк. 34]. Офіційним початком функціонування Козачої Ради ЧК зазначає 5 серпня 1921 р., коли відбувся такий собі установчий з'їзд засновників організації [2, арк. 4 зв.–5]. Плануючи легітимізуватись в очах українського повстанського руху та заручитись офіційною підтримкою ППШ, на зразок розгромленого ВУЦПК, до Львова делегували Бесарабенка та Лозовика на отримання мандату, інструкцій та, звісно, коштів. Однак, керівництво Головного штабу Дієвої армії УНР та особисто Ю. Тютюнник як начальник ППШ після ліквідації ВУЦПК вже не покладали надій на такий формат підривної та координаційної діяльності на території УСРР. Тому, прибувши до Львова, делегати Козачої ради в особистій розмові з Тютюнником буквально почувли, що "Козача Рада ніяких оперативних функцій брати не може, жодним центром також бути не може" [3, арк. 34]. Відповідно, самопроголошені "керівники повстання в Україні" не отримали жодних коштів, інструкцій та, навіть, усних вказівок. У приватному листі від 24 серпня 1922 р. до генерала О. Удовиченка Ю. Тютюнник зазначав: "Останній провал був з так званою "Козакою радою", що тільки пробувала нав'язати контакт зі мною..." [23, с. 34].

Проіснувавши до початку березня 1922 р., вже довгий час перебуваючи під пильним наглядом відповідних "органів", підпільна організація була ліквідована шляхом масових облав та затримання керівного складу. Прокопій Плюндрас був арештований на своєму робочому місці, у Білоцерківській районній філії кооперативного споживчого товариства, 5 березня 1922 р. Мотиви його арешту видаються малозрозумілими. До 1 грудня 1921 р. у цій же організації працював Павло Гайдученко [3, арк. 7], котрого було обрано керівником Козачої ради на першому зібранні у серпні того ж року [3, арк. 34]. У власних свідченнях Гайдученко вказує, що працював у районній філії кооперативного споживчого товариства з 1 березня до 1 грудня 1921 р., причини звільнення не зазначає. Очевидно, що саме з цим фактом і були пов'язані обшуки та затримання на місці роботи Плюндраса. Арешт був здійснений без відповідної постанови губернської чи повітової НК. Перший контакт із посадовою особою відбувся лише через п'ять днів, проведених у камері. Це був помічник уповноваженого Київської губерньської НК Сергеев. Того ж таки 10 березня було складено анкету арештованого та тією ж датою виписано постанову на затримання, хоча фактично затриманий уже знаходився під вартою. Таким чином, Сергеев виконав процесуальні норми, хоча і з запізненням. Із постанови Прокопій Васильович вперше дізнався, за що його затримали і що йому інкримінують – "злочинні дії, які полягають у контр-революції". З метою запобігання ухилення від слідства чи суду запобіжний захід обраний у вигляді утримання під вартою [4, арк. 137].

Народився Прокопій Васильович 8 серпня 1893 р. у селі Добросин Жовківського повіту в австрійській Галичині (нині – Жовківський район Львівської області). Із рідних в анкеті вказана лише на 3 роки старша сестра, домогосподарка. Походив із селян [4, арк. 233], його батько працював у поміщика, помер у 1897 р. [5, арк. 6]. Прокопій вважав себе безпартійним. Як на той час, мав пристойну освіту – початкова школа та академічна гімназія у Львові, котру Плюндрас закінчив у 1914 р. [5, арк. 8]. Затриманий також вказує, що відношення до військової служби не має, взятий під варту співробітниками Білоцерківської повітової НК [4, арк. 136–136зв.].

Перший повноцінний допит відбувся майже через два місяці – другого травня 1922 р. Свої свідчення затриманий записує самостійно та достатньо грамотною українською мовою, почерк рівний і впевнений, читабельний. Протокол допиту досить детально висвітлює біографію Плюндраса з моменту його прибуття в Україну у складі австро-угорської армії. Попередні сторінки свого життя він тактовно не згадує. Однак, маємо інші його свідчення, котрі були записані під час другого затримання у 1932 р. по справі Української військової організації. Тут він більш скрупульозно подає свій життєпис. Після закінчення гімназії, Прокопій Васильович записується добровольцем до новоствореного легіону Українських січових стрільців (далі – УСС), де проходив службу до розпаду Австро-Угорської монархії. За умовами Брест-Литовського мирного договору з'єднання австро-угорської армії вступали на територію УНР. У складі цисарсько-королівської Східної армії Прокопій Васильович уперше прибуває до Наддніпрянської України. Вказує, що служив у якості перекладача [4, арк. 138], оскільки знав німецьку та польську мови [4, арк. 233]. Щодо звання є деякі розбіжності. Під час першого допиту 1922 р. свідчить, що останнє звання в австро-угорській армії – десятник (Zugsfuehrer), підофіцер [5, арк. 6] або унтер-офіцер [5, арк. 3]. Ці визначення зустрічаються у різних документах, утім суті це не змінює. У судовому вирокі 1933 р. він також фігурує як унтер-офіцер австрійської армії [19, с. 137], однак вже у табірній анкеті того ж 1933 р. зазначається, що в'язень був рядовим [4, арк. 233]. Основним проблемним питанням, що стосується його служби в легіоні УСС, є те, що немає підтвердження цьому в офіційних списках особового складу, як старшинського, так і рядового. За загальним штатним розкладом 1-го полку УСС прізвище "Плюндрас" не фігурує у жодному із підрозділів [22, с. 145–155]. За відсутності інших документальних підтверджень, вказаний період його життя можемо висвітлити лише на основі його власних свідчень.

Повернення додому, до Галичини, стало можливим лише після революції в Австрії та відходу австро-угорських військ з України у листопаді 1918 р. Тут Плюндрас одразу поринає у нове протистояння. Він вступає до новосформованої Української Галицької армії (далі – УГА) та бере участь у боях за Львів, які тривали протягом листопада 1918 р. – лютого 1919 р. В УГА Плюндрас зберігає за собою звання десятника [5, арк. 6].

Очевидно, що під час допиту коротка біографія затриманого була для слідчого менш важливою, фоновою інформацією, тому й маємо велику кількість "білих плям". Не згадуються чисельні важливі, з нашої точки зору, події, в яких герой цієї статті потенційно міг брати участь. Маємо лише певні вузлові маркерні епізоди, які для опитуваного були певними рубежами між окремими сталими епізодами його життя. Пропускаємо, що події, які все ж згадуються, справили неабиякий психологічний вплив на Прокопія Васильовича, найкраще закарбувались у пам'яті, тому саме їх він описує. Підтвер-

дженням даної тези можна вважати епізод служби в УГА. Одразу від боротьби із поляками у Львові оповідач відзначає потужний наступ армії генерала Ю. Галлера (травень 1919 р.) та відхід УГА за Збруч (16–17 липня 1919 р.) [4, арк. 138]. Зрозуміло, що за ці кілька місяців Галицька армія перебувала у стані постійних боїв, катастрофічної ситуації із матеріально-технічним та продовольчим забезпеченням, і для учасників подій це стало буденністю, яка, як відомо, стирається у пам'яті найшвидше. З іншого боку, не можемо виключати варіанту свідомого замовчування опитуваним певних фактів, котрі, на його думку, могли негативно вплинути на його стосунки з радянськими каральними органами.

Після переходу на територію УНР, Плюндрас був звільнений з війська на два місяці, оскільки був "хворий на груди". На власні кошти він не міг проіснувати, тому повертається на службу раніше визначеного терміну, орієнтовно у вересні 1919 р. Його прикомандирували до Х гарматного полку, призначивши на посаду заступника коменданта 1-ї батареї [5, арк. 8]. Під час українсько-білогвардійської війни (вересень-листопад 1919 р.), ця частина знаходилася на другорядному фронті – північному – та прикривало основне угруповання Дієвої армії УНР та УГА, стримуючи напівпартизанську 12-у армію більшовиків [15]. Полк витримав кілька боїв з більшовиками на фронті в районі Бердичева. Один із найбільших успіхів – локальна перемога біля села Троянів.

Перед погодженням умов переходу на сторону більшовиків, на рубежі 1919–1920 рр., Х гарматний полк розташовувався у районі Балти. Із чотирьох батарей після зміни штатного розпису частини залишилась лише одна. Найбільше втрат частина зазнала не у сутичках із ворогом, а від хвороб, в основному – тифу [8, с. 201]. Це була загальна проблема українських військ, давались в знаки труднощі із матеріальним та санітарним забезпеченням. У цей час у Прокопія Васильовича прогресує недолікований туберкульоз. За рішенням лікарської комісії його звільняють зі служби, однак він залишається при полку, оскільки, за його твердженням, не мав куди податися. Командування прямо заявило йому про недоцільність перебування при війську та виписало проїзні документи до Києва із подальшим маршрутом на Катеринославщину, де проживали знайомі Плюндраса, які саме – не конкретизовано [4, арк. 138]. Очевидно, що він не хотів покидати частини, адже у 1932 р. засвідчить, що зробив це внаслідок сварки із командиром, по приватній справі [5, арк. 6]. Певно, що сварка і була результатом того, що Плюндраса насильно виводили за штат та відправляли із розташування частини з огляду на його стан здоров'я. При звільненні та відбутті із війська його підвищують у званні до хорунжого. Він також розглядав варіант залишитися у Києві. Прибувши на місце, пересісти на інший потяг було неможливо, внаслідок транспортного колапсу, пов'язаного із постійними переміщеннями фронтів. На прохання зорієнтувати його у розташуванні головних у Києві військових частин, начальник станції вказав йому на Бендерські казарми (сучасна територія Київського професійно-педагогічного коледжу ім. А. Макаренка). Уже тут виникає незрозуміла нам ситуація, Плюндрас вказує, що його, буквально, всередину впустили, а назад – не випустили. Згадує, що затримано було всіх галичан на території казарм. У такий спосіб здійснювалось роззброєння Червоної Української Галицької армії (далі – ЧУГА).

Спочатку в'язнів перевозять до Москви. Більшість старшин, за твердженням Прокопія Васильовича, були відправлені далі – до Архангельська. Це могло відбуватися не раніше кінця лютого 1920 р., оскільки Червона армія захопила Архангельськ лише у вказаний час. У

Москві залишили близько 30 чоловік (у тому числі й нашого героя), однак незабаром з невідомих причин їх було звільнено [4, арк. 138 зв.]. Згідно із версією, котра на 10 років старша від вище описаних подій, Плюндрас був звільнений ще у Києві, самостійно подається до Москви, де мав знайомого по львівській гімназії та службі в армії – Конера Палещука, котрий, нібито, працював у столиці по лінії профспілок. Через нього можна було знайти роботу. Вже у Москві його знову ув'язнили та тримали під вартою ще два тижні [5, арк. 6]. Втім, хвороба продовжувала прогресувати, і у Москві довелося лікуватися до квітня 1920 р. Тут він займається перекладами з німецької мови, проте через слабе знання російської мови був змушений залишити роботу та переїхати до Києва [5, арк. 8]. Звідси Плюндрас подається до Білої Церкви [4, арк. 138 зв.]. І знову ми потрапляємо у ситуацію інформаційного вакууму – причини, мотиви, ціль виїзду саме до цього міста – абсолютно неясні. Переконані у тому, що причиною прибуття до Білої Церкви не могли бути родинні чи дружні зв'язки. У свідченнях подається інформація про те, що тут знайомими були лише працівники тієї ж організації, де він влаштувався, і лише ті, що працювали безпосередньо в конторі [4, арк. 139]. І це за майже два роки, прожиті у цьому місті. Певно, що образ життя Плюндраса був достатньо замкнений, обмежений колом спілкування лише з колегами. За цей час Прокопій Васильович виїздив за межі міста лише одного разу – влітку 1920 р. Це було відрядження до Синявського цукрового заводу, де він мав прийняти 1000 пудів цукру для потреб споживчого товариства.

Плюндрас постійно змінює місця роботи. Намагаючись десь прилаштуватися, зголошується на некваліфіковані види діяльності. Пізніше, заповнюючи анкету, він вкаже у графі "рід занять", що професії не має [4, арк. 136]. Однак вже у 1937 р. у характеристиці буде фігурувати вища освіта за спеціальністю "книгознавець" [4, арк. 238]. Його приймають до місцевої районної філії кооперативного споживчого товариства, де він спочатку працює на картопляному складі, потім переводиться на товарообмінний пункт, далі – на бійню худоби. Приблизно з жовтня 1921 і до свого арешту 5 березня 1922 р. Плюндрас перебуває на посаді контролера на млині, котрий районна філія орендувала у місцевого підприємця Айзенштейна [4, арк. 138 зв.].

Що стосується справи підпільної організації, по якій затримали Прокопія Васильовича, то слідчий Сергєєв цікавиться, чи знайомий був затриманий із одним із керівників цієї організації – Тихоном Бесарабенком. На це отримує негативну відповідь. Контактів зі співробітниками НК чи радянських установ також не має [4, арк. 139]. Цей допит, проведений 5 травня 1922 р., був єдиним, однак Плюндрас утримується у в'язниці до серпня того ж року. У матеріалах кримінальної справи подано загальний список затриманих осіб та результати їхньої "розробки". У графі навпроти прізвища героя нашого дослідження жодної інформації не вказано [1, арк. 14]. Його подальшу долю прослідковуємо по ордеру НК, виписаному у серпні 1922 р., про те, що вказаний громадянин звільняється із в'язниці та відбуває до місця проживання – Галичини. Плюндрасу віддали особисті документи та довідку про звільнення, датовану 17 серпня [4, арк. 140]. Це ще одна загадка. Чому після двох років життя у Білій Церкві він вирішує повернутися додому, та, головне, чому влада фактично зголошувалась випустити його на територію іншої держави? Припускаємо, що дана ситуація може бути пов'язаною із положеннями Ризького мирного договору 18 березня 1921 р. Згідно зі статтею 6 договору передбачалась опція населення між УСРР та РРФСР з одного боку,

Польщею – з іншого. Плюндрас теоретично може підпадати під пункт 2 цієї статті, згідно з яким польське громадянство він мав можливість отримати в разі доведення свого походження, знанням польської мови та "належністю до польської нації" [10, с. 624]. Очевидно, що повернення в Галичину було головною метою Прокопія Васильовича, проте легальним чином, до затримання, він повернутися не міг. Цим можемо пояснити і його замкнутий спосіб життя, обмежене коло спілкування. Він відчував себе тут чужою та "тимчасовою" людиною. Однак, не дивлячись на офіційний намір виїхати в Галичину, зазначений у ордері, Плюндрас залишається у Білій Церкві та повертається на колишнє місце роботи, на млин районної філії кооперативного споживчого товариства, де працює до 1924 р. [5, арк. 9].

Не можемо не приділити окремої уваги політичним поглядам Прокопія Васильовича протягом періоду вільних змагань, адже вони постійно змінювались, еволюціонували, в залежності від загальної ситуації на фронті, баталій на політичній та дипломатичній аренах, де вирішувалось майбутнє української державності. Даного роду інформація міститься у детальному протоколі, записаному 15 грудня 1932 р. Не дивлячись на очевидний психологічний тиск, Плюндрас сміливо висловив свої політичні уподобання, хоча про деякі з них для нього було б краще промовчати. Таким чином, у загальному контексті ми можемо їм довіряти. Під час спільного наступу УГА та Дієвої армії УНР на Київ влітку 1919 р., симпатії нашого героя однозначно були на боці Симона Петлюри, який був для нього символом українського національного руху, а більшовики – російськими окупантами України. Коли ж на початку 1920 р. стало відомо про переговори Петлюри із Пілсудським про допомогу УНР ціною Галичини, Прокопій Васильович разом з УГА переходить на сторону більшовиків. Тут він ділиться первинним яскравим враженням про те, що "червоне" командування наказало галичанам зняти "жовто-блакитні" значки. Перший період "знайомства" із радянською владою він характеризує незнанням її суті. Для галичан час боротьби за державність, навіть після домовленостей із більшовиками, характеризувався пріоритетністю "національних інтересів Галичини". Не був виключенням і Плюндрас. Уже працюючи у Білій Церкві, він не поділяє земельної політики більшовиків та загалом їхні рефлексії щодо ситуації у сільській місцевості. Головну причину масштабних повстанських виступів убачав у відсутності українізації. "Вважав і вважаю, що боротьба із політичним бандитизмом проводилась не вірно" [5, арк. 6 зв.]. Сам факт таких свідчень, коли можна було свідомо збрехати, чи хоча б промовчати, як у випадку із вищевказаною реплікою, викликає неабияку повагу та демонструє, окрім особистої мужності, відданість власним принципам та переконанням.

У 1924 р. він знаходить роботу, котра більше відповідала його академічній освіті та не була пов'язана із тяжкою фізичною працею. В якості уповноваженого з розповсюдження газети "Вісті" Прокопій Васильович працює у Херсоні наступні 8 місяців, потім повертається до Києва, влаштовується у Державному видавництві України, у секторі періодичних видань. На цій роботі він затримався на 7 місяців. У 1925 р. відбувається переїзд до тодішньої столиці УСРР – Харкова [5, арк. 9], котрий стане кінцевим пунктом безупинних мандрівок "у пошуках себе" та власної зони комфорту. У період між 1922 р. та 1926 р. Плюндрас одружився [5, арк. 3]. Дівоче ім'я та доля Раїси Василівни Плюндрас невідомі, знаємо лише рік її народження – 1900 [5, арк. 43]. Проте, вже 1926 р. у них народилась донька – Плюндрас Ірина Прокопівна [5, арк. 42].

Трудову діяльність у Харкові Прокопій починає з посади коректора української мови у Народному комісаріаті фінансів. На цій роботі він також не затримується і вже 1927 р. переходить до кооперативного українського видавництва "Рух" на посаду рахівника [5, арк. 9]. Список працівників цієї установи за 1928–1929 рр. нараховував всього 14 осіб, серед яких Плюндраса знаходимо на посаді книгаря [18, с. 27], потім завідуючого відділом підписки. Із серпня 1930 р. до квітня 1932 р. він працює у Всеукраїнській кооперативній спілці, а вже з квітня і до чергового арешту, на початку грудня 1932 р., повертається у видавництво та обіймає посаду технічного керівника [5, арк. 3].

Керівна посада у видавництві "Рух" стала однією з головних причин затримання та подальшого ув'язнення Плюндраса. Річ у тім, що саме це видавництво було одним із найбільших видавців україномовної літератури у 20-30-х рр. в УСРР. Воно було засноване у 1917 р. у місті Вовча, а 1921 р. переведене до Харкова. У звітах Головліту, Української книжкової палати та інших контролюючих органів фігурує як приватне або приватно-кооперативне видавництво. Безпосередня робота розпочалася у 1922 р., коли було завершено реєстрацію у відповідних бюрократичних установах та засновано книгарню. Вже за рік діяльності видавництво досягло значних результатів – згідно зі звітом голови Центрального управління у справах друку І. Кулика, серед тих видавництв, які друкували українську книжку, на перше місце він поставив Держвидав, а на друге – кооперативне видавництво "Рух" [17, с. 279]. Засновниками та керівниками "Руху" були колишні українські есери, що могло створити проблеми із реєстрацією, однак уже згаданий вище І. Кулик доповідав, "що на час звітності у видавництві "Рух" вже працювало два комуністи, але вплив їхній там був непомітний. Велика кількість паїв видавництва знаходилась в руках установ та організацій, що керувались комуністами – Українбанк, Кустарспілка, Сільський господар і тому завоювати апарат видавництва було не так важко" [18, с. 26]. У міській довідковій книзі за 1926 р. членами правління видавництва вказано І. Лизанівського та Я. Стороженка. Адреса – вулиця 1-го Травня, 10 [7, с. 387]. За інформацією дослідниці В. Молоткіної, з 1927 р. головою правління видавництва стає О. Макаревич – білорус за походженням, член Комуністичної партії більшовиків України (далі – КП(б)У) [18, с. 27]. Із серпня 1924 р. почав працювати відділ канцелярського приладдя [12, с. 1]. Згодом, із розширенням діяльності та зростанням популярності, відкривається власна друкарня, що також знаходилась у Харкові [18, с. 26]. На 1926 р. основна група продукції видавництва – це "художні твори переважно "старих" письменників" [16, с. 42]. Про специфіку роботи видавництва частково згадано вище. Наведемо ще одну цитату, котра яскраво ілюструє діяльність і відповідне коло спілкування, до якого потрапив Прокопій Васильович Плюндрас. Зі звіту І. Кулика для колегії Наркомату освіти: "...такі видавництва, як "Рух", "Друкар", "Слово" – це три кита, на яких тримається українська спільнота. У видавничій галузі вони успішно конкурують з Держвидавом, що беззаперечно створює загрозу завоювання ними масового читача" [17, с. 280]. Логічно, що зі згоранням політики українізації подібні до "Руху" видавництва не могли існувати апіорі. Де-юре "Рух" було ліквідовано за постановою бюро преси Держплану УСРР 19 травня 1933 р. Де-факто ж ліквідація відбулась ще у 1932 р., коли видавництво приєднали до системи Державного видавничого об'єднання УСРР [18, с. 29]. Наприкінці того ж року ряд співробітників видавництва "Рух" були арештовані, в тому числі й наш герой.

Ордер на обшук житла та затримання Плюндраса за № 99 було виписано 2 грудня 1932 р. Затримання проводив уповноважений співробітник Державного політичного управління (далі – ДПУ) Шмеркін. У цей час Плюндрас проживав за адресою площа Рози Люксембург, 18, кв. 17 [5, арк. 2]. Анкету обвинуваченого було заведено лише 29 грудня. Зазначено хворобу – туберкульоз легень [5, арк. 3], тобто ще з періоду визвольних змагань він остаточно не вилікувався, деякою мірою це значно "полегшило" йому життя у таборах. Вже 26 січня наступного року було отримано відповідь на запит слідчого про історію відносин Прокопія Васильовича із відповідними органами. Алфавітна картотека засвідчила затримання 1922 р. у справі "Козачої Ради" [5, арк. 5]. Власне новий арешт відбувся у рамках відпрацювання справи так званої "Української військової організації" (далі – УВО), одного із чисельних фіктивних кримінальних проваджень того часу, направлених на ліквідацію "вільнодумства", породженого послабленням режиму у період українізації. Зі свідчень нашого героя можемо підтвердити його абсолютно опосередковане відношення до будь-яких контрреволюційних організацій чи груп. Слід визнати, що у справі УВО він був далеко не головним фігурантом, а звинувачений фактично для демонстрації чисельності антирадянського руху. Усвідомлюючи методи ДПУ з мотивації затриманих у наданні "правильних" свідчень під час допитів, відобразимо лише ключові тези із загальної маси повальних обвинувачень на адресу своїх колишніх колег.

Переїхавши до Харкова, родина Плюндрасів зупинилась у помешканні давнього знайомого Прокопія Васильовича ще по службі в УСС – Семена Безпалка. Останній був у Легіоні від серпня 1914 р., служив командиром чети [11, с. 331], а вже на 1 червня 1916 – підхорунжим 6-ї сотні 1 полку УСС [22, с. 151]. Плюндрас прожив у Безпалка близько трьох місяців, поки йому не надали власну окрему квартиру [5, арк. 13]. У помешканні Безпалка, відповідно до наданої інформації, систематично проходили зібрання певного гуртка під головуванням колишнього члена Центрального комітету Української партії соціалістів-революціонерів (далі – ЦК УПСР) І. Лизанівського, одного із керівників видавництва "Рух". Очевидно, що через знайомство з ним Плюндрас пізніше перейде на роботу до українського видавництва. Крім цього, він вказав на участь у засіданнях Михайла Біляча – колишнього хорунжого УСС, Грабового – рядового стрільця, підфіцера Івана Біляча та Кривенка, репортера однієї з харківських газет [5, арк. 10]. Інформація про колишніх вояків УСС цілком підтверджується [22], вони пройшли подібний до Плюндраса шлях від Легіону, УГА до ЧУГА та залишилися жити в УСРР. Тому не виключено існування певного неформального об'єднання давніх товаришів та земляків, котрі у тісному колі спілкування не могли не торкатися політичної тематики – це логічно, однак здійснення конкретної антирадянської діяльності так і не було зафіксовано. Основна змістовна складова цих бесід полягала в обговоренні становища України загалом та сільської місцевості, зокрема. Ставився наголос на фактичному згортанні українізації та відсутності українців у керівництві державними та партійними органами. Політика колективізації розцінювалась як знищення українського селянства, його економічної основи.

У самому видавництві "Рух", як згадувалось вище, було двоє партійців – О. Макаревич та Березінський-Біленький. Але, не дивлячись на їхню політичну приналежність, вони також були ув'язнені та відповідно покарані. Березінського-Біленького пізніше назвали одним із керівників УВО у Харкові [19, с. 71]. Змальовуючи "наці-

оналістичне" середовище у "Русі", Плюндрас зазначає, що під цим впливом він не міг залишатись "радянською людиною, шовінізм брав верх". Він відверто вказує, що політику партії вважав згубною для України [5, арк. 7]. Ще одним підтвердженням надуманості існування певної організації є слова Плюндраса про те, що, начебто, з огляду на характер діяльності І. Лизанівського та його оточення, це була контрреволюційна націоналістична організація, "в тій організації був і я (Плюндрас – авт.), однак прямо про існування організації ні Лизанівський, ні хто-небудь інший не говорили" [5, арк. 11]. Тобто, нібито люди із тісного кола спілкування, так званої підпільної організації, не знають, що є її членами. Це видається абсурдом та ще одним доказом сфабрикованості кримінального провадження. Такі дані Плюндрас подає під час першого допиту 15 грудня 1932 р. Вже за десять днів, 25 грудня, свідчення будуть радикально протилежними. Прокопій Васильович вказує на розмову із І. Лизанівським, коли останній дає йому зрозуміти про існування підпільної організації, в котрій нашого героя вважають "своєю людиною" [5, арк. 14]. Затриманий немовби якимось дивом за десять днів згадав нові факти. Крім того, він детально описує плани цієї організації. Підпільники робили ставку на активне введення відданих українській справі людей до партійного та державного керівництва в УСРР з метою впливу на зміну характеру радянської влади в Україні [5, арк. 14 зв.]. Також він називає нові прізвища фігурантів цієї організації. З кінця 1929 р. І. Лизанівський, буцімто, спеціально переводить його завідувачим відділом підписки, щоб Плюндрас проводив агітацію серед своїх підлеглих. Під час приватної розмови у 1931 р. Біляч повідомив Плюндраса, що І. Лизанівський незадоволений його підпільною роботою. Після переходу до Всеукраїнської кооперативної спілки, підпільна робота практично припинилась. Затриманий це пов'язав з тим, що у спілці майже весь штат складали євреї [5, арк. 16 зв.]. Після повернення до "Руху" у квітні 1932 р., про організацію нічого не згадується. Останній, третій, допит було проведено 21 березня 1933 р. [5, арк. 22–24]. Свідчення у ньому виглядають просто знятими за загальним кліше типових справ того часу з відповідним термінологічним навантаженням. Зокрема, робиться чіткий наголос на кожному "учаснику" підпілья з висуненням прямих обвинувачень. Таким чином, черпались додаткові свідчення для окремих справ проти цих людей, подібну тенденцію відмітимо і в бік Плюндраса [5, арк. 33–34]. До прикладу, затриманий Качанюк стверджував, що Прокопія Васильовича перекинули із Польщі спеціально з метою підривної роботи [5, арк. 31]. Вимальовується безглузда і неправдоподібна схема, в якій всі один проти одного свідчать, навіть без застосування очних ставок, щоби хоч створити видимість правдивості свідчень тієї чи іншої сторони.

Перші звинувачення Плюндрасу були пред'явлені за статтею 54.11 Кримінального кодексу УСРР [5, арк. 21]: "всяка участь у контрреволюційній діяльності" [21]. По завершенню слідчих дій, у квітні 1933 р. уповноважений секретно-політичного відділу ДПУ УСРР Хаєт складе обвинувачувальний висновок, де окрім вищевказаних звинувачень вкаже, що Плюндрас "ініціював видання націонал-шовіністичної літератури, яка повинна була виховати читача в дусі установок УВО – боротьби за "Соборну Україну" [5, арк. 36]. Справа та висновок передавались на розгляд суддівської трійки при колегії ДПУ УСРР з клопотанням про застосування до обвинуваченого вищої міри соціального захисту – розстрілу. Жодних речових доказів по справі не було пред'явлено [5, арк. 37].

Загальний обвинувачувальний висновок по справі УВО було складено 20 жовтня 1933 р. Видавництво "Рух" тут фігурує як пункт явок членів організації з-за кордону, місце зібрань, джерело отримання матеріального забезпечення та фінансування організації, а також ідеологічний центр контрреволюційної націоналістичної пропаганди [19, с. 125]. Особиста роль Плюндраса визначена як інформатор всередині організації. Також у вину ставиться обговорення питань з іншими членами групи. Винним себе визнав [19, с. 137]. Загальний вирок по справі УВО став лише формальністю, оскільки Прокіпію Васильовичу окремо вирок винесли ще 23 вересня 1933 р. за статтями 54.4 ("надання допомоги міжнародній буржуазії") [21] та 54.11 та постановили ув'язнити до виправно-трудового табору терміном на 5 років, рахуючи від дня затримання – 2 грудня 1932 р. [5, арк. 38]. Зі зворотного боку цієї виписки з протоколу зберігся запис про те, що 9 листопада 1933 р. Плюндрас відправлений до Карлагу, Караганда [5, арк. 38 зв.].

До місяця відбуття покарання етап із Харкова їхав рівно тиждень [4, арк. 233]. У середовищі засуджених по справі УВО, котрих перевозили разом, працював інформатор ДПУ. У своїй анонімній записці "роботодавцем" він детально описав характер розмов між засудженими та репліки і настрої кожного окремо. Плюндрас, за його словами, наголошував на тому, що він невинний, а арешт пов'язує з контактами із Березінським-Біленьким [19, с. 307]. У цьому твердженні також закладено певне непорозуміння, адже на допитах основним персонажем свідчень Плюндраса був І. Лизанівський як керівник організації. Очевидно, що репліки під час етапування були більш відвертими, ніж свідчення у ДПУ. Тому інформацію по І. Лизанівському він давав, швидше за все, з примусу. А Березінський як один із керівників видавництва, партієць, затриманий раніше Прокопія Васильовича, намагався виплутатись із справи шляхом свідчень проти своїх колег. Тому саме його вважають причиною арешту. Маємо підстави так інтерпретувати ситуацію. Березінський-Біленький не був засуджений по справі УВО, більше того, у 1934 р. його відпустили та навіть поновили у партії. Є свідчення, що під час слідства він "писав великі свідчення на українців" [19, с. 443].

До Карлагу етап прибув 16 листопада 1933 р., тоді ж було заповнено анкету в'язня. Зважаючи на хворобу, Плюндраса одразу віднесли до II категорії працездатності, офіційною мовою під цю категорію потрапляли засуджені, які мали незначні фізичні недоліки та могли використовуватися на роботах середньої складності [9]. Окрім короткої інформації у картці також наводяться фізичні дані затриманого. Плюндрас мав зріст вище середнього, звичайну статуру, русаве волосся, сірі очі. Особливих прикмет не мав. Дата завершення терміну покарання – 2 грудня 1937 р. [4, арк. 233 зв.]. В анкеті також знаходимо помітки про робочі дні. У загальному підсумку адміністрація табору робить відмітку про закінчення терміну 7 серпня 1937 р. Маємо також коротку характеристику засудженого про його діяльність у Карлазі. Зокрема, відмічається, що винним він себе визнає лише частково, вербувати його неможна, він підлягає загальній ізоляції (як "політичний"), хоча дозволялося допускати в'язня до "культурної та літературної" роботи у таборі [4, арк. 234].

Наприкінці лютого 1936 р. Плюндраса та деяких інших засуджених по справі УВО було перевезено із Карлагу до 8-го Соловецького відділення Біломоро-Балтійського комбінату (ББК) Народного комісаріату внутрішніх справ (далі – НКВС). Традиційна агентурна записка про настрої у середовищі арештованих була складена 1 квітня. Новина про відправку на Соловки

подіяла приголомшливо. Всі були обурені раптовою відправкою під конвоем у складних умовах. Етаповані виказували незадоволення адміністрацією Карлагу та ГУЛагу загалом. Інформатор зазначив, що одним із тих, хто найбільше дратувався, був саме Прокопій Васильович. На знак протесту затримані почали співати народні пісні, "всі галицькі пісні, всі націоналістичні, релігійні, австрійські, польські, німецькі, чеські, угорські... Всі, окрім російських. Всі, окрім революційних" [19, с. 294–295]. По прибуттю до нового табору управління НКВС по Ленінградській області заводять на ув'язненого окрему теку, куди буде додано особисту картку та характеристику з Карлагу. Більше ніж за два роки, проведених у таборах, здоров'я погіршилося, тому розпорядженням від 25 липня 1936 р. Пльондраса перевели до III категорії працездатності, за класифікацією – ув'язнені, котрі мають яскраво виражені фізичні недоліки та хвороби, які не викликають глибоких розладів організму. Використовуються на легких фізичних роботах та займаються індивідуальною працею [9].

Перша доповідна записка на Пльондраса від інформатора "Время" надійшла до адміністрації табору у серпні 1936 р. Фіксується репліка від 20 серпня [4, арк. 236] про те, що, обговорюючи судовий процес над прибічниками Троцького, він трактує це як чергову спробу скомпрометувати самого Бронштейна та троцькістів за кордоном. Адміністрація вирішила продовжувати "розробку" Пльондраса [4, арк. 235]. Нові свідчення не примусили себе довго чекати. Вже 8 листопада інформатор із красномовним псевдо "Пах", передав особисту розмову із Прокопієм Васильовичем. Останній залишався на своїй позиції, котрої він додержувався ще під час свого арешту. Він твердив, що вся українська інтелігенція цілеспрямовано ізолюється, посади в Україні займають росіяни, і таким чином відбувається поступова та планомірна русифікація. Він констатує, що масові арешти українців стануть причиною суспільного обурення в Україні та підживлять контрреволюційний рух [4, арк. 237]. Відомо, що у січні 1937 р. Прокопій Васильович за станом здоров'я у таборі не працює [4, арк. 238]. На цей період у нього не було адміністративних стягнень, але поведінка позначається як незадовільна. Це пов'язано із його політичними переконаннями та необережністю у висловленні власних думок, наведених вище. Зазначається, що він залишається націоналістом та від своїх переконань не бажає відмовлятися.

Все ж перевезення до Соловків не було випадковою акцією, трагічна розв'язка швидко наближалась. Уже 25 травня 1937 р. у Пльондраса анулюються всі робочі дні за весь період перебування у таборах [4, арк. 239], причина не пояснюється. Це означає автоматичне зменшення продуктового забезпечення та можливості отримати амністію раніше визначеного терміну відбування покарання.

Доля Прокопія Васильовича, як і інших представників української інтелігенції, вже була визначена, український "Соловецький етап" активно формувався. 9 жовтня 1937 р. відбулося засідання Особливої трійки Управління НКВС у Ленінградській області під головуванням начальника управління Леоніда Заковського. Порядок денний – розгляд питання про повторне засудження осіб, обвинувачених відповідно до подання оперативної частини Соловецького табору [20, с. 697]. Вироки всім без виключення в'язням, які фігурували у цьому протоколі, були винесені ідентичні – розстріл. Окрім інших розглядалась справа на 134 особи "українських буржуазних націоналістів...", які залишаючись на колишніх контрреволюційних позиціях..., створили к-р організацію "Всеукраїнський центральний блок" [20,

с. 714]. Серед членів цього "блоку" був і Пльондрас Прокопій Васильович [4, арк. 240].

Л. Заковський оперативно знайшов здібного співробітника для виконання вироків. 16 жовтня він надіслав заступнику начальника адміністративно-господарського управління обласного Управління НКВС, капітану держбезпеки Михайлові Матвєєву такого листа: "Пропонується засуджених Особливою Трійкою... Всього 1116 чоловік розстріляти. З цією метою Ви маєте негайно виїхати у м. Кемь та... здійснити виконання вироку..." [6]. Розстріли соловецького етапу тривали з 27 жовтня до 4 листопада 1937 р. Місцем проведення стало урочище Сандармох, поблизу м. Медвежьегорськ (Карельська АРСР). Всього за ці дні знищено 1111 осіб, один помер у таборі, а чотириох з різних причин відправили до Ленінграду, Одеси, Києва. Черга Прокопія Васильовича надійшла 3 листопада, акт про виконання вироку був підписаний особисто Матвєєвим [4, арк. 241]. Того ж дня було вбито Леся Курбаса, Валеріана Підмогильного, Миколу Зерова та багатьох інших представників української інтелігенції.

У 1938 р. Матвєєва арештували та засудили до 10 років таборів. Під час одного з допитів, 13 березня 1939 р., на запитання слідчого про осіб, які безпосередньо здійснювали розстріли, він відповів, що це був він особисто та Алафер, помічник коменданта. Засуджених привозили до урочища, вивалили ями, в які вони мали лягати вниз лицем, після чого в'язнів стріляли в упор [14]. Протягом "зміни" особисто розстрілював від 180 до 265 чоловік. За "успішну боротьбу із контрреволюцією" був нагороджений орденом Червоної Зірки. У в'язниці відсидів лише три роки, до початку німецько-радянської війни. Пізніше одружився з естонкою, через що був звільнений з органів. Помер у власній квартирі у Ленінграді у 1971 р. [13, с. 316].

За висновком заступника прокурора Харківської області від 18 жовтня 1989 р. Пльондрас Прокопій Васильович був реабілітований [5, арк. 44–44 зв.]. Місцеві органи МВС у своїх картотеках не виявили згадок про дружину [5, арк. 43] та доньку [5, арк. 42] репресованого. Їхня доля залишається загадкою.

Переконали, що величезна кількість подібних історій саме "маленьких" людей, а не видатних персоналій, творить загальний історичний процес. На даному прикладі, який у жодному разі не був поодиноким та унікальним, маємо змогу прослідкувати нашу історію першої третини ХХ ст. очима рядового громадянина, котрий змушений прилаштовуватись до процесу постійної зміни середовища існування. Лише за життєписом Пльондраса маємо змогу відтворити ключові події української історії від початку Першої світової війни до апогею сталінських репресій – "соловецького етапу". З тієї інформації, якою ми оперуємо, він не здійснював героїчних чи видатних вчинків у традиційному розумінні цього слова, врешті не був пасіонарієм, однак героїчним можна назвати його темперамент, нездоланну відданість своїм переконанням та ідеалам. Крізь усе своє свідоме існування українська національна ідея була тим базовим принципом, від якого він жодного разу не відступився навіть у реаліях радянського життя. Офіційні протоколи свідчення фіксують клеймування Пльондрасом "українського націоналізму та шовінізму" – це звичайний інстинкт самозбереження та стратегія виживання, що притаманні будь-якій психічно здоровій людині в екстремальній ситуації. Однак, у нас є свідчення із практик його неформального спілкування та конкретних вчинків, що ілюструють його відданість власним національним ідеалам. Життєвий шлях кожної людини є унікальним, але жажливі події минулого століття зробили подібними

мільйони людських доль. Вищеописана біографія лише одна із цих мільйонів, але яскраво ілюструє загальну тенденцію. Саме така "подібність" біографій мільйонів українців першої половини ХХ ст. визначила для нас небачену до цього часу трагедію даного періоду.

Список використаних джерел

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 6, спр. 74554ФП, т. 1, 20 арк.
2. Там само, ф. 6, спр. 74554ФП, т. 2, 53 арк.
3. Там само, ф. 6, спр. 74554ФП, т. 3, 169 арк.
4. Там само, ф. 6, спр. 74554ФП, т. 10, 241 арк.
5. Державний архів Харківської області, ф. Р-6452, оп. 5, спр. 932, 44 арк.
6. Бессонов Н.В. Убиты за трудолюбие [Електронний ресурс] / Н. В. Бессонов // 30 октября. – 2002. – № 22. – С. 5. – Режим доступу: <http://liloro.ru/romanes/bessonov2.htm>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 16.11.2015.
7. Весь Харьков: Адресно-справочная книга за 1926 г. – Харьков: Коммунист, 1926. – 736 с.
8. Галан В. 10-й гарматний полк / В. Галан // Українська Галицька Армія: Матеріали до історії: [у 5 т.] / за ред. М. Дольницького. – Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1958. – Т. 1. – С. 199–201.
9. Гришин Н. ГУЛАГ и принудительный труд [Електронний ресурс] / Н. Гришин // Золотой лев. – 2007. – № 119–120. – Режим доступу: http://www.zlev.ru/119/119_29.htm. – Назва з екрану. – Дата звернення: 16.11.2015.
10. Документы внешней политики СССР: в 21 т. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1959. – Т. 3: 1 июля 1920 г. – 18 марта 1921 г. / Г. А. Белов, Е. С. Гармаш, С. М. Майоров [и др.]. – 702 с.
11. Думін О. Історія Легіону Українських Січових Стрільців 1914–1918 / О. Думін. – Львів: Видавничка кооператива "Червона калина", 1936. – 376 с.
12. Звіт кооперативного видавництва "Рух" за 1926–1927 рік. – Х.: [б. в.], 1927. – 8 с.
13. Игнатов В.Д. Палачи и казни в истории СССР / В. Д. Игнатов. – М.: Вече, 2013. – 432 с.
14. Из протокола допроса обвиняемого Матвеева М. Р. от 13 марта 1939 г. [Електронний ресурс] // Соловки Энциклопедия. Международный дайджест-проект. – Режим доступу: http://www.solovki.ca/camp_20/butcher_matveev.php. – Назва з екрану. – Дата звернення: 16.11.2015.
15. Ковальчук М. Невідома війна 1919 р.: українсько-білогвардійське збройне протистояння / М. Ковальчук. – К.: Темпора, 2006. – 576 с.
16. Козаченко А. Книжкова продукція УСПР (1923–1926) / А. Козаченко // Бібліологічні вісті. – 1927. – Вип. 2. – С. 24–45.
17. Костик Є. Діяльність кооперативно-приватних видавництв в умовах радянської цензури 1920-х рр. / Є. Костик // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАН України; Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К.: [б. в.], 2004. – Вип. 11. – С. 274–292.
18. Молоткіна В. Специфіка діяльності видавництва "Рух" у Радянській Україні (1920–1930-і рр.) / В. Молоткіна // Часопис української історії. – 2013. – Вип. 27. – С. 25–30.
19. Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937–1938 роках: в 2 т. / упоряд. С. Кокін [та ін.]; відп. ред. Ю. Шаповал; Служба безпеки України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – 2-е вид., доопрац. і доп. – К.: Сфера, 2003. – Т. 1. – 471 с.
20. Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937–1938 роках: в 2 т. / упоряд. С. Кокін [та ін.]; відп. ред. Ю. Шаповал; Служба безпеки України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – 2-е вид., доопрац. і доп. – К.: Сфера, 2003. – Т. 2. – С. 473–1093.

21. Місінкевич Л.Л. Законодавчі засади репресивної політики радянської влади в Україні в 20–30-ті рр. ХХ століття / Л. Л. Місінкевич // Університетські наукові записки. – 2013. – № 1(45). – С. 5–14.

22. Українські Січові Стрільці (1914–1920) / за ред. Б. Гнатевича, Л. Лепкого, І. Мірчука. – Монреаль: Вид-во Ігора Федіва, 1955. – 210 с.

23. Юрій Тютюнник: від "двійки" до ГПУ. Документи і матеріали / Інститут історії України НАН України; Упоряд.: В. Ф. Верстюк, В. В. Скальський, Я. М. Файзулін. – К.: Дух і літера, 2011. – 616 с.

References

1. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, fond 6, sprava 74554ФП, tom 1, 20 arkushiv.
2. Ibid, fond 6, sprava 74554ФП, tom 2, 53 arkushiv.
3. Ibid, fond 6, sprava 74554ФП, tom 3, 169 arkushiv.
4. Ibid, fond 6, sprava 74554ФП, tom 10, 241 arkushiv.
5. Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti, fond P-6452, opys 5, sprava 932, 44 arkushy.
6. BESSONOV, N.V. (2002) Ubity za trudoliubie. 30 oktobia [Online], 22. Available from: <http://liloro.ru/romanes/bessonov2.htm>. [Accessed: 16 November 2015].
7. Ves Kharkov: Adresno-spravochnaia kniga za 1926 g. (1926) Kharkov: Kommunist.
8. HALAN, V. (1958) 10-j harmatnyj polk. In: M. Dolnitskyi, ed. *Ukrainska Halytska Armia: Materialy do istorij*. Vol. 1. Winnipeg: Vydavnytstvo D. Mykytyuka, pp. 199–201.
9. GRISHIN, N. (2007) GULAG i prinuditelnyj trud. *Zolotoi lev* [Online], 119–120. Available from: http://www.zlev.ru/119/119_29.htm. [Accessed: 16 November 2015].
10. BELOV, G.A., GARMASH, E.S., MAIROV, S.M. (eds.) (1959) *Dokumenty vneshnei politiki SSSR*. Vol. 3. Moscow: Gosudarstvennoe izdatelstvo politicheskoi literatury.
11. DUMIN, O. (1936) *Istoriia Lehionu Ukrainskykh Sichovykh Striltsiv 1914–1918*. Lviv: Vydavnycha kooperatyva "Chervona kalyna".
12. *Zvit kooperativnoho vydavnytstva "Rukh" za 1926–1927 rik*. (1926) Kharkiv: S. n.
13. IGNATOV, V.D. (2013) *Palachi i kazni v istorii SSSR*. Moscow: Veche.
14. Iz protokola doprosa obviniaemogo Matveeva M. R., 13 March 1939 (1939). *Solovki Entsiklopediia. Mezhdunarodnyi daidzhest-proekt*. [Online]. Available from: http://www.solovki.ca/camp_20/butcher_matveev.php. [Accessed: 16 November 2015].
15. KOVALCHUK, M. (2006) *Nevidoma viina 1919 r.: ukrainsko-bilohvardiiske zbroine protystoiannia*. Kyiv: Tempora.
16. KOZACHENKO, A. (1927) *Knyzhkova produktsiia USRR (1923–1926)*. *Bibliolohichni visti*. 2, 24–45.
17. KOSTYK, E. (2004) Diialnist kooperativno-pryvatnykh vydavnytstv v umovakh radiatskoi tsenzury 1920-kh rr. In: S. V. Kulchitskyi, ed. *Problemy istorii Ukrainy: Fakty, sudzhennia, poshuky: Mizhvidomchy zbirnyk naukovykh prats*. 11, 274–292.
18. MOLOTKINA, V. (2013) Spetsyfika diialnosti vydavnytstva "Rukh" u Radiatskii Ukraini (1920–1930-i rr.). *Chasopys ukrainskoi istorii*. 27, 25–30.
19. SHAPOVAL, Yu. (ed.) (2003) *Ostannia adresa: Rozstrily solovetskykh viazniv z Ukrainy u 1937–1938 rokakh*. 2nd edn. Vol. 1. Kyiv: Sfera.
20. SHAPOVAL, Yu. (ed.) (2003) *Ostannia adresa: Rozstrily solovetskykh viazniv z Ukrainy u 1937–1938 rokakh*. 2nd edn. Vol. 2. Kyiv: Sfera.
21. MISINKEVYCH, L.L. (2013) *Zakonodavchi zasady represyvnoi polityky radiatskoi vlady v Ukraini v 20–30-ti rr. XX stolittia. Universytetski naukovyi zapysky*. 1(45), 5–14.
22. HNATEVYCH, B., LEPKYI, L., MIRCHUK, I. (eds.) (1955) *Ukrainski Sichovi Striltsi (1914–1920)*. Montreal: Vydavnytstvo Ihora Fediva.
23. VERSTIUK, V.F., SKALSKYI, V.V., FAIZULIN Ya.M. (eds.) (2011) *Yuri Tiutunnyk: vid "dviiky" do HPU. Dokumenty i materialy*. Kyiv: Duh i litera.

Надійшла до редколегії 17.11.15

V. Shevchenko, Master student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

PROKOPII PLIUNDAS: "SMALL" PERSON IN THE WHIRLWIND OF "GREAT" HISTORY EVENTS

This article reflects the course of life, military and professional activities of Prokopii Pliundras. Biography of the ordinary person is investigated during the first third of the 20th century on the basis of the archived materials. Using the microhistorical methods there was examined the crucial influence of the fundamental and tragic facts in the history of Ukraine of this period on the fate of the individual. Life experience of Prokopii Pliundras might be considered as an algorithm for survival of personality with firm anti-soviet position under the conditions of totalitarian regime. Despite the severe reality of that time, even being interrogated he indicated destructive influence of the Soviet authority on Ukraine. We have established and illustrated almost each stage of his life, however, because of lack and contradictory information, some less important events remained "blind-spots" in his biography. Practically all information was confirmed by materials from other sources that affirmed its authenticity.

Key words: Prokopii Pliundras, certificates, case, publishing house "Rukh", Sandarmokh.

УДК 94(477-25):[378.4+686.8]

Ю. Шемета, канд. іст. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

СИМВОЛИ СТУДЕНТСЬКОГО НАВЧАННЯ УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА: ПЕРО, ПАПІР, ЧОРНИЛО (1834–1858)

Розглянуто маловивчену частину повсякдення Інституту казеннокоштных студентів Імператорського університету Св. Володимира (1834–1858), що має практичне значення. Проаналізовано види і якість паперу, якими користувалися студенти – білий, цупкий, для навчання і творчої праці, і синій, що мав більше господарське значення, хоча на ньому теж писали. З'ясовано, що одна людина мала можливість протягом місяця використати близько 72 аркушів різного паперу для записування лекцій, творів, інших потреб. Очевидно, що у вказаний час використовували звичайні, а не металеві пера, що вимагали заточування ножом і порівняно швидко списувалися. В якості чорнильних використовували відносно дешевий матеріал – вони були скляними, мабуть, подібними до аптечних склянок, а не дорогими, зазвичай, прийнятими у той час. Чорнило спочатку могло виготовлятися у самому навчальному закладі, але згодом його купували. Воно виготовлялося з органічних речовин – смоли дерев, паразитичних наростів на дубовому листі, а також заліза і кислоти рідини. Мало традиційний для XIX ст. брунатний колір, хоча викладачі користувалися і кольоровим – червоним. Помилки або закреслювалися, або зішкрібалися з аркуша паперу ножом. Писати можна було олівцями, або використовувати їх для інших потреб, наприклад, малювання. Олівці могли бути графітні у дереві і коштували відносно дорого.

З'ясовано, що зміст канцелярії, якою користувалися студенти, впливав на швидкість та якість їхнього навчання, а сама вона може бути своєрідним символом епохи і студентства.

Ключові слова: Університет Св. Володимира, Інститут казеннокоштных студентів, папір, перо, чорнило, чорнильниця, олівець

У популярному зараз напрямку історичних досліджень, присвячених історії повсякдення різних епох, звертається багато уваги на різні його складові і прояви, в тому числі матеріальну культуру. Особливо цікавим можна вважати дослідження у цьому ключі студентства і всього, що з ним пов'язане, особливо, київського університетського, як через те, що воно порівняно непогано забезпечене джерелами, так і тому, що свого часу, на нашу думку, Імператорський Університет Святого Володимира став свого роду і виразником, і провідником міської культури на наших теренах, часто впроваджуючи до побуту нове і прогресивне.

Проте іноді він виступав саме зразком консервативних звичок, і причини цього явища ще необхідно з'ясувати. Частково одним із проявів такого стану речей може бути те, що стосувалося культури письма, а саме – письмового приладдя, яке, окрім виконання своїх безпосередніх завдань, може слугувати своєрідним символом учнівської молоді. Дослідження у галузі стилофілії, на відміну від вивчення інших складових студентського повсякдення [2; 3], і палеографічних [11], не є поширеними, між тим, вони можуть поглибити нашу уяву про культуру навчання, сприятимуть розумінню труднощів, з якими могла зіштовхнутися молодь на шляху до отримання знань. З огляду на це показово є ситуація, що склалася довкола традицій письма у т. зв. "Інституті казеннокоштных студентів" (далі – ІКС), що існував від заснування університету у Києві по 1858 р. Студентство перебувало на державному утриманні, і пансіон далеко не завжди передбачав залишковий принцип постачання, наприклад, продуктами чи одягом, тому цікаво було би прослідкувати, наскільки це забезпечення було сучасним і якісним відносно пер, чорнил, олівців і паперу – всього того, без чого навчальний процес був би неможливим, а також спробувати розкрити суто технічні труднощі, які вони могли спричинити і якого позбавлені студенти сучасні.

Рішення про заснування університету було ухвалене у 1833 р., а вже у 1834 р. розпочався навчальний процес. Серед перших студентів були казеннокоштні та пансіонери, забезпечення яких брала на себе держава або певні відомства. Окрім житла, харчування, одягу, гігієнічних потреб і потреб у посібниках, для повноцінного учбового процесу необхідне було канцелярське приладдя як для молоді, так і для самого ІКС.

Купівля канцтоварів здійснювалася за таким самим принципом, що і решти товарів: економ ІКС ознайомлю-

вався з існуючими цінами на ринках Києва (друкувалися у додатках до "Київських губернських відомостей" і на окремих аркушах, що передавалися університету поліцією), оголошувалися торги. Випадки, коли речі купувалися безпосередньо у крамниці, очевидно, були винятками.

Що саме отримувала молодь для успішної, чи не дуже, праці над лекційними і творчими завданнями? Все це окреслювалося означенням "посібники" і включало "інструменти, рисувальні і креслярські запаси...", папір, олівці, пера, чорнило і чорнильницю" [13, арк. 8 зв.].

У першу чергу, папір. Станом на середину XIX ст. на території імперії працювали близько півтори сотні паперових фабрик, що випускали папір різної якості; його могли отримувати з-за кордону. Він розрізнявся кольором, щільністю, розміром. У цей час почали застосовувати техніку вибілювання хлором, тоді як раніше його витримували у морозні дні на сонці [9, с. 198–199]. Таким був папір кращої якості, просочений клейкими речовинами і шліфований за допомогою молотків, мідних, сталевих і цинкових листів спеціальної машини, (що, правда, з часом він усе одно набував жовтуватого забарвлення), як правило, обрізаний фабричним способом, відповідно, мав рівний край. Нижчої – сіруватого або буроватого відтінку, рихлої структури з нерівним, часто коричневим краєм. Існував також синій, або голубий папір, який у документах ІКС називався "караблевым" і "обгортковым" і який дуже часто мав виразні лінії верхе (нагадували сітку-філігрань з поперечних і по-вздожних смуг). Фарбування його, очевидно, здійснювалося з допомогою різних фарбників мінерального і органічного походження.

Документи усіх подробиць, на жаль, не відзначають. Зауважують лише кількість і вартість необхідного паперу. У "Довідкових цінах" у серпні 1846 р., які розглядав економ ІКС, згадується петергофський папір № 4 (папір, хоча і виготовлений на механізованій сучасній фабриці, проте доволі дорогий), стопа якого коштувала 10 руб. 28 коп. (стопа, або риза – 480 аркушів письмового паперу, десть, або лібра – 24 [5, с. 84]), тоді як голландський – 3 руб. за стопу (у 1854 р. він уже коштував 2 руб. 60 коп, а напівголландський – 2 руб. 20 коп. [16, арк. 8]), простий сірий, доволі рихлий, для письма – 1 руб. 50 коп. Найдорожчим був поштовий, теж петергофський – 12 руб. за стопу. Власне, паперу було безліч: окрім згаданих, у Києві продавали олександрійський, високої якості, напіволександрійський, просто білий для пись-

ма, картузний тощо, проте, очевидно, для потреб ІКС закуповувався не весь представлений асортимент. Так, у 1836 р. білий голландський папір найстарішої російської фабрики А. Гончарова купувався з розрахунку 1 десть на місяць, а на 12 місяців, відповідно, 12 дестей по 16 руб. за стопу, а всього 19 стоп і 4 десті на 36 чоловік. Голландський папір, щільний, порівняно гладкий із невеликим кремовим відтінком, з тисненням фірмового знаку цієї фабрики використовували не лише студенти при написанні творів, але і канцелярія університету. Синій папір, порівняно рихлий, на якому і писали, і в який загорталися студентські роботи, купувався по 2 десті на людину в місяць.

Відомо, що на початку XIX ст. на території України виготовляли письмовий і канцелярський папір, а от рисувальний, олександрійський, великого розміру і кращої якості, подібний до сучасного ватману, могли завозити з-за кордону. Власне, потрібен він був, очевидно, лише для малювання [5, с. 82]. Всі інші види паперу, якими користувалися студенти і університетська канцелярія, були і гіршої якості, і меншого формату – як правило, А2–А4, часто необрізані.

Частина паперу мала філіграні, частина – відтиски фабричних знаків-штемпелів чи ініціалів власника фабрики ("AD", "Paris", "Фабрика Аристархова", "Асеевская фабрика", "Братьев Лычковых", філігранями-роками, польськими гербами тощо; іноді проставлявся номер, який позначав сорт [24, арк. 25, 33, 97–98; 25, арк. 3–5]). Часто подібний штамп ставився вгорі цілої стопки паперу і погано читався уже на 4–5 аркуші. Папір, що дійшов до нас у студентській документації, належить не лише казеннокоштным, але і своєкоштным, тобто, купувався на ринках Києва або інших місцевостей; якість його залежала від матеріального становища кожного.

Згодом адміністрація дещо зменшила кількість паперу та іншої канцелярії: у 1841 р. і білий, і синій папір купувався з розрахунку по 1 і по 2 десті на 10, а не 12 місяців, відповідно, вартість 17 і 8 коп. за десть [29, арк. 5–12].

У 1858 р. на одну особу купували лише 5 дестей білого паперу по 13 коп. за десть, сірого – 20 дестей по 7½ коп. Загалом, на рисувальні і канцелярські потреби на кожного студента у 1841 р. виділялося по 28 коп. (для порівняння: на день на харчування йшло по 13–15 коп.). Отже, на місяць на людину припадало 72 аркуші паперу на все. Щоправда, важко сказати, якого розміру він був: голландський фабрики А. Гончарова, скоріше за все, формату А2, натомість інші могли мати розмір менший, або більший – близько 22 дюймів (55 см) у ширину до 32 у довжину (128 см) [8, с. 1019–1027].

У 1858 р., коли ІКС у вигляді гуртожитку при університеті було розформовано і студентів відправили на державні стипендії, кожен отримав частину майна, що залишалося від інституту. Серед нього – по 2,5–10 дестей паперу, а всього понад 2 тис., 2–3 олівці, а всього 251, 100 пер, а всього 102 сотні, і 20 руб. 70 коп. на чорнила і чорнильниці [18, арк. 53, 59]. Звідки взяли залишки? Як зазначав свого часу один з економістів, не все було потрібним протягом року, тому накопичився запас, до якого ні у кого зі службовців не дотягнулися руки; склад студентів також постійно змінювався через смерті і відрахування.

Зберігався папір у ящиках столів, непотрібний, зіпсований і використаний – у спеціальних, з ясеневих дерев, причому призначались вони для користування кількома студентами, а не індивідуального. Такими самими, не індивідуальними, були і спеціальні дошки для обрізування паперу [21, арк. 8]. Слідів "тіракси" – дошки з натягнутими нитками, на яку натискали валиком чи

рукою для отримання ліній [11, с. 512], поки не знайдено, є лише опуклі/вдавлені відбитки, що позначали поля аркуша, а також студентський твір, написаний, схоже, через паперовий трафарет [25, арк. 45–52]. Купували в університеті сургуч, яким повинні були запечатуватися листи і деякі документи, проте важко сказати, чи користувалися ним студенти у звичайному навчальному процесі.

Ще одним безперечним символом студентства можна вважати перо. І якщо папір, очевидно, надходив до Києва різних сортів та якості, виготовлений з урахуванням якихось нових віянь (той самий штемпель), переважно російський, то з удосконаленням основного знаряддя письма місцеве начальство не поспішало. Можливо, це було пов'язане з тим, що металеві пера, відомі у світі, за різними даними, з кінця XVIII або початку XIX ст. і використовували більш-менш постійно з 1830-х рр., з часу винаходу Дж. Перрі [7, с. 701], в імперії не вироблялися, були достатньо дорогими і недоступними для учнівської молоді, можливо, тому, що Росія експортувала звичайні пера і була зацікавлена у збереженні такої частини прибутку (хоча і купувала їх, переважно голландські, у шість разів дорожче за власні).

Припущення, коли широко почало в Києві застосовуватися металеве перо, є різні, але з аналізу діловодної документації Університету Св. Володимира, підписів університетського начальства, творів, записок, заяв студентів, поки що (аспект вимагає подальших досліджень) можна стверджувати, що металеве перо розпочали використовувати у 1850-х, зокрема, у 1858 р., що можна простежити за наявністю невеличких подрапин паперу довкола більшості літер, а також доволі тонких їх ліній [27, арк. 27–27 зв.]. Усе інше, схоже, було написано пером гусячим, або праобразом ручки (у XIX ст. існували ручки-стержні, в кінці яких вставляли обрізане гусяче перо, згодом – металеве, причому робилося це машинним способом) [11, с. 540]. Ні про що не говорить у цьому контексті відсутність згадок про перочистки, які використовувалися для металевих пера, адже її можна було виготовити самостійно зі шматочка тканини.

Пера купувалися з розрахунку 10 штук на місяць на людину, а на рік, тобто, 10 місяців, по 100 штук, хоча спершу було 150. Довідкові ціни називають такі види пера: прості і варені. Перші коштували в різний час 25–30 коп. за сотню, другі – 30–50. Це і може говорити про характер знаряддя письма: звичайні пера, взяті з гусячого або індичого крила, причому у живої пташки або висмикнуті під час линяння. Бралися з лівого крила птиці, оскільки кінець таких пер під час роботи відхиляється вліво і не закриває написане [10, с. 33]. У 1841 р. одне перо коштувало ¼ копійки, а в 1848 р. сотня пер – 28 коп. Ймовірно, купувалися варені пера, але згадки про чорнильні горішки, а не лише готові чорнила, можуть вказувати й на те, що й їх могли удосконалювати на місці силами якихось службовців, щоправда, у документах відсутні згадки про такий вид робіт, як виготовлення чорнила і пера.

Єдине, що зауважував один із дописувачів "Київських губернських відомостей" – в імперії не вміли їх як слід готувати, тому що невчасно збирали. Він пропонував два способи підготовки ідеального пера: або мокрим способом, підвішуючи у зв'язках над казаном з окропом і парячи так 3–4 години, або сухим, помістивши пера у залізний ящик із золою, який підігрівався вугіллями. Можна було кип'ятити їх у молоці. Потім пом'якшені пера очищувалися від плівочок і пуху за допомогою спеціальної дошки, округлювалися і протиралися сукном. При бажанні їх можна було розмалювати [1, с. 269–279, 395–396].

Подібні інструменти слугували недовго, тому що спливалися і періодично вимагали заточування спеціальним ножом. Через суто виробничі потреби ніж повинен був постійно знаходитись у руках власника, що іноді призводило до поранень. Як зауважував автор допису про пера, більшість пер російського виробництва придатні для використання лише писарями, які замість чорнильниці використовували яку-небудь аптекарську баночку і робили в пері розціп тупим ножиком [1, с. 279].

Справді, ще один важливий символ людини інтелектуальних занять того часу – чорнильниця – могла бути розкішним письмовим приладдям, виготовленим з металу, порцеляни, срібла у вигляді різних фігур або ємності з двома отворами, що закривалися кришечками з відділеннями для двох видів чорнил або чорнил і піску і обов'язково – підставкою для пера. А могла бути у вигляді пляшечки для чорнила різних розмірів циліндричної, прямокутної, трапецієвидної тощо форми з виїмкою збоку для того, щоб покласти перо, або і без. Закривалась така пляшечка, що виконувала функцію чорнильниці, іноді металевою кришечкою, але частіше – дерев'яною пробкою.

Саме про такі чорнильниці, найімовірніше, у більшості випадків, йшлося, коли купували чорнила для студентів: вони навіть згадуються, зазвичай, як спільні витрати з чорнилом і лише у 1836 р. чітко згадується окремо "скляна чорнильниця", термін служби якої визначався у рік, хоча раніше їх розраховували на 4-річну службу, тобто, протягом усього перебування студента в університеті [19, арк. 132; 28, арк. 7 зв.]. Мабуть, рік показав нетривалість такого предмету. Загалом, дивно, адже столовий посуд, одяг, наприклад, дешевими не були, і чорнильниця, мабуть, становить виняток.

Чомусь серед університетських витрат на канцелярію не згадується такий незмінний атрибут письмового столу, як пісочниця, хоча нею продовжували користуватися, посилаючи написане для швидшого просушування чорнила або для того, щоб можна було швидко писати, накладаючи один аркуш на інший. Є лише відомості про пісок серед ящиків для паперу і дощок для його обрізання, який купували, але він міг використовуватися для технічних потреб [21, арк. 8]. Нічого не говориться про підставки для пера у вигляді перевернутого дзвіночка/конуса на підставці.

На ринку продавалися чорнильні горішки (1846 р. по 30 коп. за фунт (близько 454 г), 1854 – 50 коп.), купорос (5 і 6 коп. за фунт) [20, арк. 28 зв.], "гума арабська" (смоляниста речовина; 50 коп. за фунт) тощо, необхідні для виготовлення чорнила самостійно. Університет купував для себе чорнила пляшками [23, арк. 86 зв.], але для ІКС у початковий період його існування, 1835–1836 рр. горішки і купорос купували по 12 фунтів з розрахунку на 24 казеннокоштных і 8 незаможних студентів [28, арк. 7 зв.]. На чорнильницю і готові чорнила у 1840-і рр. передбачалось 14 коп. на рік [14, арк. 8], у 1850-і рр. – 20 коп. [17, арк. 37 зв.].

Чорнило у першій половині XIX ст. було невиразне під час написання, темнішаючи при висиханні. Трошки інтенсивнішого кольору воно набувало з часом у самій чорнильниці, але одночасно утворювався осад. У середині століття з'явилося алізаринове чорнило з пігментами рослинного походження, що затемнювали [12, с. 602–604], але, судячи з номенклатури товару, що продавався у Києві, воно виготовлялось тут у традиційний старовинний спосіб: у кисле середовище (вино, оцет, квас) додавались подрібнені чорнильні горішки, купорос, гуміарабік, цукор, галун, все це витримувалось у теплі або варилося, настоювалося і утворювався продукт, рідина і густина якого регулювалась [4, с. 196–197].

По тексту документів виправлення/закреслення самими студентами робилися чорнилом такого самого брунатного кольору, натомість канцелярія і викладачі могли застосовувати кольорове – чорне і червоне. Оскільки папір був рихлим і доволі цупким, то іноді помарки і помилки зачищали ножом чи скребком, і помітити подібну зачистку можна лише на світло – на самому папері, як правило, подібні маніпуляції не відображалися.

Чорнила, звісно ж, час від часу розливалися і забруднювали одяг і меблі [22, арк. 37–38].

Малювати, а також писати можна було олівцями, хоча роль у канцелярії вони відігравали, схоже, порівняно скромну. Станом на 1836 р. на кожного студента передбачалось по 11 олівців на рік [28, арк. 7 зв.]. Але надалі і до кінця існування ІКС витрати стали значно скромнішими: у 1840–1841 рр. на одну людину їх припадало 3 на рік по 14 коп. за штуку [29, арк. 5]. Згодом ціни змінились – у 1850 р. олівець коштував 10 коп., 1857 – 5 коп., але не змінилась їхня кількість – по 3 на рік [15, арк. 3–12]. Якими саме були олівці і звідки вони надходили до імперії, що сама їх тоді не виробляла? Документи того часу називають їх інколи "брохманськими". Ціни, наведені університетськими кошторисами, сильно коливаються, також не зазначається, у якому вигляді вони надходили. Між тим, відомо, що навіть на кінець XIX ст. існували спеціальні футляри для них; олівці могли мати форму, подібну до сучасних столярних, що продаються у будівельних магазинах. Чомусь не згадуються олівці таких відомих на початок століття марок, як "Фабер" або "Конте", утім, можливо, автори документів не вважали за потрібне вказувати виробника. На той час уже були перші автоматичні у металевому корпусі [6, с. 91], але, судячи з усього, студенти обмежувалися звичайним, "простим" грифельним олівцем, проте все одно доволі дорогим. "Київські губерньські відомості", розписуючи потреби чорноморського флоту, згадували "олівці чорні чисті дрібними шматками" і "олівці в кипарисовому дереві найкращі" [8, с. 1019–1027]. Очевидно, саме такі – в кипарисовому дереві, або подібні, купував університет. Натомість канцелярське діловодство могло мати кольорові – червоні і сині, сліди яких є у документації [28, арк. 12 зв.; 26, арк. 15–17] (у раніший час кольорові олівці могли мати таку форму: металевий стрижень із довгими заціпами на кінці, що нагадують цанги сучасного механічного олівця, які тримали шматочок кольорової пасти, крейди чи мінералу у вигляді брусочка) [6, с. 84].

Канцелярське приладдя, яким користувався студент протягом 1830–1850-х рр., виконувало цілу низку функцій. У першу чергу, звісно, воно мало забезпечувати найнагальнішу потребу – фіксацію отриманих знань і звіт про них. І вже у другу – формально символізувати статус студента. Насправді така, здавалося би, незначна річ, як папір чи перо, чорнило чи олівець відігравали свою, важливу роль у процесі навчання і становлення молодого фахівця. Мав значення навіть естетичний бік справи, не кажучи вже про якість приладдя. Писання пером вимагало терплячості і значного обсягу часу – з одного боку, воно було легким і не вимагало таких зусиль, як металеві ручка і перо, з іншого, ним складніше і повільніше доводилося писати, ймовірно, це впливало на почерк. Використання металевих пер з якихось причин у вказаний період, не практикувалось, що є однією з ознак консерватизму в університеті, який, зазвичай, активно переймав технічні новинки. Потрібно було витрачати час на його заточування. Дешевий чи дорогий папір, таке саме чорнило впливало на кількість помилок і "чистоту" тексту, відповідно, потребу у його переписуванні (хоча, судячи з характеру документів, які збереглися, навіть канцеляристи не завжди переписували їх

начисто). Кількість паперу могла структурувати студентську сумлінність у справі записування лекцій. Цілком очевидно, що і лектор мав узгоджувати темп озвучуваного матеріалу з можливостями його записати. Отже, можна говорити про свого роду "канцелярський час і простір", який накладался на інший, загальний час того, хто навчався. І час цей був, певною мірою, винятковий, тому що срібні столові прибори у їдальні ІКС, теоретично, могли передбачати наявність письмових приборів (набір, що складався, зазвичай, з чорнильниці або двох, пісочниці на підставці, підставки під перо), але їх однозначно не було.

На жаль, саме цей бік справи як такий, що може вважатися "технічним", поки привертає недостатню кількість уваги дослідників (порівняно непогано розробляється те, що стосується історії паперу). Тому деякі припущення, висловлені у розвідці, є саме припущеннями і вимагають уточнень, і розширення матеріалу, сприяючи розкриттю ще однієї сторінки минулого Київського університету XIX ст.

Список використаних джерел

1. З. Г. Писчие перья / З. Г. // Киевские губернские ведомости. – 1845. – № 32. – С. 269–279.
2. Кругляк М.Е. Життя та побут студентства підросійської України другої половини XIX – початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Кругляк Марина Едуардівна; КНУ ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – 16 с.
3. Посохова І. Студентство університетів Російської імперії XIX – початку XX ст.: становлення та еволюція субкультури / І. Посохова. – Харків: Раритети України, 2013. – 274 с.
4. Левшин В. Всеобщее и полное домоводство, в котором ясно, кратко и подробно показываются способы сохранения и приумножать всякого рода имущества, с показанием сил обыкновеннейших трав и домашней аптеки и проч. и проч. с приложением нужных гравированных рисунков / В. Левшин. – М.: Университетская типография, 1795. – 323 с.
5. Мацюк О. Історія українського паперу / О. Мацюк. – К.: Інститут української археографії НАН України, 1994. – 159 с.
6. Митина Н. Непростая история простого карандаша / Н. Митина // History illustrated. – 2010. – № 12. – С. 84–99.
7. Лермантов В. Писчие перья / В. Лермантов // Энциклопедический словарь. – СПб.: Типолитография И. А. Эфрона, 1898. – Т. XXIIIa. – С. 701.
8. Постановки на черноморский флот // Киевские губернские ведомости. – 1843. – № 34. – С. 1019–1027.
9. Участикина З.В. Развитие бумажного производства в России / З. В. Участикина. – М.: Лесная промышленность, 1972. – 256 с.
10. Таранов Н.Н. Рукописный шрифт / Н. Н. Таранов. – Львов: Издательство при Львовском государственном университете издательского объединения "Вища школа", 1986. – 159 с.
11. Черепнин Л.В. Русская палеография / Л. В. Черепнин. – 2-е изд. – М.: Издательство политической литературы, 1956. – 616 с.
12. Лермантов В. Чернила / В. Лермантов // Энциклопедический словарь. – СПб.: Типография Акционерного Общества Брокгауз-Ефрон, 1903. – Т. XXXVIIIa. – С. 602–604
13. Державний архів м. Києва, ф. 16, оп. 381, спр. 194, 54 арк.
14. Там само, ф. 16, оп. 383, спр. 201, 54 арк.
15. Там само, ф. 16, оп. 386, спр. 254, 241 арк.
16. Там само, ф. 16, оп. 390, спр. 412, 48 арк.
17. Там само, ф. 16, оп. 393, спр. 222, 49 арк.
18. Там само, ф. 16, оп. 394, спр. 46, 240 арк.
19. Там само, ф. 16, оп. 465, спр. 1990, 176 арк.

20. Там само, ф. 16, оп. 465, спр. 2022, 74 арк.
21. Там само, ф. 16, оп. 478, спр. 166, 19 арк.
22. Там само, ф. 16, оп. 478, спр. 196, 94 арк.
23. Там само, ф. 16, оп. 2, спр. 209, 182 арк.
24. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. 8, спр. 296, 513 арк.
25. Там само, ф. 8, спр. 2815, 172 арк.
26. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 707, оп. 24, спр. 266, 29 арк.
27. Там само, ф. 707, оп. 87, спр. 195, 75 арк.
28. Там само, ф. 707, оп. 87, спр. 558, 24 арк.
29. Там само, ф. 707, оп. 87, спр. 679, 29 арк.

References

1. Z.G. (1845) Pischie peria. *Kievskie gubernskie vedomosti*, 32, 269–279.
2. KRULIAK, M.E. (2010) Zhyttia ta pobut studentstva pidrosiiskoi Ukrainy druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. Abstract of unpublished thesis (Ph.D in History), Kyivskii natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka, Kyiv.
3. POSOKHOVA, I. (2013) *Studentstvo universitetiv Rosiiskoi imperii XIX – pochatku XX st.: stanovlennia ta evoliutsiia subkultury*. Kharkiv: Rarytety Ukrainy.
4. LEVSHYN, V. (1795) *Vseobshchee i polnoe domovodstvo, v kotorom yasno, kratko i podrobno pokazyvaiutsia sposoby sokhraneniia i priumnozhat vsiakogo roda imushchestva, s pokazaniem sil obyknovennishikh trav i domashnei apteki i proch. i proch. s prilozheniem nuzhnykh gravirovannykh risunkov*. Moscow: Universitetskaya tipografiia.
5. MATSIUK, O. (1994) *Istoriia ukrainskoho paperyu*. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkhieohrafiï NAN Ukrainy.
6. MITINA, N. (2010) Neprastaia istoriia prostogo karandasha. *History illustrated*, 12, 84–99.
7. LERMANTOV, V. (1898) Pischie peria. In: *Entsiklopedicheskii slovar*. Vol. XXIIIa. Saint Petersburg: Tipolitografiia I. A. Efrona, p. 701.
8. Postavki na chernomorskii flot (1843) *Kievskie gubernskie vedomosti*, 34, 1019–1027.
9. UCHASTKINA, Z.V. (1972) Razvitie bumazhnogo proizvodstva v Rossii. Moscow: Lesnaia promyshlennost.
10. TARANOV, N.N. (1986) *Rukopisnyi shrift*. Lvov: Izdatelstvo pri Lvovskom gosudarstvennom universitete izdatelskogo obiedineniia "Vyshcha shkola".
11. CHEREPNIN, L.V. (1965) *Russkaia paleografiia*. 2nd edn. Moscow: Izdatelstvo politicheskoi literatury.
12. LERMANTOV, V. (1903) Chernila. In: *Entsiklopedicheskii slovar*. Vol. XXXVIIIa. Saint Petersburg: Tipografiia Aktsionernogo Obschestva Brokgauz-Efron, pp. 602–604.
13. Derzhavnyi arkhiv m. Kyeva, fond 16, opys 381, sprava 194, 54 arkushi.
14. Ibid, fond 16, opys 383, sprava 201, 54 arkushi.
15. Ibid, fond 16, opys 386, sprava 254, 241 arkush.
16. Ibid, fond 16, opys 390, sprava 412, 48 arkushiv.
17. Ibid, fond 16, opys 393, sprava 222, 49 arkushiv.
18. Ibid, fond 16, opys 394, sprava 46, 240 arkushiv.
19. Ibid, fond 16, opys 465, sprava 1990, 176 arkushiv.
20. Ibid, fond 16, opys 465, sprava 2022, 74 arkushi.
21. Ibid, fond 16, opys 478, sprava 166, 19 arkushiv.
22. Ibid, fond 16, opys 478, sprava 196, 94 arkushi.
23. Ibid, fond 16, opys 2, sprava 209, 182 arkushi.
24. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V. I. Vernadskoho, fond 8, sprava 296, 513 arkushiv.
25. Ibid, fond 8, sprava 2815, 172 arkushi.
26. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, Kyiv, fond 707, opys 24, sprava 266, 29 arkushiv.
27. Ibid, fond 707, opys 87, sprava 195, 75 arkushiv.
28. Ibid, fond 707, opys 87, sprava 558, 24 arkushy.
29. Ibid, fond 707, opys 87, sprava 679, 29 arkushiv.

Надійшла до редколегії 23.11.15

Yu. Shemeta, Ph.D. in History, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE SYMBOLS OF THE STUDENTS' STUDYING IN THE UNIVERSITY OF ST. VOLODYMYR: PEN, PAPER, INK (1834–1858)

The scantily examined and practical part of the Perfunctory Students Institute of the Imperial University of St. Volodymyr (1834–1858) is considered. The types and quality of paper used by students is analyzed, i.e. white and thick, for studies and creative exercises, and the blue paper which had more economic importance, although it was also used for writing. It was found out that one person had an opportunity to use approximately 72 sheets of different paper types for writing down the lectures, compositions and other needs per month. Obviously, at this time they have used regular but not metal pens demanding knife sharpening and relatively quickly wasted. As the inkstand they have used relatively cheap material – made of glass which were probably similar to pharmaceutical glasses, and not expensive which were in use at the time. Initially, the ink could have been produced in the University itself, but later they have been buying it. It has been produced from organic substances – tree resin, parasitic growths on oak leaves, as well as iron and acidic liquids. The less traditional for nineteenth century was brown color ink, while teachers used colored – red. The errors have been crossed out or scratched from the sheet of paper with the knife. The students could have written with pencils or use them for the other purposes such as drawing. The pencils could have been from graphite in the wooden layer and they cost relatively expensive.

It has been found out that the content of the stationery used by the students influenced the speed and quality of their studies. The stationery itself can be peculiar symbol of the students' era.

Keywords: University of St. Volodymyr, Perfunctory Students Institute, paper, quill pen, ink, ink pot, pencil.

УДК 929.6(477)"1919/1990"

А. Ящук, студент магістратури
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ**ПРОПОЗИЦІЇ ДО ПЕРІОДИЗАЦІЇ РАДЯНСЬКОЇ ГЕРАЛЬДИКИ В УКРАЇНІ**

У статті запропоновано можливий варіант періодизації радянської міської геральдики в Україні. Пропонована періодизація ґрунтується на двох принципах: розвиток ідейної основи герба у радянську добу та її реальне втілення у життя. Причому перше, для суспільства з єдиною можливою та пануючою ідеологією, видається найбільш важливим для розуміння процесів "реального" герботворення. Виходячи саме з таких положень, запропонована періодизація включає своєю першою частиною відтинку часу між 1919 – 1946 рр. Радянську добу в історії української міської геральдики можна поділити на три умовних періоди – революційно-установчий, державно-централізаторський та місцевого стихійного герботворення. Виявлено взаємозв'язок між змінами політичного курсу партійно-радянського керівництва та його ставленням до існування та використання міської геральдики. Пропоновані положення спираються на архівні документи Управління з питань архітектури, опубліковані проекти з особистого архіву академіка П.Т. Тронька, документи місцевих рад, республіканську та місцеву пресу.

Запропонована у статті періодизація спрямована на те, щоб допомогти дослідникам орієнтуватись у процесах радянського герботворення та впорядкувати відомі на сьогодні факти у логічну структуру, що допоможе розглядати радянську добу у сфері представницької символіки як цілісне явище.

Ключові слова: герб, герботворення, радянська геральдика, міська геральдика, періодизація, історія УРСР.

На сьогоднішній день у вітчизняній історичній науці відчувається брак узагальнюючої схеми для розгляду української радянської міської геральдики. Через це складається ілюзія, що її історія зводиться лише до періоду стихійного герботворення у 1960-х – 1980-х роках і при цьому майже ніяк не враховує досвід попередніх десятиліть існування радянської влади.

При огляді наукової літератури з даної тематики швидко стає зрозуміла основна причина такої ілюзії – при створенні узагальнюючих праць по історії української міської геральдики деякі важливі документи, які розкривають процеси радянської доби до початку стихійного герботворення, не були відомі. Немає документу – немає історії.

Перша спроба розподілити на періоди історію радянської геральдики в УРСР була здійснена ще радянськими науковцями. Прикладом цього може бути науково-популярний нарис дослідниці В.В. Румянцевой "Історія, карбована в гербах". У ньому вона поділяє історію радянської геральдики в Україні на два періоди: 1918–1922 рр., коли було створено державні печатки та герби союзних республік та Радянського Союзу, та 1967–1977 рр., на які припадає створення більшості міських гербів у республіці [15, с. 36]. У цьому випадку треба зважувати і на те, що ці пропозиції висувались ще під час процесу герботворення, але навіть попри це автор ніяк не пояснює значний проміжок між першим і другим періодом та не вказує, які саме зрушення відбулись на цьому відтинку часу. З іншого боку, у працях сучасних дослідників проблема проміжку між періодом становлення радянської символіки та міським герботворенням 1960–1980-х років не була односторонньо вирішена. Розвідка А. Гречила "Українська міська геральдика" [6] вперше розглянула історію геральдики міст України загалом, а тому вона базується на положеннях, що не дозволяли б замикатись у кордонах окремо взятої держави. Автор керується принципом розгляду міської геральдики у тісному її взаємозв'язку зі статусом міста (через співвідношення міського самоуправління та державної влади, і відображення цього у герботворенні) у різні періоди історії України. Тому він не розглядає радянську добу в історії міської геральдики як єдине цілісне. Відтак радянська доба виявилась розірвана на дві нерівні частини – нарис спроби післявоєнного централізованого запровадження міських гербів у 1946 р. та, окремо, період стихійного герботворення. Для останнього А. Гречило застосовує власну періодизацію, розбиваючи цей період на дві частини: масового створення гербів у 1967–1972 рр. та період створення гербів до ювілеїв та важливих дат в історії міста. Зазначимо, що такий документ як "Положення про герби міст, областей" та проект постанови ЦК КПУ щодо нього бу-

ли опубліковані лише у 2003 р. Я. Іщенко [7], але до цього часу не було спроб поєднати їх із раніше відомими фактами та переосмислити загальні схеми історії міської геральдики УРСР. Принагідно зауважимо, що і окремих праць власне по історії геральдики радянського періоду на сьогодні немає. Дисертація того ж автора "Символіка та емблематика міських гербів України 1960–1980-х років XX ст.: історико-джерелознавче дослідження" [16] хоч і присвячена радянській добі, але розглядає її виключно з джерелознавчої точки зору, а тому й охоплює лише той самий період стихійного герботворення 1960-х – 1980-х рр. Дослідниці треба віддати належне за зібраний потужний фактографічний матеріал, на основі (у тому числі) якого сьогодні можемо пропонувати власне бачення періодизації радянської геральдики в Україні.

Джерельною базою запропонованої періодизації стали: проектні документи "Діпроміста" за 1946–1947 рр., річний звіт Управління з питань архітектури за 1947 р., лист заступника начальника Управління І.І. Малоземова до академіка А.Х. Середи та проекти "Положення про герби міст, областей Української РСР", постанови ЦК КПУ і Указу Президії Верховної ради УРСР щодо його затвердження; документи міських рад та їх виконкомів, матеріали республіканських і місцевих періодичних видань.

Авторська періодизація ґрунтується на двох принципах: розвиток ідейної основи герба у радянську добу та її реальне втілення у життя. Причому перше, для суспільства з єдиною можливою та пануючою ідеологією, видається найбільш важливим для розуміння процесів "реального" герботворення. Спираючись на такі погляди, радянську добу в історії української міської геральдики можна поділити на три умовних періоди:

1. 1919–1946 рр. – *революційно-установчий*, від створення герба УСРР до пошуків радянським керівництвом шляху повернення міських гербів; попередня геральдична система знищується цілком, закладаються ідейні основи радянської геральдики взагалі;

2. 1946–1967 рр. – *державний-централізаторський*, пошуки форми централізованого запровадження гербів, від появи геральдичних проектів Діпроміста до підготовки "Положення про герби міст, областей";

3. 1966–1990 рр. – *місцевого стихійного герботворення*, від першого радянського міського герба Нікополя до повернення Львову історичного герба.

Поділ на періоди обумовлений змінами у відношенні державної ідеології та практики до геральдики, а крайні межі періодів прив'язані до знакових у цих змінах подій.

Перший період характерний спробою докорінно перестроювати сферу представницьких символів, розривати їх зв'язок із суспільним устроєм та відносинами минулого. У цей час закладаються ідейні основи радянсь-

кої символіки взагалі, була зроблена перша спроба створити цілком новий міський герб. Саме тому коротко його доцільно назвати революційно-установчим, оскільки однією рукою знищуючи попередню геральдичну систему, іншою більшовики закладають основи нової, тієї, яку прагнуть використовувати для пропаганди власних ідей. Міркування про створення символіки, що мала б відображати цілком оновлену країну, виражати "думки і почуття нової, революційної Росії", яка докорінно порвала зі своїм минулим задля побудови нового справедливого суспільства, вперше офіційно прозвучала у декреті "Про пам'ятники республіки" 1918 р. [9, с. 95–96], а першим її зразком, втіленням став герб РСФРР. У цьому гербі вже наявне характерне для офіційної символіки радянської доби зображення серпа з молотом. Появою "радянської геральдики" в Україні можна вважати 1919 р. – дату прийняття герба УСРР, яку ми ставимо початком першого періоду, періоду пошуків компартійно-радянською владою форм для втілення "ленінського плану монументальної пропаганди" у сфері представницьких символів. У повсякденному житті місце міського герба повністю заступає республіканський та, частково, союзний герби. Цей факт наочно ілюструє реальне становище місцевих рад у системі влади країни – формально володіючи значними правами, щоб вважатись органами місцевого самоуправління, фактично ради були ланкою апарату державного управління. Зображення міського герба використовується на печатках усіх міських установ, як об'єкт наочної агітації тощо. Зазначимо, що у перший період не було створено жодного міського герба у межах радянської України, а загалом по Радянському Союзу спробу створити новий "революційний", очищений від спадщини минулого, міський герб було здійснено лише у Москві. Але невдало, що мабуть унеможливило поширення подібних новотворів на міста інших республік. Новий герб Москви, прийнятий 22 вересня 1924 р. [8, с. 425], за зовнішнім виглядом нагадував герби СРСР та союзних республік – так само оформлений у вінок, з перехрещеними серпом і молотом посередині. Однак новотвір не отримав особливого поширення у житті міста, а застосована у ньому вінкоподібна конструкція для міських гербів більше не використовувалась. На нашу думку, герб Москви 1924 р. є прикладом того, якого типу герби потенційно могли бути створені для радянських міст у цей період.

Крайньою межею першого періоду та початком другого ми допускаємо поставити 1946 р. Вибір цієї дати ґрунтується на документально зафіксованому повороті державної політики у сфері представницької символіки в УРСР. Вона пов'язана з розгортанням у межах Управління з питань архітектури при Раді міністрів УРСР протягом 1946–1947 рр. двох науково-дослідних робіт, які мали на меті підготувати накреслення науково обґрунтованих гербів для міст республіки. Перший проект "Исторические гербы городов Украины", передбачав збір та узагальнення відомостей про історичну міську геральдику, а другий – "Проекты советских гербов городов Украины", мав містити пропозиції нових радянських гербів [4, арк. 78]. Безпосередніх матеріалів другого проекту на даний момент не було знайдено, але уявлення про те, які вимоги висувались до нових радянських гербів може надати "Задание на составление эскизов гербов городов Украинской ССР" [5, арк. 1]. Отже, передбачалось централізоване повернення міської геральдики, яка би спиралась на історичний досвід минулого. Зміст другого періоду визначається двома тезами – зверненням радянської влади до досвіду минулого (замість бажання порвати з ним, створивши якісно нове) та спроби впровадити герби для міст централізовано, бажано одномоментно. Політично цей період припадає на зміну ідеологічного курсу на рівні Радянського

Союзу – у 1943 р. розпускається Комінтерн, що остаточно вказує на відмову партійно-радянського керівництва від ідеї негайної світової соціалістичної революції [13, с. 333]. Її поступово підміняє концепція СРСР як "великої держави". Загалом цей час припадає на добу пізнього сталінізму та хрущовської "відлиги". Завершується другий період невдалою спробою встановити у республіці геральдичне законодавство та розпочати створення міських гербів. На це вказує розроблений до 1967 р. проект "Положення про герби міст, областей Української РСР", який встановлював право міст створювати власний герб, регламентував сфери його використання. Разом із законодавчою основою планувалось також створити контролюючу комісію, яка б проводила попередній розгляд і складала кваліфіковані рекомендації та пропозиції по наданим їй проектам гербів. До складу комісії мали ввійти секретар ЦК з питань ідеології А.Д. Скаба, заступник голови Ради Міністрів УРСР Т.П. Тронько, міністр юстиції В.Г. Зайчук, голова Спілки художників В.І. Касіян, голова Спілки архітекторів В.Г. Головкин та секретар Президії Верховної Ради А.М. Зленко, тобто не передбачалось залучення жодного фахівця з геральдики і її роль була б більшою мірою регулюючою та контролюючою [7, с. 84–91]. У планах партійно-радянського керівництва ці заходи мали б приурочуватись до 50-ліття Жовтня, а тому і період завершується 1967 р. Цілком імовірним видається те, що плани стосовно санкціонованого владою герботворення виникають з 1964 р., коли, наслідуючи приклад загальносоюзних видань відродити міські герби та надати їм місце у житті міста [10, с. 3; 11, с. 5], журнал "Україна" розгортає дворічну (1964–1966 рр.) серію публікацій про "візитну картку міста" – герб [12, с. 16]. У пресі активно обстоюються ідеї стосовно використання герба у житті міста, як засобу наочної пропаганди, як промислового клейма тощо. Ретроспективно, ці факти свідчать, що влада поступово готує громадську думку до майбутньої появи міських гербів. На проектах, які збереглись серед паперів академіка П.Т. Тронька, проставлений саме 1967 р., хоча є підстави вважати, що плани готувались до реалізації ще у 1966 р. Про це свідчить поява саме у 1966 р. у Нікополі першого міського герба радянської доби [6, с. 129] та оголошення конкурсів на проекти гербів у інших містах республіки (наприклад, у Києві [15, с. 37] або Мелітополі [14, с. 1]). Обидві спроби запровадити міські герби у республіці до того ж яскраво характеризують зміни у політичному житті країни та їх вплив на суспільство – якщо у 1946–1947 рр. передбачалось централізоване створення гербів та їх подальша передача на місця, то у 1967 р. мова йшла переважно про встановлення норм партійно-урядовим "центром" та їх впровадження областями на місцях.

Третій період охоплює собою процес дійсного герботворення, яке переросло стадію проектів. Розпочинається він створенням названого вище герба Нікополя у 1966 р. Головною ознакою цього періоду стали: стихійність та децентралізованість у створенні гербів, обумовлена відсутністю законодавчої основи (її вочевидь замінило "телефонне право"); перебрання місцевим партійно-радянським керівництвом контролю над створенням міських гербів; слабко обізнаність авторів з правилами геральдики, що часто призводило до занадто "художнього" підходу у створенні герба; відсутність регулюючих або координуючих органів у сфері міської геральдики або геральдики взагалі; створення гербів переважно до ювілейних дат ("перша хвиля" 1967 р. – до 50-ліття встановлення радянської влади, пізніше приурочувались переважно до визначних дат з історії міста, дуже часто – до ювілеїв його заснування). Характерно, що передача повного контролю над створенням герба місцевій владі, без будь-яких регулюючих

центральної органів позначилась на зовнішньому вигляді герба – створені у цей час знаки не мали єдиного зразка, а відсутність законодавства позначилась на тому, що в офіційних документах місцевих рад новостворені могли іменуватись як гербами (наприклад, створений у 1984 знак Токмака [2, арк. 123]), так і емблемами (як у випадку зі знаком Запоріжжя 1967 р. [1, арк. 213, 216]). Єдиною об'єднуючою ознакою для створених у цей період міських знаків була повна відсутність позашитових елементів герба. Усі можливі елементи позашитового оточення (написи, дати, нагороди тощо) вносились до поля герба, що надмірно перевантажувало композицію та порушувало правила геральдики. Політичним тлом процесу стихійного герботворення став час "брежнєвського застою", характерний намаганнями партійно-радянського керівництва законсервувати існуючий status quo [13, с. 419], що призвело до появи стабільних місцевих номенклатурних еліт. "Міські герби" цього періоду не мали законодавчо врегульованого статусу та не були необхідним елементом життєдіяльності міста, а тому логічно стали виконувати суто пропагандистську роль, відведену їм у межах "монументальної пропаганди". Герби, або міські знаки, як доволі слушно називає їх А. Гречило, використовувались як прикраса та сувеніри. Логічним завершенням цього періоду стало прийняття першого герба, створеного відповідно до правил геральдики, що спирався на історичні традиції. Власне таким був прийнятий у 1990 р. герб Львова [6, с. 150], який використовується й до сьогодні.

Спираючись на відомі документи та наукові розробки у галузі міської геральдики України та беручи за основу зміни в офіційних поглядах на саму ідею існування міського герба, можемо поділити радянську добу герботворення на три періоди. Перший період характеризується повною відмовою від "символів старого ладу", до яких потрапив і міський герб. Єдиний створений в УСРР у цей час герб – республіканський. У СРСР взагалі роблять невдалі спроби створити нові міські герби. Яскравий приклад цього – герб Москви 1924 р. Другий період означений спробами партійно-радянського керівництва централізовано запровадити герби для міст республіки. Його початок і кінець відмічають дві невдалі спроби втілити ідею у життя. Для подальшої історії цей час стає поворотним, влада змінює погляди на символіку, визнаючи важливість опертя на історичні традиції. За цей період також фактично не було створено жодного герба (хоча є згадка про 18 проектів гербів у 1947 р., але вони поки не знайдені). Третій період включає у себе герботворення 1960-х – 1980-х рр. в УРСР. Запущений республіканським керівництвом процес майже не контролювався та не регламентувався, чому на сьогоднішній день точно не відома навіть загальна кількість прийнятих міських знаків (а для деяких з них – не зрозумілий навіть статус, що стосується переважно міст Криму, де вони затверджувались партійними установами).

Пропонована у статті періодизація спрямована на те, щоб допомогти дослідникам орієнтуватись у проце-

сах радянського герботворення та впорядкувати відомі на сьогодні факти у логічну структуру, що допоможе розглядати радянську добу у сфері представницької символіки як цілісне явище.

Список використаних джерел

1. Державний архів Запорізької області, ф. 75, оп. 6, спр. 249, 283 арк.
2. Там само, ф. 2931, оп. 1, спр. 998, 195 арк.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4906, оп. 1, спр. 509, 75 арк.
4. Там само, ф. 4906, оп. 1, спр. 1346, 91 арк.
5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, ф. 70, спр. 550, 1 арк.
6. Гречило А.Б. Українська міська геральдика / А.Б. Гречило. – К., Львів: Українське геральдичне товариство, 1998. – 192 с.
7. Іщенко Я.О. Нереалізовані геральдичні проекти 1960-х рр. / Я. О. Іщенко // Український історичний журнал. – 2003. – №6. – С.78–92.
8. Геральдика // Большая советская энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1929. – Т. 15. – Столб. 423–425.
9. Декреты советской власти. – М.: Госиздат политической литературы, 1959. – Т. 2. – 685 с.
10. Долматовский Е. Возрождение геральдики наших городов / Е. Долматовский // Советская культура. – 1963. – № 64. – 28 мая. – С. 2.
11. Земцов С.М. О гербе города / С. М. Земцов // Декоративное искусство СССР. – 1961. – № 1. – С. 4–5.
12. Колісниченко Ю. Візитна картка міста / Ю. Колісниченко, Г. Філановський // Україна. – 1964. – № 49. – С. 16.
13. Люкс Л. История России и Советского Союза: от Ленина до Ельцина / Л. Люкс. – М.: РОССПЭН, Фонд Б.Н. Ельцина, 2009. – 527 с.
14. Місту Мелітополь – свій герб! // Серп і молот. – 1966. – № 148. – 17 вересня. – С. 1.
15. Румянцева В.В. Історія, карбована в гербах / В.В. Румянцева. – К.: Т-во "Знання" УРСР, 1987. – 48 с.
16. Іщенко Я.О. Символіка та емблематика міських гербів України 1960–1980-х років XX ст.: історико-джерелознавче дослідження: дис. канд. ... іст. наук: 07.00.06 / Іщенко Мирослава Олегівна; НАН України; Інститут історії України. – К., 2006. – 458 арк.

References

1. Derzhavnyi arkhiv Zaporizkoyi oblasti, fond 75, opis 6, sprava 249, 283 arkushy.
2. Ibid, fond 2931, opis 1, sprava 998, 195 arkushy.
3. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vladly ta upravlinnia Ukrainy, fond 4906, opis 1, sprava 509, 75 arkushy.
4. Ibid, fond 4906, opis 1, sprava 1346, 91 arkush.
5. Instytut rukopysu Natsionalnoi Biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho, fond 70, sprava 550, 1 arkush.
6. GRECHYLO, A.B. (1998) *Ukrainska miska heraldyka*. Kyiv, Lviv: Ukrainske heraldychnе tovarystvo.
7. ISHCENKO, Ya.O. (2003) Nerealizovani heraldychni proekty 1960-kh rr. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 6, 78–92.
8. Geraldika (1929) In: Bolshaia sovetskaia entsyklopediia. Moscow: Sovetskaia entsyklopediia. Vol. 15, column 423–425.
9. INSTYTUT MAKSYMIZMA-LENINIZMA (1959) *Dekrety sovetskoi vlasti*. Vol. 2. Moscow: Gosizdat politicheskoi literatury.
10. DOLMATOVSKII, E. (1963) *Vozrodim geraldiku nashykh gorodov*. *Sovetskaia kultura*. 64, 2.
11. ZEMTSOV, S.M. (1961) O gerbe goroda. *Dekorativnoe iskusstvo SSSR*. 1, 4–5.
12. KOLISNYCHENKO, Yu., FILANOVSKIY, H. (1964) Vizytна kartka mista. *Ukraina*. 49, 16.
13. LIUKS L. (2009) *Istoriia Rossii i Sovetskogo Soiuza: ot Lenina do Yeltsina*. Moscow: ROSSPEN, Fond B.N. Yeltsina.
14. Mistu Melitopolu – svii herbi! (1966) *Serp i molot*. 148, 1.
15. RUMIANTSEVA, V.V. (1987) *Istoria, karbovana v herbakh*. Kyiv: Tovarystvo "Znannia".
16. ISHCENKO, Ya.O. (2006) *Symvolika ta emblematyka miskikh herbiv Ukrainy 1960–1980-kh rokiv XX st.: istoryko-dzhereloznavche doslidzhennia*. Unpublished thesis (Ph.D. in History), Institute of History of Ukraine of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv.

Надійшла до редколегії 23.11.15

A. Yashchuk, Master student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

PROPOSITOIN TO PERIODIZATION OF SOVIET HERALDRY IN UKRAINE

In the article the option of periodization of Soviet Ukrainian municipal heraldry. The proposed periodization based on two principles: the development of the ideological basis of the emblem of the Soviet era and its actual implementation in practice. At first, for a society with only possibly and dominant ideology is the most important for the understanding of the "real" process of creating coats of arms. Therefore, it is with such provisions, the proposed periods include the first part of its time span between 1919–1946. Soviet era in the history of Ukrainian municipal heraldry possibly divided into three periods – the revolutionary founding, state-centralist and local spontaneous creating process of arms. The interrelation between changes in the political course of the party-soviet's leadership and it's relation to the existence and use of urban heraldry. Proposed regulations based on archival documents on Office of Architecture at the Council of Ministers of the Ukrainian SSR published work from the personal archive of academician Petro Tronko, documents of local councils, republican and local press.

The proposed article in periods intended to help researchers navigate the processes and streamline Soviet process of creating coats of arms presently known facts in a logical structure that will consider the Soviet era in representative symbols like the whole phenomenon.

Keywords: coat of arms, creation coats of arms, Soviet heraldry, urban heraldry, periodization, history of the Ukrainian SSR.

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

УДК 94(477).323

О. Вішка, д-р габілітований, проф.
Торунь (Польща),
І. Срібняк, д-р іст. наук, проф.
Київський університет імені Бориса Грінченка, Київ

**ЗНАХІДКА У ВАРШАВСЬКІЙ БІБЛІОТЕЦІ:
СПИСОК ПОЛОНЕНИХ СТАРШИН УГА В ТАБОРІ ТУХОЛЯ (1920–1922)**

Публікацією повного списку полонених старшин Української Галицької Армії (УГА), які перебували в таборі Тухоль у другій половині 1920–1921 рр. автори статті намагались повніше і точніше реконструювати обставини їх перебування у згаданому таборі, динаміку змін кількісного складу його мешканців, що була пов'язана з їх звільненнями, втечами або переведеннями до польських військових частин. Також здійснено спробу атрибутувати автора цього списку, уточнено деякі дані про місця проживання полонених до моменту їх залучення до лав УГА та терміни їх звільнення, деталізовано обставини перебування у таборі останнього командувача УГА генерала М.Тарнавського. Наведено уточнену інформацію про специфіку розбудови старшинського корпусу УГА та шляхи його поповнення, узагальнено деякі дані про національний склад полонених старшин, здійснено підрахунки старшин у відповідності до їх рангів (хорунжий – четар – сотник – отаман). Докладно проаналізовано історіографію проблеми, визначено внесок у дослідження цієї теми польських та українських істориків, окреслено основне коло архівних джерел про табір Тухоль в архівосховищах України та Польщі.

Ключові слова: старшини, полонені, табір Тухоль, Українська Галицька Армія.

Ще з часів Першої світової війни Тухольський табір зажив собі сумної слави з огляду на ті складні побутові умови, в яких перебували його мешканці – полонені вояки зі складу російської і румунської армій. У кінці 1918 р. табір було ліквідовано, але вже через півтора року знову відновлено – на цей раз для ізоляції спочатку полонених вояків Української Галицької Армії (УГА), а невдовзі – для червоноармійців, які опинились у польському полоні під час проведення Варшавської операції у вересні 1920 р. Необхідно відзначити, що нові мешканці табору (так само як і їх попередники) потерпали від скрутних умов табірної існування, особливо взимку 1920/1921 рр., коли у Тухолі внаслідок хвороб померло близько двох тисяч вояків зі складу більшовицької армії.

У такий спосіб табір вдруге здобув собі прикрої відомості, причому з українського боку така візія Тухолі сформувалася на основі кількох праць мемуарно-публіцистичного характеру, автори яких (колишні вояки УГА), пройшовши всі "кола" табірних випробувань, залишили нам безрадісні та сповнені часом нестерпного болю спомины про своє нужденне табірне існування [1, с. 566–581; 6, с. 19–21]. Водночас слід зауважити, що їх спогади не були позбавлені деякої упередженості у зображенні, насамперед, побутових умов, чого зрештою не можна закидати їх авторам, бо дана група джерел майже завжди позначена емоційністю оцінок і висновків, а дотриматися об'єктивності часом просто неможливо внаслідок природної заангажованості їх авторів як безпосередніх учасників тих подій.

Дійти до зважених висновків про обставини перебування полонених вояків УГА у Тухолі стало можливим лише у другій половині 1990-х рр., коли світ побачила ціла низка публікацій польських істориків, створених на архівних матеріалах [13, с. 139–141; 16, с. 48–55]. Своєрідним підсумком пошукової роботи польських дослідників став вихід у 1997–1998 рр. двох збірок документів з архівосховищ Польщі, України та Росії [17], що у свою чергу відкрило широкій простір для подальших досліджень цієї проблеми.

Одним із найсуттєвіших кроків у науковій розробці проблеми функціонування табору в Тухолі стало проведення у червні 1999 р. міжнародної конференції "Tuchola. Obozy jeńców i internowanych 1914–1924" у м. Тухоль (Польща), яка була організована Радою охорони пам'яті боротьби та мучеництва, місцевою повітовою владою та Інститутом історії і архівістики Університету Миколая Коперника в Торуні. Учасники конферен-

ції проаналізували широке коло проблем, пов'язаних із життєдіяльністю табору в різні моменти його існування. Загалом було виголошено десять доповідей, з яких безпосередньо дослідженню обставин перебування полонених вояків УГА в таборі були присвячені дві [9, с. 113–127; 18, с. 79–99]. Ці та інші сюжети паралельно вивчалися істориком М. Павленком, який того ж року опублікував свою монографію [8]. На жаль, у цій книжці наявні численні помилки й неточні дані, у т.ч. й зарахування померлих у таборі більшовиків до складу вояків УГА [8, с. 83] та ін.

У кінці цього ж року дійшло до кооперації зусиль польських і українських істориків у справі наукового опрацювання даної проблеми – коли світ побачила брошура "Останній шлях УГА", що являла собою спробу комплексного дослідження обставин перебування та культурно-освітньої діяльності полонених вояків УГА в Тухолі [4]. Для її написання автори залучили матеріали чотирьох польських архівів: Центрального військового архіву, Архіву нових актів і архіву Національної бібліотеки (всі у Варшаві), а також Державного архіву у Бидгощі та двох українських – Центрального державного історичного архіву України в м. Львів та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

Необхідно відзначити, що після публікації вищезгаданої брошури наукова розробка різних аспектів означеної проблеми успішно продовжувалася [5, с. 134–136; 7; 10], наочно засвідчивши про зацікавленість дослідників специфікою функціонування табору в Тухолі. Водночас не можна не зауважити, що в багатьох розвідках, в яких йдеться про перебування полонених старшин УГА у таборі в Тухолі, подаються тільки їх прізвища (до того ж інколи неправильно написані) без зазначення імен та військових рангів в'язнів [8, с. 53–63]. Трапляються також розбіжності в датах звільнення окремих старшин.

Зрештою, вищевказані причини і стали основними спонукальними чинниками до публікації списку старшин, який у свій час був укладений в таборі та віднайдений у Національній бібліотеці у Варшаві [20]. Введення до наукового обігу цього цінного джерела принагідно дає можливість відтворити процес зосередження старшин УГА в Тухолі, а також докладніше зупинитися на декількох інших питаннях – про соціальне походження старшин, їх вік, а також висловити деякі міркування про проблеми розбудови старшинського корпусу УГА.

***

Із самого початку творення збройних сил Західноукраїнської Народної Республіки проблема офіцерських кадрів була одною з найважливіших. Зокрема, їм гостро бракувало офіцерів вищого рангу, внаслідок чого до служби в Галицькій Армії приймалися офіцери колишньої австро-угорської армії – здебільшого австрійці, але й чехи, мадяри і хорвати. Це були знані фахівці військової справи, і, як правило, вони займали посади начальників штабів, командирів бригад і навіть корпусів УГА, відігравши значну роль в їх організації та бойових діях. Водночас слід зауважити, що ця категорія військовиків вступала до лав української армії для забезпечення собі певних умов життя, і вони здебільшого не ідентифікували себе з ідеєю української державності. Ще раніше вищі командні посади в УГА обіймали генерали, що походили з Наддніпрянщини [15, с. 44–46].

Для підготовки власних командних кадрів у Галицькій Армії були організовані спеціальні школи, зокрема – вже у березні 1919 р. у Коломиї постала Старшинська школа піхоти. Дещо пізніше аналогічні школи були засновані у Самборі, Золочеві та Чорткові; згодом у Станіславові було утворено Старшинську школу артилерії. В умовах воєнного часу навчання продовжувалось лише три місяці, при чому до шкіл приймалися вояки, які закінчили щонайменше три класи середньої школи або відбули два роки навчання у вчительських семінаріях. Але попри інтенсивну працю цих закладів, їм не вдалося підготувати потрібну армії кількість офіцерів [15, с. 56–57].

У середині березня 1919 р., вже після січнево-лютневої реорганізації, на харчовому обліку в Галицькій Армії було 51274 підстаршин та рядовиків і тільки 1395 старшин (тобто останні становили 2,74 % від загальної кількості війська). Ще гіршою була ситуація з бойовим складом армії – відповідно 36796 і 855 чоловік, тобто тут відсоток офіцерів був ще меншим (2,32 %). Л. Шанковський зауважує, що в бойових частинах Галицької Армії було 1412 старшин (2,4 % від загальної кількості військ на фронті). Щоправда він не вказує, коли саме мало місце таке співвідношення. Принагідно відзначимо, що за нормальних умов старшинство повинно становити близько 20 % від загальної кількості особового складу армії, і що приблизно у тому ж часі в польських формуваннях офіцери складали 5–10 % від усієї кількості війська. У подальшому кадрова ситуація в УГА не змінилася – на середину травня число старшин зросло до 1775 осіб, але, попри втрати на фронті, розбудовувалася й уся армія, збільшившись до майже 66 тисяч чол. (харчового обліку) [11, с. 73–74; 15, с. 59–63].

Кадрова ситуація в Галицькій Армії невпинно погіршувалася, ставши критичною у фінальній фазі українсько-польської війни. Дошкульна нестача офіцерів спонукала Начальну Команду ГА (НКГА) надати у червні 1919 р. перший старшинський ранг усім бунчужним і булавним старшим десятникам (відповідав старшому сержантові у польському війську). Скрутну ситуацію мав виправити старшинський курс, відкритий 25 червня в Товстому (південніше Чорткова). Курс мав тривати 12 тижнів, його слухачами стали досвідчені вояки, які закінчили щонайменше 6 класів гімназії (або мали два роки навчання у вчительських семінаріях, промислових чи торговельних школах). Водночас в окремих корпусах діяли вишколи, після закінчення яких підстаршини призначалися командирами чет [21].

Після переходу в середині липня р. Збруч загальна кількість старшинства в Українській Галицькій Армії залишалася практично незмінною. Але тяжкі бої, епідемії тифу та інших хвороб у другій половині 1919 р. значно зменшили її кількісний стан. У тій ситуації, коли УГА не мала жодних поповнень, а лише зазнавала втрат у

безперервних боях, з'ясувалося, що від цього потерпало головним чином стрілецьтво. На початку березня 1920 р. УГА, вже під назвою Червона Українська Галицька Армія, нараховувала 14411 вояків (з яких тільки близько 10 тисяч були здорові, а решта – хворі або одужуючі). Старшин в ЧУГА було тоді 1550 (з них 1190 здорових). Ці трагічні для галицького війська обставини спричинилися до збільшення відсотка командного складу до приблизно 10% [15, с. 122–127, 136–137].

Під час київського походу в квітні 1920 р. три галицькі бригади відмовилися воювати проти польсько-українських сил і склали зброю, після чого були взяті поляками в полон. За підрахунками З. Карпуса в полоні опинилося близько 12 тисяч вояків (щоправда – бракує інформації про загальну кількість старшинства УГА в цьому часі). Ще до початку київського походу польська військова влада прийняла рішення про створення в Проскуріві окремого табору для полонених вояків з відділів ЗО УНР. Наслідком збільшення кількості полонених стало утворення ще двох додаткових таборів – у Фридрихівці (біля Волочиська) і Бердичеві (в останньому перебували й більшовицькі полонені). В травні у Фридрихівці перебували 2396 полонених (3.V.1920), у Проскуріві – 3852 (3.V.1920) і в Бердичеві – 2206 (15.V.1920). Більшовицький травневий наступ на північному відтинку фронту змусив поляків ліквідувати названі табори, при чому першим було розпущено табір у Фридрихівці, а його "мешканців" – здебільшого стрільців – амністовано. Звільнені мали обов'язок у визначений термін зареєструватися в поліції та органах місцевої влади. У кінці червня було здійснено ліквідацію табору в Проскуріві. Натомість Бердичів був несподівано захоплений частинами 1-ї Кінної армії С. Будьонного і всі полонені червоноармійці були звільнені. На жаль не існує жодних свідчень про те, чи взагалі перебували у цьому таборі на той час галичани. Ті ж українські військовики, які не були до цього звільнені (насамперед це торкалося старшин), були тимчасово зосереджені в розподільних станціях у Стрії та Ялівці біля Львова (тепер у межах міста) [14, с. 59–60; 22, арк. 57–58].

З вищевказаної кількості старшин УГА напередодні київського походу (приблизно 1000–1100; хворих та одужуючих можна не брати до уваги) треба відрахувати й тих, які у квітні-травні влилися до лав Армії Української Народної Республіки (зокрема – до складу 5-ї Херсонської дивізії) та якийсь певний невеликий відсоток звільнених із перехідних таборів. Таким чином у Тухолі опинилося 670 старшин і 88 підхорунжих.

Переважаюча більшість старшин і підхорунжих УГА (як і стрілецьтва) потрапила до Тухолі з уже згадуваних Ялівця і Стрії. Лише окремі військовики прибули з Каліша, Вадовиць і Варшави. Необхідно зазначити, що під час перевезення до Тухолі полонених оточувала неприхильна, а то і вкрай ворожа, посилювана антиукраїнською пропагандою, атмосфера. На стоянці у вагони летіло каміння, маршові колони зустрічалися брутальною лайкою. Під час перевірок та обшуків у полонених нерідко відбирали особисті речі (у т.ч. коци, взуття й шинелі). Тож не дивно, що дехто зі старшин до Тухолі не доїхав – тільки у травні з ешелонів втекли 8 осіб.

Перший транспорт із 162 старшинами прибув до Тухолі 21 травня 1920 р., а ще через два дні (23 травня) прибула наступна група в числі 178 старшин (обидві з Ялівця). Наступні транспорти: 26 травня – 9 (зі Стрії), 29 травня – 37 (з Ялівця), 1 червня – 99 (зі Стрії). Останній великий транспорт зі 106 старшинами прибув з Ялівця 6 червня. Впродовж цього місяця до табору було перевезено ще 10 старшин (17 червня – 6 і 26 червня – 4). У липні прибули ще чотири транспорти,

але старшин в них була вже невелика кількість: 8 липня – 11, 13 липня – 5 і 21 липня – 29. Полонені галичани з останнього транспорту з Ялівця потрапили до Вадовиць та пройшли там карантин, звідки їх було відправлено до Каліша (де для них забракло місця), і нарешті вони опинилися в Тухолі. У серпні та вересні прибували вже лише поодинокі старшини з Вадовиць, Варшави, Каліша. Підхорунжих привозили до Тухолі разом зі стрільцями, після чого їх відокремлювали один від одного. Серед полонених було 10 військових і цивільних урядовців та два воєнні священики (капелани) – Іван Лучинський і Теофіл Чайківський, які перебували в таборі добровільно, здійснюючи духову опіку полонених [22, арк. 57–58, 309].

Від 23 липня 1920 р. в Тухольському таборі знаходився генерал М.Тарнавський, який разом з Романом і Богданом Купчинськими був арештований польською владою 21 липня в селі Васючин (Рогатинського повіту). У свій час М.Тарнавський – колишній офіцер австрійської армії – займав ряд відповідальних посад у різних військових формаціях. Зокрема, у 1916 р. він був комендантом Коша і Вишколу Українських Січових Стрільців, у 1917 р. – командиром легіону УСС, у 1919 р. очолював "Групу Схід" УГА. Від 5 липня 1919 р. призначений на посаду головнокомандувача (Начального вождя) УГА, яку обіймав до 6 листопада цього ж року [12, с. 8–16]. Серед полонених тухольського табору генерал Тарнавський провів 8 місяців. Спочатку його утримували під вартою в окремому неопалюваному приміщенні бараку № 1, але на вимогу комендантів старшинських бараків варту було знято.

З перебуванням Тарнавського у таборі пов'язані дві ще не прояснені остаточно справи. В.Гордієнко пише, що сина генерала відпустили зараз після арешту, а трьох старшин (Тарнавського й братів Купчинських) було відправлено до табору. Але табірний хронікер В.Огоновський записав, що разом із Тарнавським до табору прибуло три старшини. Хто був цією четвертою особою можна тільки здогадуватися. У списку "ЯПаста" є ще два Тарнавські – Іван та Василь, але не знаючи імені сина генерала, неможливо встановити, чи потрапив він до табору. Місце проживання Івана й Василя Тарнавських, а також їх військові ранги радше свідчать про те, що вони були лише однофамільцями генерала. Як В.Гордієнко, так і Б.Якимович, не спираючись при цьому на якісь джерела, зазначають, що Тарнавського було звільнено з табору в грудні 1920 р. Тимчасом відповідний запис у списку "ЯПаста" свідчить про те, що його було звільнено 20 березня 1921 р. [12, с. 8–16; 19, с. 73, 96–105; 21, арк. 3–6, 305].

Ще три визначні "тухольці" – отамани (майори) Альфонс Ерле, Вільгельм Льобковіц і Карл Шльосер – це австрійці на службі ЗУНР, які до кінця розділили долю УГА. Ерле і Льобковіц у свій час були начальниками штабів відповідно I та III корпусів, а Шльосер перебував на посаді начальника штабу Групи "Рудки" та командував 11-ю бригадою УГА. Після підпорядкування УГА більшовицькому командуванню ці офіцери-чужинці продовжували виконувати відповідальні функції – А.Ерле був шефом штабу II, а В.Льобковіц – III Галицької червоної бригади. Першим залишив Тухолі Шльосер – 11 серпня 1920 р. він втік з табору. Ерле вийшов на волю наприкінці грудня 1920 р., коли було звільнено велику групу полонених. Неясною є доля Льобковіца, якого було звільнено з Тухолі 7 жовтня 1920 р.

Майже з перших днів перебування у таборі полонені старшини УГА вимагали від польської влади свого негайного звільнення. На початку червня польська влада приймає відповідне рішення, випускаючи 1 і 5 червня по одній особі, 12 того ж місяця – чотири і 13 – три, що

було занотовано В.Огоновським 14 червнем 1920 р. Звільнені з табору старшини походили з міст – Львова, Тернополя, Чернівців, Коломиї. Практично до кінця жовтня звільнення були нечисленні – всього до того часу на волю вийшло 38 старшин (не враховуючи ветеранів, які були відряджені до Грудзьондза). Рішення про звільнення приймалося таборовою владою за умови наявності поруки рідні та згоди на це місцевої влади. Це призвело до посилення суперечностей у середовищі старшинства УГА, бо частина полонених вважала, що треба відпускати всіх або нікого. Масові звільнення було розпочато з 5 листопада 1920 р. Від того часу і до кінця березня 1921 р. на волю вийшло 360 старшин. На кінець травня у таборі в Тухолі перебувало 52 старшини (і 51 стрілець), а наприкінці того ж року – тільки 25 офіцерів та кілька підстаршин і стрільців. Аж до ліквідації табору в жовтні 1922 р. ця кількість не змінювалась – у вересні того ж року було тут 22 старшини, 3 підстаршини й 9 стрільців. Найдовше за дротами утримувалися офіцери, які були відверто неприхильно налаштовані щодо польської влади, а також буковинці, яких не хотіла прийняти румунська влада [22, арк. 59, 308; 17, с. XXVIII–XXXIII].

Відпущені старшини отримували відповідний документ подорожі (Dokument podróży) або посвідку про звільнення (Dowód zwolnienia). Після прибуття на призначене місце вони були зобов'язані зголоситися у місцевому старостві (районна влада) та щокілька днів проходити перереєстрацію у відділенні поліції.

Зволикання польської влади у справі звільнення полонених старшин УГА влітку 1920 р. змушували їх вдаватися до втеч з табору. Одним з перших (4 червня) так вчинив сотник Альфонс Комора (чех за походженням), після чого втечі стали звичайним явищем. Вони особливо почастишали у липні-серпні, коли загалом зникло 89 старшин. Як правило, старшини тікали групами по 5–10 чол., однак траплялися і виключення – 11 липня втекло 15, а 17 липня – 16 старшин. Дві останні втечі В.Огоновський записав під одною датою – 16 липня, тоді за його даними за дроти вийшло 27 офіцерів і 2 стрільці. 18 липня втекло 7 старшин і 34 стрільця. Найчисельніша втеча відбулася 3 серпня – тоді табір залишило 40 старшин. Ця подія дала табірному поетові привід на натхнення написати поему, в якій прославлявся цей вчинок таборян. Втечі відбувалися через задалегідь підготовлені підкопи, шляхом підкupu вартових, які "не помічали" старшин, що йшли на роботу переодягнувшись в однострої стрільців. Вислизали через лікарню, підроблювали перепустки тощо. Щоб відвернути увагу комендатури і вартових, їх запрошували на вистави табірної театру, а в цей час підготовлена група полонених виходила на волю. Одному із старшин вдалося втекти, переодягнувшись в однострій польського офіцера. Намагаючись запобігти цьому, комендатура табору запровадила перевірки (вранці та увечері) полонених у бараках. Але цей захід не дав бажаних результатів, бо їх мешканці перебігали до сусідніх бараків та заступали відсутніх. У вересні-жовтні кількість втеч зменшилася, а взимку 1920/1921 рр. їх майже не траплялось. Загалом, за підрахунками авторів цієї публікації, протягом року (червень 1920 р. – травень 1921 р.) з табору втекло 160 старшин УГА [4, с. 101–11; 22, арк. 57–58, 303–309].

Втечі були здебільшого вдалимими – схоплено тільки 3 старшин і 4 стрільців. Трапився лише один трагічний випадок: під час втечі 9 червня 1920 р. було смертельно поранено четаря Івана Ярославича з Радеківщини (з 9-го полку польової артилерії), який прибув до Тухолі 6 червня. Через кілька годин після цього він помер у табірному шпиталі. В.Огоновський у своїй хроніці під датою

9 червня записав: "Вбито втікаючого чет[аря] Ярошевича. Замірену (задуману – *авт.*) демонстрацію, щоби не виходити на збірку, припинили холоднокрівні товариші. Наших домагань, щоби сконтролювати, що стійковий (вартовий – *авт.*) не мав ще права стріляти, бо втікач був 10 кроків від дротів, ніколи не сповнено. Скінчилося на тому, що виставлено на сторожових вежах скоростріли, котрими пострашили трохи". Принагідно слід згадати, що з табору не повернулися ще два старшини – четар Володимир Щепанський з Брідщини й хорунжий Яків Кикоть з Заліщицького повіту. В. Щепанський помер унаслідок запалення легенів 6 травня 1921 р., хоча він і був звільнений ще у квітні того ж року, але, ймовірно через хворобу скористатися з цього не міг, з табору не виїхав і тут помер. Нарешті ще один офіцер – Я. Кикоть (з 5-го стрілецького полку ІІ Коломийської бригади) помер у таборі наприкінці січня 1922 р. [1, с. 570–571, 573–574; 6, с. 21; 22, арк. 59–59 зв.].

Середній вік полонених УГА в Тухолі (враховуючи й майже дві тисячі стрільців) коливався у межах від 15 до 58 років, при чому основна група була віком від 18 до 42 років. Відносно небагато старшин і підстаршин походило з великих міст Галичини й Буковини – Львова, Перемишля, Тернополя, Станіславова (тепер Івано-Франківськ), Чернівців, становлячи приблизно 10% всього старшинства. Більшість родом з малих містечок або сіл Галичини (від Перемищини, Ярославщини, Равщини й Сокальщини на заході до Збруча на сході, а також з Буковини і Покуття). Невелика кількість старшин походила з повітів Сянок, Березів та Горлиці (тепер у межах Польщі). Зрештою, у цьому списку старшин УГА були репрезентовані всі повіти Галичини, що правда в різній мірі – від кількох осіб до кількох десятків. Перше місце посідає Сокальщина (51 особа), близько 30 старшин родом з Коломийського й Равського повітів (у т.ч. вихідці з тих сіл, які зараз є у межах Польщі), а також Станіславівського (місто й повіт), Тернопільського (місто й повіт), Перемиського (місто й повіт). Буковинці родом здебільшого з північних повітів Кіцмань і Заставна та Чернівців. У списку відносно небагато старшин з карпатських повітів, але це не є дивним, особливо зважаючи на ту обставину, що Гірська бригада УГА наприкінці травня 1919 р. відійшла на територію Чехословаччини. Серед старшин та підстаршин також невелика кількість вихідців з Австрії (про кількох з них вже йшлося детальніше), Чехії, Угорщини і навіть Швейцарії, які становлять близько 2% всіх "тухольських" старшин. Зовсім невеликий відсоток старшин складають галицькі та буковинські євреї і поляки.

***

Немає жодних сумнівів у тому, що список старшин Української Галицької Армії був укладений у таборі полонених ч.7 в Тухолі. Найвірогідніше, що його упорядкування було розпочато не раніше ніж наприкінці липня 1920 р. – бо як першого в ньому записано генерала Мирона Тарнавського, котрий прибув до табору 23 липня того ж року; закінчено список напевно восени 1920 року. Автор не дав йому заголовка – на першій сторінці (де він повинен був бути), хтось пізніше дописав: "Це мабуть спис старшин з Тухолі". Інша особа перекреслила слово "мабуть" та дописала (іншим почерком): "В.Огоновський". Але припущення, що список виконав четар Володимир Огоновський є хибним – почерк у написаній ним табірній хроніці зовсім інший [22]. Крім того В.Огоновського було звільнено з тухольського табору 5 листопада [1920 р.], що записано біля його прізвища у тому ж списку, а позначки про звільнення та втечі продовжуються почерком справж-

нього автора списку. Він скривається під криптонімом "ЯПаст", уміщеним дещо нижче від дописаного заголовка – почерк підпису такий же самий, як і у списку. Дрібні різниці у записах обох авторів – Огоновського у хроніці, і "ЯПаства" в списку – цього самого факту, засвідчують, що вони навіть не консультувалися між собою. На жаль до сьогодні не вдалося достеменно встановити, хто скривається під наведеним криптонімом.

Список виконано хімічним олівцем у 80-ти сторінковому зошиті, по 10 прізвищ на кожній сторінці. Всі персональні дані записано в 6-ти рубриках: число, "ступень" (ранг; тут деколи подавалася цивільна спеціальність), ім'я і "назвисько" (прізвище), місце мешкання (адреса), замітка, увага. Прізвища старшин в оригінальному списку вміщено за латинською абеткою. Однак бракує послідовності – на першому місці вписано найвищого рангом генерала М.Тарнавського, у кількох випадках прізвища вказано без якоїсь послідовності (зокрема в кінці списку). Прізвища на ту ж саму початкову літеру не завжди йдуть одне за одним. У списку, який наводиться нижче, прізвища розміщено за українською абеткою, але при цьому збережено первісну нумерацію. В оригінальному списку імена й прізвища займають два окремі (призначені для даної особи) рядки, при чому прізвища зазначено перед іменами. Як імена, так і прізвища наведено в оригіналі, хоча їх правопис у кількох випадках не відповідає сучасним нормам. Деякі прізвища, а також інші дані, були виправлені самим автором списку – ймовірно список укладався не на підставі якогось документа, а "на слух". Деякі відомості дописано або виправлено іншим почерком. У тому випадку, коли існують певні сумніви стосовно правильності відтворення даного прізвища, у квадратних дужках наявний знак питання, у таких же дужках подаються зі знаком запитання інші можливі варіанти його прочитання. У рубриці "місце приналежності" "ЯПаст" вписував більш-менш докладну адресу, подеколи місце народження або одне і друге, у кількох випадках подано адресу рідних. Деякі записи в цій рубриці занотовано іншою (неавторською) рукою. Більшість назв місцевостей (особливо маловідомих) упорядником списку уточнено на підставі опрацювання доступних мап. Біля назв, стосовно яких є сумніви у правильності їх відтворення, бачимо знак питання (у квадратних дужках). Біля деяких інших у квадратних дужках зазначено їх сучасне написання. У декількох випадках дописано сьогоднішню адміністративну приналежність (район) даної місцевості, зокрема там, де межі колишніх повітів не співпадають з межами районів. Для майже сорока осіб взагалі бракує інформації про місце їх походження. Рубрика "замітка" залишалася здебільшого незаповненою. В останній рубриці – "увага" – біля більшості прізвищ вписано літери "зв." (у скороченні – звільнений), або "в." (втік) та дату цієї події. Сама дата включає в себе тільки день та місяць, але встановлення року не викликає труднощів – місяці червень-грудень стосуються 1920 р. (В.Огоновський першу втечу записав під датою 4 червня, а перші звільнення 9 старшин – 14 червня 1920 р.). Місяці січень-травень (останній запис про звільнення у "ЯПаства") відносяться до 1921 р. [17, с. XXVIII].

Якщо в увагах подано дату втечі та звільнення, то це означає, що втікача було схоплено. Дати втеч та звільнень зі списку "ЯПаства" не завжди співпадають з поданими у згаданій хроніці В. Огоновського, який регулярно (один-два рази на тиждень) занотовував сумарні "втрати" полонених, користуючись при цьому записами табірної канцелярії, які не були точними, бо втечі фіксувалися із кількаденним запізненням – лише після вста-

новлення цього факту. Як приклад можна навести спільну втечу 40 офіцерів, яку Огоновський позначив 3 серпня, а у списку "ЯПасти" біля прізвищ втікачів фігурує 4 серпня [1920 р.]. В одному випадку до квітневої дати про звільнення дописано позначку про смерть полоненого в травні у таборі. Якщо до смерті призвело запалення легенів, звільнений хворий очевидно не міг внаслідок цього виїхати з табору. Примітка "до суду" означає, що полоненого під конвоем відправлено до Львова для проведення слідства та суду. Інша примітка – "Грудз." – свідчить про те, що старшину (здебільшого це були ветеринари) переведено до міста Грудзьондз, яке на той час було одним з центрів вишколу польської кавалерії. Окремі групи даних у списку старшин виокремлено косою рисою. Інформація, що була почерпнута з інших джерел, взята у квадратні дужки.

Нині список "ЯПасти" зберігається в Національній бібліотеці у Варшаві серед матеріалів архіву Наукового товариства ім. Шевченка. У ньому 670 прізвищ молодших і старших офіцерів (точніше – 669, бо одне повторюється двічі) – від хорунжого до отамана, а також один генерал. Найбільше тут молодших офіцерів – понад 200 хорунжих, майже 250 четарів (підпоручників), понад 150 поручників і 40 сотників. Серед старших

офіцерів – три отамани (майори) і генерал (вже згадуваний М. Тарнавський). Окремі два списки містять 74 прізвища підхорунжих та 23 – "теольогів". З числа останніх 9 прізвищ старшин (від хорунжого до четаря) знаходяться також у попередніх списках, а решта 14 – це підхорунжі. Термін "теольогі" стосувався колишніх слухачів духовних семінарій або теологічних факультетів вищих шкіл, які вступили до війська. Більш ніж половина з них родом із Сокальщини. Чому їх виділено в окремий список авторами не встановлено. Вищевказана кількість старшин і підхорунжих – це майже половина командного складу УГА. Наведені дані підтверджують опінію про УГА, яка з часом була укомплектована власними офіцерськими кадрами середньої ланки, хоча і в недостатній кількості.

Повна і адекватна реконструкція обставин перебування вояків УГА в Тухолі вимагає подальшої роботи із виявлення як архівних документів, так і неопублікованих мемуарів колишніх бранців цього табору. Саме у цьому вбачали своє головне завдання автори цієї статті, сподіваючись привернути увагу науковців та громадськості до того героїчного і жертвовного шляху, який пройшла Українська Галицька Армія.

Список старшин УГА – полонених у таборі ч. 7 в Тухолі (упорядник – О. Вішка)

Вжиті у списку скорочення:

- авд. – аудитор [аудитор – військовий суддя],
- ад., ад. – адреса,
- арх. – архітектор,
- в. – втік (втеча)
- вет. – ветеринар, ветеринарний,
- вій., війс., військ. – військовий,
- вул. (ул.) – вулиця,
- ген. – генерал,
- д-р, др. – доктор,
- дух. – духовний,
- зв. – звільнено,
- інж. – інженер,
- к. – коло, неподалік,
- лікв. – ?
- Іосо, п. Іосо – пошта в місці,
- м. – мешкає,
- нар. (ур.) – народжений,
- от. – отаман (майор),
- підстар. – підстаршина,
- підхор. – підхорунжий,
- пов. – повіт (сьогодні в Україні – район),
- пол. – полевий,
- пор. – поручник,
- п., поч. – пошта,
- почт. – поштовий,
- пр. – присілок,
- прав. – правильно,
- рай. – район,
- ротм. – ротмістр,
- сан. – санітарний,
- св., свід. – ?,
- слід. – слідчий,
- сот. – сотник (капітан),
- стар. – старшина,
- теп. – тепер,
- ур. – урядовець,
- хор. – хорунжий,
- цив. – цивільний,
- чет. – четар.

А

10. сот. Абль Бронислав / Чернівці / в. 14 VIII [1920].
14. чет. Алексевич Кость / Яворів / зв. 15 VIII [1920].
12. хор. Амрайх Мойсей / Гусятин / в.
2. пор. Андріївський Іван / Емілія Андріївська, Чернівці, вул. Біляра 48.
8. чет. Андрійчук Василь / Малятинці, пов. Кіцмань.
13. хор. Андрухович Маріян / Станиславів, вул. Газова 69 / зв. 28 XI [1920].
15. хор. Антоневиц Юліан / Рожнів, п. Іосо, пов. Снятин / зв. 13 XI [1920].
9. чет. Апонюк Василь / Середпільці, пов. Радехів / зв. 11 II [1921].
11. чет. Апостол Володимир / Ласківці, п. Могильниця, пов. Тереховля.
7. пор. Аріо Карло / Перемишль / в. 17 VII [1920].
4. пор. Арсенич Микола / Матіївці, пов. Коломия – нар.; Пістинь – м. / зв. 29 XII [1920].
3. пор. Арсенич Роман / Мишин, п. Печеніжин [пов. Коломия] – нар.; Пістинь – м. / зв. 28 XI [1920].
5. чет. Артиш Михайло / Веренчанка, пов. Заставна – нар.; Ошихліби, п. Кіцмань – м.
6. хор. Атаманюк Володимир / Прибилів, п. Товмач [теп. Тлумач] / зв. 15 IV [1921].

Б

40. хор. Бабяк Михайло / Дубе, пов. Броди / зв. 7 XII [1920].
46. пор. Бабяк Осип / Дубе, пов. Броди / в. 11 VII [1920].
20. сот. Бабяк Петро / Раневичі, пов. Дрогобич / в. 1 XI [1920].
21. [суд.] чет. Бабяк Франц / Дусанів, п. Янчин, пов. Перемишляни / зв. 5 XI [1920].
16. хор. Баглай Іван / Яворів / зв. 31 XII [1920].
62. хор. Базилевич Петро / Сокаль Забуже / в. 10 IX [1920].
57. хор. Базилевич Степан / Цішанів [прав. Чесанів] / зв. 23 IX [1920].
19. хор. Базилевич Юліан / Берлин, пов. Броди / зв. 13 XII [1920].
38. хор. Базник Михайло / Целіїв, п. Нижбірок Новий; прав. Нижборок к. Копичинець, пов. Гусятин / зв. 22 II [1921].
63. пор. Байгерт Валеріан / Мужиловичі, п. Віжомля [прав. Вижомля], пов. Яворів / зв. 4 III [1921].
34. чет. Байрак Гриць / Гадинківці, пов. Гусятин / зв. 7 XII [1920].
68. сот. Байрак Микола / Губичі, пов. Дрогобич / зв. 22 XI [1920].
52. чет. Байрак Павло / Гадинківці, пов. Гусятин / зв. 7 XII [1920].
67. сот. Балицький Фердинанд / Станиславів / в. 22 IX [1920].
61. чет. Баланчук Антін / Петро Швайцер, Пишківці, пов. Бучач.
69. пор. Бандрівський Михайло / Лісковата, пов. Добромил / з. 12 II [1921].
22. пор. Барабаш Василь / Соколів, Підгайці – нар; Козова – м. / в. 10 XI [1920].
72. війс. ур. Баранів Теофан / в. 11 VII [1920].
24. пор. Баренбіт Шулим / Стоянів, пов. Радехів / зв. 7 XII [1920].
48. чет. Бариш Роман / Калуш / в. 14 XI [1920].
39. хор. Барнич Роман / Коломия, вул. Крашевського / зв. 28 XI [1920].
18. хор. Бартошек Павло / Вороняки, пов. Золочів / зв. 15 IV [1921].
65. пор. Бас Василь / Переволочка п. Соколівка, пов. Броди / в. 4 VIII [1920].
31. сот. Бекесевич Петро / Тернопіль, вул. Липова 37 / зв. 16 XI [1920].
42. хор. Белей Іван / Войнилів, Калуш / зв. 19 XII [1920].
17. чет. Бендак Петро / Чернівці / в. 17 VII [1920].
45. чет. Бенювський Іван / Могиліани, пов. Жовква / зв. 4 III [1921].
50. сот. Березюк Василь / Двірці, п. Мости Великі, пов. Жовква / зв. 5 XI [1920].
30. сот. Бігус Петро / Бережани, Містечко 94 / зв. 5 XII [1920].
36. чет. Білецький Остап / Коломия, вул. Карпатська 8а / зв. 13 XII [1920].
43. чет. Білоус Володимир / Львів / в. 17 VII [1920].
37. чет. Боберський Дмитро / Товмач [теп. Тлумач] / зв. 16 I [1921].
75. сот. Богаєць [у списку помилково Бугаєць] Теофіл / Коломия, вул. Арх. Рудольфа / [зв. напр. 1921].
41. пор. Богачевський Данило / Перемишль, вул. Чацького 6, з поштою до капітули / зв. 7 XII [1920].
74. пор. Богачевський Юліан / Голинь, Іосо, пов. Калуш.
25. чет. Богдан Федір / Підзахарич, п. Вижня – нар; Підзахарич, п. Розтоки – м. / в. 25 XI [1920].
53. хор. Богонос Михайло / Косів / зв. 31 III [1921].
29. хор. Боднарук Микола / Завалє [прав. Завалля], Снятин / зв. 29 XII [1920].
64. пор. Боднарчук Василь / Жнятин, п. Гільче, пов. Сокаль / зв. 22 II [1921].
47. пор. Бойчук Дмитро / Княздвір, п. Печеніжин, пов. Коломия / зв. 19 XII [1920].
33. хор. Болюк Михайло / в Підх. [?]; такий запис в рубриці "увага".
44. чет. Бонк Осип / Хирів / зв. 5 XI [1920].
51. чет. Борковський Іван / Ямниця, Станиславів / в. 4 VIII [1920].
59. хор. Бородайко Богдан / Бережани, вул. Адамівка / зв. 4 I [1921].
32. чет. Бородик Степан / Мокротин, пов. Жовква / зв. 2 III [1921].
54. хор. Бояк Юрко / Серожинці, пов. Городенка / в. 4 VIII [1920].
23. сот. Бранднер Карло / Опава [у Чеській Республіці], Шлеск [Сілезія] / в. 1 IX [1920].
49. пор. Бречка Дмитро / Корні, п. Угнів, пов. Рава Руська [теп. у Полщі] / зв. 19 XII [1920].
73. сот. Брилинський Євген / Жовтанці, пов. Жовква / в. 4 VIII [1920].
26. хор. Брилинський Лев / Львів – нар.; Коломия, Старогончарівка / зв. 29 XII [1920].
66. пор. Бриляк Іван / зв. 7 III [1921].
71. пор. Брославський Осип / в. 1 VIII [1920].

28. хор. Брошнівський Онуфрій / Дрогобич, вул. Грунвальдська 10 / зв. ст. дес.[?] 31 III [1921].
 27. пор. Будз Петро / Кути, [пов.] Косів – нар; Пістинь – м. / в. 17 VII [1920].
 58. хор. Будний Осип / Бурштин, пов. Рогатин / зв. 11 II [1920].
 60. вет. чет. Букебавен Борух / Тернопіль / Грудз[ьондз].
 70. хор. Букида Андрій / Красне, пов. Золочів / зв. 22 II [1921].
 35. пор. Бурбела Юстин / Опільсько, п. Сокаль – нар; Сокаль, вул. Шевченка 24 / зв. 25 I [1921].
 55. пор. Бурнадз Микола / Олієва Королівка, пов. Городенка / зв. 5 XI [1920].
 56. сан. хор. Бусько Володимир / Бережани / зв. 11 III [1921].

В

640. хор. Ваврик Іван / Тустановичі, п. Волянка, пов. Дрогобич / зв. 29 XII [1920].
 645. пор. Ванжура Осип / в. 11 VII [1920].
 669. пор. Вассіян Юліян / Зіболкі, п. пов. Жовква / зв. 17 III [1921].
 627. хор. Ващук Степан / Глібовичі, пов. Бібрка, або Бельск / зв. 22 XI [1920].
 648. хор. Величко Олекса / Склад лісний, Перемишль – нар.; п. Сілко, ад.[?] Перемишль / зв. 21 XI [1920].
 652. хор. Величковський Нестор / Станиславів, вул. Вісеконого [?] Полн[?] ч. 4 / зв. 31 I [1921].
 626. пор. Вербицький Іван / Улична, п. Гаї Вижні, пов. Дрогобич / зв. 22 XI [1920].
 634. чет. Вербовий Василь / Корні, пов. Рава Руська / зв. 19 XII [1920].
 630. хор. Вергун Петро / Городок / в. 20 IX [1920].
 636. хор. Верницький Станислав / Риків, Золочів / зв. 23 XII [1920].
 649. хор. Веселий Василь / Млинки Школьнікові, п. Дрогобич / зв. 29 XII [1920].
 653. хор. Весоловський Гриць / Дрогобич, вул. Солоний Ставок / зв. 22 II [1921].
 631. хор. Весоловський Євстахій / Олесько, п. в місці, пов. Золочів / зв. 28 XI [1920].
 643. чет. Винник Осип / Синевідсько [прав. Синьовидне] Вижне, Сколе / зв. 8 XI [1920].
 637. пор. Винницький Радзевич Степан / Самбір, Повтурня 165 / зв. 31 XII [1920].
 642. пор. Винниченко Іван / Гадинківці, пов. Гусятин / в. 28 VII [1920].
 628. хор. Віснюра Микола / Чорнокінці Великі, п. Пробіжна, пов. Гусятин / зв. 11 III [1921].
 647. хор. Вітик Максим / Барані Перетоки, пов. Сокаль / зв. 13 XII [1920].
 635. чет. Віханський Роман / Золочів / зв. 31 XII [1920].
 629. пор. Вовк Іван / Дрогобич / в. 1 IX [1920].
 633. хор. Вовчук Іван / Ляшки Горішні, поч. Бориничі, [пов.] Бібрка / зв. 4 I [1921].
 644. чет. Возняк Петро / в. 28 VIII [1920].
 646. чет. Возняк Степан / Бишів, п. Тартаки, пов. Сокаль / зв. 11 III [1921].
 638. хор. Возний Василь / Хлівчин [прав. Хлівчани], пр. Bruckenthal [Брукенталь], пов. Рава Руська / зв.
 639. чет. Войтович Володимир / Букачівці, пов. Станиславів / зв. 9 XI [1920].
 651. хор. Волошин Микола / Сосниця, п. Радимно, пов. Ярослав / зв. 22 II [1921].
 641. пор. Волошук Осип / Львів / в. 14 XI [1920].
 632. пор. Воробець Віктор / Залуже, Рогатин / в. 30 VIII [1920].
 667. чет. Ворона Михайло / [в записці дописано] = Крук Михайло, ч. 321 / в. 17 VIII [1920].

Г

159. лікв. чет. Габер Яків / Станиславів / зв. 10 XII [1920].
 165. чет. Габлевич Іван / Шляхтинці, п. п. [пошта і пов.] Тернопіль / зв. 11 II [1921].
 169. чет. Гаврилишин Ілько / зв. 9 VII [1920].
 162. хор. Гаврилів Тимко / Стриганці, п. Ходовичі, пов. Стрий / зв. 19 XII [1920].
 158. хор. Гаврилюк Семен / Іспас, пов. Коломия / в. 4 VIII [1920].
 199. хор. Гаврилюк Іван / Волянка, п. 1осо, Дрогобич / зв. 4 III [1921].
 205. хор. Гавришук Степан / Немилів, пов. Радехів / зв. 16 III [1921].
 189. пор. Гайдукевич Лавро / в. 17 VII [1920].
 170. пор. Гайдукевич Осип / Должанка, Тернопіль / в. 5 IX [1920].
 176. сан. пор. Гайдучок Степан / Глиняни, пов. Перемишляни / зв. 16 XI [1920].
 181. хор. Галушка Микола / Літинь, п. Мединичі, пов. Дрогобич / зв. 11 II [1921].
 209. пор. Галій Микола / Боків, Підгайці / зв. 7 XII [1920].
 210. чет. Галушак Осип / Тетевчиці, пов. Радехів / зв. 28 III [1921].
 183. військ. ур. Гальович Іван / Станиславів, Гірка Весела.
 191. сот. Гамаль Володимир / Підяроків, п. Миколаїв к. Гаїв через Львів, [пов.] Перемишляни / зв. 18 III [1921].
 161. чет. Гандзюк Степан / Іване Золоте, п. Торське, пов. Заліщики / зв. 3 IV [1921].
 163. чет. Гандзюк Яків / Іване Золоте, п. Торське, пов. Заліщики / в. 7 X [1920].
 206. чет. Гафткович Володимир / Городенка / зв. 29 XII [1920].
 212. чет. Герман Євген / Тернопіль / в. 16 VII [1920].
 195. сан. пор. Гинилевич Ярослав / Тисова, п. Красічин, пов. Перемишль / зв. 16 XI [1920].
 173. пор. Гладивський Андрій / Тернопіль / в. 11 VII [1920].
 194. пор. Глинка Лев / Коломия / зв. 22 II [1921].
 196. чет. Глібчук Петро / Старі Кути, пов. Косів / зв. 29 XII [1920].
 197. хор. Глодзінський Осип / Руда Сілецька, пов. Камінка Стр[умілова; теп. Кам'янка Бузька] / зв. 13 XII [1920].
 202. пор. Глуховецький Василь / Львів-(Дністер) / зв. 7 XII [1920].
 184. чет. Гнатківський Семен Лука / Стрий, Конарецького 60 / зв. 29 XII [1920].
 168. пор. Гнатовський Петро / Циків, пов. Перемишль / зв. 7 XII [1920].
 203. пор. Гнатюк Петро / Поторжиця, пов. Сокаль / зв. 11 III [1921].

216. хор. Гнида Степан / Задвір'я, пов. Перемишляни / зв. 25 I [1921].
217. чет. Гнідець Максим / Забір'я, пов. Рава Руська / зв. 24 IX [1920].
166. чет. Гойдило Петро / Старгород, п. Гільче, пов. Сокаль; м. Гільче.
187. чет. Голик Іван / Червоногород, п. Іосо, пов. Заліщики.
160. чет. Голинський Олекса / Самбір, [вул.] Львівська / в. 11 VIII [1920].
180. хор. Голіней Теодор / Ланчин коло Делятина, пов. Коломия / зв. 19 XII [1920].
198. хор. Головатий Дмитро / Олеша, пов. Товмач [теп. Тлумач] / зв. 11 II [1921].
200. ур. карт.[?] Головінський Степан / Тустоголови, пов. Зборів / зв. 26 X [1920].
175. лікв. чет. Головка Василь / Конотопи, пов. Сокаль; Щирець, пов. Львів / зв. 13 XII [1920].
207. хор. Головка Василь / [адресу: Конотопи, пов. Сокаль – перекреслено й поставлено знак питання; дивись також: Головка Василь, поз. 175] / зв. 9 VII [1920].
185. чет. Головчак Ярослав / Глиняни, пов. Перемишляни / зв. 28 XI [1920].
215. хор. Голод Степан / Голгоча, пов. Підгайці / зв. 28 I [1921].
201. чет. Гольвінський Іван / Стрий / зв. 8 XI [1920].
167. хор. Горечий Михайло / Рава Руська / в. 12 X [1920].
186. чет. Грабець Василь / Нове Село, Чесанів / зв. 16 III [1921].
164. хор. Гречаник Василь / Жорники, пов. Станіславів / в. 7 X [1920].
190. пор. Грещак Іван / Туринка, п. Іосо, пов. Жовква / зв.
171. військ. ур. Гриневич Олекса / Львів, вул. Городоцька 167; Чернівці / зв. 4 III [1921].
174. чет. Гринчишин Петро / Вишнівок, п. Гологора, пов. Перемишляни / в. 11 VII [1920].
178. хор. Гриньків Кость / Сокаль, вул. Шашкевича / зв. 13 XII [1920].
172. сот. Грицина Михайло / Тернопіль, Глибока 12 / зв. 13 VI [1920].
188. чет. Грищик Степан / Садки, Заліщики / зв. 13 XII [1920].
192. пор. Губаль Антін / Дмитровичі, п. Вишня, пов. Мостиська / зв. 23 XII [1920].
177. пор. Гуглевич Іван / Львів, Личаківська Бічна 5 (Лісна 5) / зв. 12 III [1921].
214. хор. Гузар Михайло / Бучач, вул. Підгаєцька 60 / зв. 15 I [1921].
182. чет. Гузар Пейсах / Броди, вул. Золота 34 / зв. 29 XII [1920].
211. пор. Гузій Василь / Лютичі [?] Княжі, Іосо, пов. Рава Р[уська] / в. 4 VIII [1920].
193. пор. Гумен Антін / Замочок, пов. Жовква / зв. 22 II [1921].
218. чет. Гуньовський Яків / Дідилів, п. Яричів Новий, пов. Камінка Стр[умілова; тепер Кам'янка Бузька].
208. почт. ур. Гуриш Іван / Струсів Іосо, пов. Тереховля / в. 4 VIII [1920].
179. хор. Гуцуляк Іван / Воскресінці, п. Коломия / зв. 20 I [1921].
204. чет. Гуцуляк Михайло / Новоселиця, п. Рожнів, пов. Снятин / зв. 20 I [1921].

Г

151. чет. Ґавалко Едвард / Львів, вул. Садівницька / в. 4 VIII [1920].
146. хор. Ґазда Аристид / Барбівці, п. Вашківці; Чернівці, вул. Мартиновича ч. 12.
153. сот. Ґаздайко Петро / Красна, пов. Березів / до суду 13 VI [1920].
154. хор. Ґалярник Степан / Ямниця, Станіславів.
155. пор. Ґан Петро / Боратин, п. Острів, пов. Сокаль / зв. 23 III [1921].
156. хор. Ґера Степан / Перемишль, Гавснера 6 / в. 26 VIII [1920].
149. чет. Ґіжа Іван / Висова, пов. Горлиці / в.
150. хор. Ґізяк Рудольф / Чортків, Вигнанка Дол[ішня] 98 / зв. 16 XI [1920].
213. хор. Ґніп Михайло / Васичин [прав. Васчин], п. Книгиничі [прав. Княгиничі], пов. Рогатин / зв. 13 XII [1920].
157. хор. Ґоїв Омелян / Снятин / зв. 5 XI [1920].
140. хор. Ґорбіль Ізидор / Урмань, п. Поморяни, пов. Зборів.
145. сот. Ґотліб Яків / Броди / в. 25 XI [1920].
148. хор. Ґреськів Василь / Білобожаниця, пов. Чортків / в. 4 VII [1920].
141. чет. Ґресько Северин / Миловане, п. Стриганці н/Д, п[ов.] Товмач [теп. Тлумач] / зв. 19 XII [1920].
144. пор. Ґріґоца Василь / Кіцмань / в.
143. чет. Ґродзкий Василь / Монастирок Бродський, п. Станіславчик, [пов.] Радехів / зв. 12 I [1921].
147. чет. Ґула Антін / Халупки Медицькі, п. Медика, [пов.] Перемишль / зв. 22 XI [1920].
152. свід.[?] чет. Ґулай Микита / Стасів, п. Переспа, пов. Сокаль.
142. хор. Ґулка Іван / Красне, пов. Золочів / зв.

Д

115. хор. Давибіда Дмитро / Ласківці, пов. Тереховля / зв. 3 IV [1921].
106. чет. Данилович Іван / Бориня, пов. Турка / зв. 16 XI [1920].
107. хор. Данилюк Микола / Княже, п. Залуга, пов. Снятин. ,
128. хор. Дацик Андрій / Козівка, пов. Тернопіль.
111. пор. Дацюк Теодоз [!] / Нілничі, пов. Сокаль / зв. 22 II [1921].
117. хор. Демків Петро / Хлібичин Лісний, п. Отинія, пов. Коломия.
110. хор. Демянчук Михайло / Надвірна, вул. Станіславівська 17 (або вул. 3 Мая) / зв. 23 XII [1920].
123. пор. Дедик Іван / Вислобоки, поч. Підліски Малі, пов. Львів / зв. 4 I [1921].
118. хор. Джуман Михайло / Махнівок, пов. Сокаль / зв. 18 III [1921].
124. чет. Дзівінський Василь / Микитинці, п[ов.] Станіславів / зв. 31 III [1921].
116. пор. Дикий Василь / Боратин, п. Острів, пов. Сокаль / зв. 19 XII [1920].
113. пор. Дицьо Іван / Гійсько, пов. Добромиль.

105. пор. Дишкант Гриць / Шмітків ад. [?] Мошків, пов. Сокаль або Lila Дишкант Rajesek, Zabreka [?] II, Морава [Чеська Республіка] – м. / в. 17 VII [1920].
126. сот. Дідич Іван / Переспа, п. Тартаків, пов. Сокаль / зв. 25 I [1921].
112. хор. Дідич Іан / Стрільче, пов. Городенка / зв. 4 I [1921].
119. хор. Дідух Теодор / Татари, п. Лука, пов. Самбір / зв. 13 XII [1920].
122. сан. пор. Дмитречко Василь / Стрий / зв. 22 II [1921].
102. чет. Добрянський Лев / Підгір'є [Підгір'я], Краків – нар.; Білінкевич: Трофанівка, п. Гвоздець, пов. Коломия / зв. 29 XII [1920].
127. хор. Добрянський Михайло / Тернопіль / зв. 16 XI [1920].
101. чет. Довгань Петро / Мшанець, п. Теревовля, пов. Гусятин [!]; це помилка – Теревовля це також повітове місто і Мшанець до нього належав, пор. поз. 104].
125. чет. Долинний Іван / Камінка [Кам'янка] Лісна, п. Добросин, пов. Рава Руска / зв. 29 XII [1920].
121. хор. Дорожинський Іван / Сокаль / зв. 26 X [1920].
114. хор. Дорожовець Петро / Самбір, вул. Замійська 76 – нар.; Бронниця [прав. Брониця], п.Дубляни-Кранцберг', пов. Дрогобич [хіба Самбір – див. поз. 108] / зв. 22 XI [1920].
104. хор. Доскоч Гриць / Мшанець, пов. Теревовля / в. 25 X [1920].
103. пор. Драган Іван / Трофанівка, пов. Коломия – нар.; Балинци, поч. Гвоздець – м.
109. інж. пор. Дрезнер Анзельм / Тернопіль, Міцкевича ч. 17 / зв. 7 XII [1920].
120. хор. Дуткевич Іван / Рошнів, Товмач [теп. Тлумач] / зв. 22 II [1921].
108. хор. Дяків Василь / Брониця, п. Кранцберг'-Дубляни, пов. Самбір / в. 20 IX [1920].

Е

129. от. Ерле Альфонс / Відень XII, Schonbrunnerallee 39 / зв. 19 XII [1920].

Є

226. вет. чет. Єднак Казимир / Бережани (Сюлко) / 21 VI [1920] до Грудзьондза.
239. чет. Єнджейовський Андрій / Немилів, пов. Радехів / зв. 22 II [1921].

Ж

663. чет. Жевко Максим / Перемишль – нар.; Сміланиця, п. Коросно, ад [?] Хирів – м.
666. чет. Жеґаллович Роман / Нивиці, пов. Радехів / зв. 13 XII [1920].
660. пор. Журовський Володимир / Чернівці / в. 4 VIII [1920].

З

658. чет. Завидівський Ілля / Біла, п. Тернопіль / зв. 22 II [1921].
654. хор. Завидівський Степан / Гуменець, п. Щирець, пов. Львів / в. 4 VIII [1920].
662. хор. Зарицький Ярослав / Вікно, ад [?] Грималів [прав. Гримайлів], пов. Скалат [тепер рай. Гусятин] / зв. 15 X [1920].
657. хор. Заячківський Антін / Білобожниця, п. Іосо, пов. Чортків / зв. 18 III [1921].
665. хор. Здерко Микола / Комарно [теп. район Пустомити] / зв. 15 I [1921].
655. чет. Зелений Василь / Камінка Стр[умілова; теп. Кам'янка Бузька] / в. 25 XI [1920].
656. хор. Зелений Роман / Вислобоки; Львів, Круп'єрська 6 / зв. 16 XI [1920].
661. чет. Зелик Іван / Коломия / в. 4 VIII [1920].
664. пор. Зінюк Максим / Звиняч, п. Іосо, пов. Чортків / зв. 15 IV [1921].
659. вет. хор. Золочівський Іван / Камінка Нова [прав. Нова Кам'янка], п. Камінка [Кам'янка] Волоська, пов. Рава Руска / в Гру[дзьондзу], зв. 22 II [1921].

І

220. чет. Іваницький Іван / Витків, Іосо, пов. Радехів / зв. 13 XII [1920].
241. чет. Іваничук Михайло / Пилипи, п. Макіївці, пов. Коломия / в. 4 VIII [1920].
234. хор. Іванишин Дмитро / в. 17 VII [1920].
224. вет. чет. Івасик Дмитро / 21 VI [1920] до Грудзьондза.
219. вет. пор. Івась Степан / Зарубане Улицько, п. Потилічі, пов. Рава Руска / зв. 17 XII [1920].
230. хор. Ігнатович Іван / Броди / зв. 16 XI [1920].
243. хор. Ікавчук Василь / Палагичі, пов. Товмач [теп. Тлумач] / зв. 11 III [1921].
225. пор. Ільницький Плятон / в. 17 VII [1920].

К

320. чет. Кабаровський Денис / Самбір, Трибунальська (суд) / в. 1 IX [1920].
265. чет. Калужняцький Іван / Пралківці, Перемишль; Попелі, п. Борислав / зв. 23 XII [1920].
303. пор. Камінський Дмитро / Лядське Шляхотське, п. Станиславів, пов. Товмач [теп. Тлумач] / зв. 4 III [1921].
269. хор. Канцярь Осип / Угерці Незабитовські, пов. Городок Ягай[лонський] / зв. 16 II [1921].
279. хор. Капко Степан / Білина Велика, Самбір.
268. хор. Караван Мирон / Сокаль, Львівська 35 / зв. 20 I [1921].
318. пор. Караван Осип / Сокаль-Забуже, Белзька 154 / зв. 28 XI [1920].
271. сан. чет. Кац Самуель / Тернопіль / зв. 13 XII [1920].
289. пор. Качмар Михайло / Стібно, п. Іосо, пов. Перемишль.
310. чет. Качмарчук Антін / Судова Вишня, пов. Мостиська / зв. 2 III [1921].
246. чет. Кашуба Василь / Покропивне, пов. Тернопіль – нар.; Воробіївка, п. Цебрів, пов. Тернопіль.
298. сот. Квапіль Карло / Берно, Чехословаччина, [вул. ?? 37 / в. 11 VII [1920].

258. пор. Квасниця Дмитро / Белзець, пов. Золочів.
264. чет. Кивацький Микола / Волоща, п. Лука, пов. Самбір.
296. хор. Кикоть Яків / Колодіївка, п. Касперівці, пов. Заліщики / [помер в Тухолі 23 I 1922 р., похований на новому табірному цвинтарі].
245. чет. Кипріяні Петро / в. 4 VII [1920].
274. пор. Кирстюк Іван / Вителівка, пов. Кіцмань / в. 4 VIII [1920].
259. сот. авд. д-р Кіжик Володимир / Білий Камінь, пов. Золочів / зв. 9 VII [1920].
314. пор. Кінасевич Зиновій / Підгородє, Рогатин / зв. 7 XI [1920].
284. сан чет. Кірилович Олекса / Львів (батько), Головна почта / зв. 12 VI [1920].
282. хор. Кіт Михайло / Миців, пов. Сокаль – нар.; Вижлів, п. Белз, пов. Сокаль / зв. 19 II [1921].
251. чет. Кіцул Іван / Микулинці, п. Снятин / в. 4 VIII [1920].
311. пор. д-р Кіцула Василь / Мтосиська, п. Надиби-Воютичі, пов. Самбір / зв. 11 II [1921].
315. пор. Климко Микола / Бутини, п. Пристань, [пов.] Жовква / зв. 16 XI [1920].
278. чет. Кметь Василь / Станиславчик, пов. Радехів / зв. 29 XII [1920].
326. чет. Кнішницький Плятон / Лядське Шляхотське. п. Станиславів, пов. Товмач [теп. Тлумач] / зв. 13 XII [1920].
325. св.[?] чет. Ковалик Іван / зв. 9 VII [1920].
260. чет. Ковалик Тома / Яблонівка, пов. Камінка Стр[умілова; теп. Кам'янка Бузька] / в. 14 X [1920].
297. чет. Коваль Віктор / Стрий, вул. Новий Світ 177 / зв. 19 XII [1920].
261. хор. Ковальський Володимир / Явче, п. Книгиничі [прав. Княгиничі], пов. Рогатин / зв. 7 XII [1920].
256. пор. Ковальчук Володимир / в. 1 IX [1920].
270. чет. Козак Альфред / Яблонів, Коломия; Дуліби, п. Стрий / зв. 19 XII [1920].
248. хор. Козак Антін / Краковець, пов. Яворів.
255. чет. Козак Михайло / Жовква, Глинська 86 / в. 7 XII [1920].
304. пор. Козак Станислав / Жовква, Глинська 86 / в. 7 XII [1920].
308. сан. чет. Козаневич Лев / Самбір / зв. 26 XII [1920].
280. чет. Козій Іван / Олешиці, Чесанів / зв. 22 II [1921].
293. чет. Кокорудз Антін / Рожнів к. Заболоття, пов. Снятин / зв. 7 XII [1920].
247. чет. Кокорудз Теодор / Боляновичі, пов. Мостиська / зв. 13 XII [1920].
272. пор. Колянківський Євген / Бучач / зв. 13 VI [1920].
262. хор. Комарницький [Кольорницький?] Антін / Винятинці, пов. Заліщики / зв. 11 II [1921].
257. сот. Комора Альфонс / Відень / в. 9 VII [1920; В. Огоновський записав у своїй хроніці, що А. Комора першим втік з табору вже 4 червня 1920 р. Можливо, що його було схоплено й він втік вдруге].
306. чет. Коник Микола / Косів / в. 28 VII [1920].
312. чет. Копистиський Олекса / Львів / зв. 12 VI [1920].
300. чет. Корвацький Ярослав / Острів, п. Блюдники, пов. Станиславів / зв. 22 II [1921].
295. чет. Кордибан Василь / Тернопіль, вул. Строма ч. 5 / зв. 19 XII [1920].
322. чет. Корикура Михайло / Сокаль, вул. Шевченка / зв. 28 XI [1920].
316. сан пор. Корнова Андрій / Борове, п. Мости Великі, пов. Жовква / зв. 31 III [1921].
267. сот. Коробейко Іван / Бережани, Бахи / в. 22 IX [1920].
305. пор. Король Антін / Золотий Потік, п. Іосо, пов. Бучач / в. 11 VII [1920].
285. пор. Костик Володимир / Стефа Костик, Нове Село, п. Нижанковичі, пов. Перемишль / зв. 20 XI [1920].
286. пор. Костирка Антін / Стрий, [вул.] Замкнена 8 / зв. 8 XII [1920].
302. чет. Костюк Василь / Хмільно [прав. Хмільне], п. Лопатин, пов. Радехів / зв. 7 XII [1920].
324. хор. Котович Степан / Нимирів [прав. Немирів], пов. Рава Руська / зв. 8 II [1921].
244. пор. Кошалковський Адам / Конотопи, пов. Сокаль / зв. 7 XII [1920].
323. чет. Кравчук Микола / Золочів Заріче / зв. 29 I [1921].
277. чет. Крамарчук Тадей / в. 7 VII [1920].
299. пор. Кривоносок Петро / Воскресінці, пов. Коломия / зв. 22 II [1921].
290. хор. Крижанівський Василь / Серафінці, пов. Городенка / зв. 13 XII [1920].
273. хор. Крикевич Осип / Зосіна Воля, Станиславів / в. 28 IX [1920].
250. чет. Крилишин Осип / Толців, п. Давидів, пов. Львів, / зв.
283. пор. Кріль Олекса / В'яцковичі, п. Крукеничі, ад.[?] Мостиська, пов. Мостиська / зв. 9 VII [1920].
307. чет. Кронік Бенедикт / Стрий / в. 24 VIII [1920].
321. чет. Крук Михайло / Бережани (Сюлко) / в. 17 VII [1920].
294. хор. Ксьонжек Ярослав / Кокошинці, п. Грималів [прав. Гримайлів], пов. Скалат [тепер рай. Гусятин] / зв. 11 III [1921].
276. хор. Кудрич Михайло / Любеча [прав. Любича] Камеральна, п. Любеча [Любича] Королівська, [пов.] Рава Руська [теп. у Польщі] / зв. 25 I [1921].
319. вет. чет. Кузьма Степан / Дичків, п. Бірки Великі, пов. Тернопіль / зв. 22 II [1921].
291. пор. Кузьмів Ярослав / Скварява, пов. Золочів; Львів, вул. Потоцького 691; ад. [?] Підгірці, Золочів / зв. 29 XII [1920].
287. хор. Кулик Василь / Тарнавка [прав. Тернавка], поч. Журавно, пов. Жидачів.
288. ур. Куликівський Володимир / Микулинці, пов. Теребовля / зв. 6 XII [1920].
249. хор. Кулинич Роман / Бібрка / зв. 21 III [1921].
266. хор. Куліш Михайло / Добротвір, пов. Камінка Стр[умілова; теп. Кам'янка Бузька] / зв. 3 IV [1921].
292. хор. Кульчицький Василь / Городище, пов. Самбір / зв. 11 II [1921].
301. хор. Кульчицький Ілія / Нове Село, пов. Цішанів [прав. Чесанів] / зв. 22 XI [1920].
313. хор. Кульчицький Степан / Яворів / зв. 16 XII [1920].
263. сот. Купчанко [випр. на Купчанка] Корнель / Чернівці, вул. др Залозецького 17 / зв. 26 VI [1920].
275. пор. Купчанко Модест / Чернівці, вул. др Залозецького / в. 4 VIII [1920].
253. хор. Купчинський Богдан / Підліся, п. Білий Камінь, пов. Золочів / зв. 3 II [1921].

252. пор. Купчинський Роман / Підліся, п. Білий Камінь, пов. Золочів / зв. 3 II [1921].
 254. чет. Кухтин Осип / в. 4 VIII [1920].
 309. чет. Кучмак Іван / Заднишівка, п. Підволочиська, пов. Скалат / зв. 15 X [1920].
 317. пор. Кушпета Гриць / Гаї Старобірдські, Броди / зв. 16 XI [1920].
 281. пор. Кушпін Микола / Зіболки, пов. Жовква / зв. 29 XII [1920].

Л

337. пор. Лабач Дмитро / Пролинче, п. Стефанівка, пов. Заставна, Буковина / в. 8 II [1921].
 370. чет. Лавніковський Еміль / Нове Село, пов. Цешанів [прав. Чесанів] / зв. 22 II [1921].
 335. хор. Лаврів Никола / Тишківці, п. Вікно к. Городенки, пов. Городенка / зв. 1 II [1921].
 327. чет. Лазорко Дмитро (І. Лукиного) [так у списку] / Городенка / зв. 8 II [1921; дійсно звільнений 7 II 1921 р. – див. додаток].
 329. чет. Лапчинський Яків / Городниця, п. Городенка – нар.; Лука, п. Городенка / зв. 13 XII [1920].
 328. чет. Лапчук Іван / Корчмин, п. Корчів, пов. Рава Руська / зв. 7 XII [1920].
 334. суд. сот. Ластавецький Гриць / Княже, п. Снятин-Залуче, пов. Снятин / зв. 2 III [1921].
 353. пор. Лах Павло / Завинень[?], пов. Сокаль / зв. 8 X [1920].
 365. чет. Лашук Никола / Куликів, п. Синьків, пов. Радехів / зв. 11 III [1921].
 357. пор. Лашукевич Яків / в. 17 VII [1920].
 363. пор. Лев Амброс / Волоща, п. Лука, пов. Самбір / зв. 4 IV [1921].
 349. хор. Левицький Гриць? (Юрій) [так у списку] / Яворів к. Львова / зв. 30 IV [1921].
 344. хор. Левицький Дмитро / Золочів / зв. 13 XII [1920].
 362. чет. Левицький Іван / Іваниківка, п. Лисець, пов. Богородчани / ?? [знаки пит. у списку].
 668. чет. Левицький Іляріон / Тенетиска, п. Любича Королівська, пов. Рава Руська [теп. у Польщі] / зв. 13 XII [1920].
 361. хор. Левицький Мирон / зв. 13 VI [1920].
 355. пор. Левицький Омелян / Чернушевичі, п. Білка Шляхотська, пов. Львів / зв. 12 VI [1920].
 347. пор. Левицький Осип / Жуків, п. Обертин, пов. Городенка / в.; звільн. 13 XII [1920].
 346. чет. Левицький Роман / Чернівці, Буковина / зв. 1 VI [1920].
 336. пор. Левкун Іван / Кіцмань / в. 28 III [1921].
 341. чет. Леман Фелікс / Відень VI, Mollardgarte / в. 11 VII [1920].
 366. хор. Лепкий Андрій / Літиня, п. Добровляни, пов. Дрогобич / зв. 22 XI [1920].
 332. чет. Лисий Федір / Сулимів, п. Куликів, пов. Жовква – нар.; Боянець, п. Туринне, Жовква.
 330. пор. Лисняк Євген / Стецева, пов. Снятин / зв. 29 XII [1920].
 338. хор. Личковський Ярослав / Бозиків, Підгайці / зв. 19 XI [1920].
 340. хор. Лисюк Михайло / Звиняче, пов. Заставна, Буковина / в.
 352. чет. Лірей Гриць / Відень / зв. 17 XII [1920].
 369. хор. Лісевич Володимир / Станиславів, вул. Середня 3 / зв. 28 I [1921].
 333. чет. Лісікевич Юліан / Бараньчичі, пов. Самбір / зв. 22 XI [1920].
 358. чет. Лісовець Семен / Побужани, по. Камінка Стр[умілова; теп. Кам'янка Бузька] / в. 4 VIII [1920].
 342. сот. Ліськевич Антін / Ярослав, вул. Краківська / в.
 368. чет. Літинський Євген / Мужилівці, п. Віжомля [прав. Вижомля], пов. Яворів / зв. 22 XI [1920].
 350. сан. чет. Літинський Никола / Біліна Велика, п. Лука, пов. Самбір / зв. 22 XI [1920].
 364. хор. Літинський Степан / Тернопіль, вул. Станислава 11 / зв. 12 VI [1920].
 351. пор. Ліщинський Андрій / Нове Село, п. Комарно, пов. Рудки [теп. рай. Пустомити] / в.
 348. вет. пор. Ловчий Михайло / Миколаїв, пов. Бірба [прав. Бібрка] / 26 VI [1920] до Грудзьондза.
 339. чет. Лопадчак Ілько / Хишевичі, п. Рудки / зв. 29 I [1921].
 371. чет. Лотиш Іван / зв.
 331. чет. Луців Лука / Грушів, п. Добровляни [прав. Добровляни], пов. Дрогобич / зв. 11 III [1921].
 360. сот. Луцький Мирон / Янчин, пов. Перемишляни / зв. 5 XII [1920].
 359. чет. Лучанко Гриць / Малахівці, пов. Тернопіль; Біла, п. Тернопіль / зв. 23 XII [1920].
 343. пол. дух. Лучинський Іван / Львів, св. Юра 5 / зв. 9 II [1921].
 345. пор. Лучка Стефан / Кнігинин [прав. Княгинин?], пов. Станиславів.
 354. от. Любковіц Вільгельм / Friedek [біля Острави у Чеській Республіці, теп. Фридек-Містек], Шлеск [Сілезія], Frau Lina Lobkowitz / в. 7 X. [1920].
 356. хор. Ляблер Амброс / Відень / в.
 367. пор. Ляйнберґ Лев / Тернопіль, Міцкевича 24 / зв. 23 XII [1920].

М

376. пор. Мазяк Іван / Стрий, Шумлянських ч. 128 / 25 VII [1920] до Грудзьондза; зв. 7 II [1921].
 395. чет. Мазяр Стефан / Грабовець, п. Радимно, пов. Ярослав / зв. 16 III [1921].
 402. чет. Майка Антін / Полоничка, пов. Камінка Стр[умілова; теп. Кам'янка Бузька] / зв. 22 XI [1920].
 400. чет. Майковський Стефан / Кіцмань, Буковина (нар.); Княждвір, п. Печеніжин, пов. Коломия / зв. 19 XII [1920].
 379. пор. Макарушка Любомир / Львів / зв. 14 VIII [1920].
 411. пор. Макітра Гриць / Радехів / зв. 29 I [1921].
 410. пор. Маковецький Омелян / Заставна, Буковина / зв. 22 II [1921].
 416. хор. Маковецький Петро / Івивиці, пов. Радехів / зв. 23 XII [1920].
 378. пор. Маковський Орест / Неполюківці, п. Мамаївці Старі, пов. Кіцмань; Гінківці, п. Заліщики / в.
 375. хор. Макогонський Дмитро / Бібшани, п. Поморяни, пов. Зборів / зв. 22 II [1921].
 414. чет. Максимець Василь / Щуровичі, пов. Радехів / зв. 2 III [1921].
 401. пор. Максимів Михайло / Подусів, пов. Перемишляни / в. 26 VIII [1920].

389. чет. Маланин Андрій / Бряза-Людвиківка, п. Долина, пов. Долина / в. 11 VIII [1920].
409. чет. Малко Іван / Двірці, п. Мости Великі, [пов.] Жовква / зв. 12 IV [1921].
423. чет. Мандзій Андрій / Слобода Золота, п. Козова, пов. Бережани / зв. 29 I [1921].
373. пор. Манько Василь / Угринів, пов. Сокаль – нар.; Гільче, п. Іосо.
422. хор. Маренін Лев / Стрий, Помірки / зв. 29 I [1921]; [в цій рубриці також нечітка записка про якусь подію в Проскурові].
430. чет. Маренін Ярослав / Яворів / зв.
397. пор. Марчук Микола / Будники, Снятин; Коломия, вул. Шевченка / зв. 19 XII [1920].
394. хор. Маранчук Осип / Будзанів, Теребовля / в. 12 X [1920].
418. сот. Маринович Стефан / Селиська, п. Хоросниця, пов. Яворів / зв.
388. чет. Мартинюк Гриць / Кути, п. Олесько, пов. Золочів; Львів, вул. Кентшинського 3 / зв. 22 II [1921].
417. чет. Матвій Іван / Берлін, пов. Броди / зв. 16 II [1921].
427. чет. Матвійців Іван / Грабовець, п. Стрий / зв. 7 XII [1920].
386. чет. Матис Іван / Дички, п. Рогатин (Підкамін), пов. Рогатин / зв. 13 XII [1920].
403. чет. Матюк Мирон / Карів або Гута Зелена, п. Рава Руська / зв. 12 I [1921].
421. пор. Мацієвич Ілярій / Ошихліби, пов. Кіцмань.
425. сот. Мацьків Василь / Побереже [прав. Побережжя], п. Єзупіль, пов. Станиславів.
387. пор. Мацюк Василь / Олешків, п. Заболотів, [пов.] Снятин.
391. чет. Мацюк Яків / Ракобути, п. Буск [Буськ], пов. Камінка Стр[умілова; теп. Кам'янка Бузька] / зв. 15 IV [1921].
377. хор. Мачай Дмитро / Плазів, пов. Чесанів / в. 6 X [1920].
424. хор. Машталер Михайло / Туряди, Жидачів / зв. 15 I [1921].
390. пор. Мегера Іван / Самушин, пов. Заставна / зв. 31 III [1921].
385. чет. Мелницький Богдан / Станиславів, вул. Опришовець 860 / зв. 4 I [1921].
420. чет. Мельник Василь / Тишиця, п. Добротвір, пов. Сокаль.
429. пор. Мельник Михайло / Глинна, пов. Бережани / в. 14 X [1920].
374. чет. Мельникович Осип / Демчук Юліян, Сокаль – Кольонія; Сокаль або Височанка, пов. Станиславів / в. 6 VI [1920].
398. чет. Меринда Василь / Локітка, пов. Товмач [теп. Тлумач] / зв. 7 XII [1920].
428. хор. Мейський [?; перша літера випр. нечітко] Володимир / Торки, Перемишль / в.
406. чет. Миджин Михайло / нар. в Сороках, прин.[алежний] Миклашів, пов. Львів; тепер в Сасові, пов. Золочів / зв. 30 I [1921].
384. пор. Мизюк Василь / Воронів, п. Корчів, пов. Рава Руська / зв. 17 II [1921].
372. чет. Микитин Павло / Зарваниця, Підгайці / зв. 20 I [1921].
405. чет. Микитка Юліян / Стрий / зв. 16 XI [1920].
419. пор. Микитюк Михайло / Коломия, вул. Прутова / в. 4 VIII [1920].
396. хор. Микитюк Теодор / Коломия, вул. Собіського [Соб'єського] / зв. 5 VI [1920].
392. чет. Микулович Євген / Угнів, пов. Рава Руська [теп. рай. Сокаль] / зв. 7 VII [1920].
383. чет. Миськів Іван / Гайворонка, п. Вишнівчик, пов. Підгайці / зв. 4 III [1921].
426. хор. Михалюк Маріян / Острів, п. Красне, пов. Камінка Стр[умілова; теп. Кам'янка Бузька] / зв. 29 I [1921].
404. сан. чет. Михаськів Гаврило / Підгородє [прав. Підгороддя], пов. Рогатин / зв. 23 XI [1920].
412. хор. Мінів Іван / Стрий / в. 4 VIII [1920].
Мінько Петро – див. Понич Петро (поз. 457).
381. пор. Мйончинський Франц / Коломия / в. 11 VI [1920].
380. хор. Мокрицький Михайло / Кобиловолоки, п. Янів, пов. Теребовля / зв. 29 XII [1920].
393. сот. Молецій Іван Діоніз / Довгомостиська. п. Судова Вишня, пов. Мостиська; декан Йосиф Круліковський / зв. 11 I [1921].
408. хор. Мороз Йосафат / Вілька Мазовецька, п. Гійче, пов. Рава Руська / зв. 22 II [1921].
407. чет. Мороз Микола / в. 22 IX [1920].
415. хор. Мостенський Михайло / Красне, пов. Золочів; Малаїв, п. Оліїв, [пов.] Зборів / зв. 7 III [1921].
382. чет. Мурин Іван / Заланів, пов. Рогатин / зв. 19 XII [1920].
413. чет. Мучій Теодор / Кутків, пов. Золочів / зв. 4 III [1921].
399. хор. Мушій Олекса / Кривеньке, п. Товстенське, пов. Гусятин / зв. 7 XII [1920].

Н

440. пов. Навольський Антін / Зазуленці, Заліщики / зв. 20 I [1921].
437. чет. Назаревич Володимир / Богородчани, п. Іосо; Станиславів, Білинського 9 / 21 VI [1920] Грудз[ьондз], зв. [16 I 1921 – див. додаток].
434. хор. Назаревич Роман / Богодчани [прав. Богородчани]; Станиславів, Білинського 9 / зв. 15 I [1921].
433. хор. Нижник Михайло / Добрівляни, [прав. Добровляни], пов. Дрогобич / зв. 12 IV [1921].
439. пор. Никифорів Яків / Угринківці, п. Торське, пов. Заліщики / зв. 12 IV [1921].
432. чет. Никифорул Никола / Завалє [прав. Завалля], Снятин / зв. 29 XII [1920].
438. чет. Никифорчин Остап / Кобаки, Іосо, пов. Косів / в. 14 XI [1920].
436. чет. Никифоряк Сава / Рожнів, п. Іосо, пов. Снятин; філія, ак. білн.[?], Львів, Нар[одний] дім / зв. 19 XII [1920].
442. чет. Новіцький Андрій / Вовчинець, пов. Станиславів.
435. хор. Новодворський Іван / Коломия, Гетьманська 48 / зв. 23 XII [1920].
441. хор. Носковський Євген / Сороки, пов. Бучач / в. 4 VIII [189120].
431. хор. Нуцуляк Михайло / Дорошівці, Заставна, Буковина / в. 28 IX [1920].

О

452. чет. Огар Остап / Тернопіль, Погорецького 16 / в. 22 IX [1920] / звільн. 14 XII [1920].
 443. чет. Огоновський Володимир / Львів, Підвале 7 / зв. 5 XI [1920].
 450. сот. Огоновський Любомир / Львів, Підвале 7 / зв. 5 XI [1920].
 447. чет. Олексин Семан / Вирів, пов. Камінка Стр[умілова; теп. Кам'янка Бузька] / в. 4 VIII [1920].
 449. чет. Ольховий Ілярій / Комарно / в. 1 II [1921].
 453. чет. Онисько Володимир / Носів, пов. Підгайці / зв. 28 XI [1920].
 446. пор. Онискевич Володимир / Ціріх [прав. Цюрих; Zurich], Швейцарія; сотник Bartgen Onyszkewytch, St. [Сан] Remo, Italia / в. 20 IX [1920].
 451. чет. Онишук Михайло / Поратин [прав. Пиратин], пов. Радехів / в. 4 VIII [1920].
 454. чет. Онуферко Лука / Тернопіль / зв. 28 XI [1920].
 445. пор. Ортинський Омелян / Ортиничі, п. Лука, пов. Самбір / в. 1 IX [1920].
 448. хор. Осередчук Онуфрій / Рібчиці, п. Модичі, пов. Дрогобич / в. 22 IX [1920].
 455. сан. пор. Осецький Ілярій / Стрий / зв. 22 II [1921].
 456. чет. Осипів Іван / Лисець, Богородчани / зв.
 444. пор. Остапак Іван / Радча, п. Лисець, Станіславів / в. 1 IX [1920].

П

496. чет. Паздрій Євген / Кошляки коло Підволочиськ[а], пов. Збараж / зв. 2 III [1921].
 463. хор. Паламар Онуфрій / Васильків, п. Товстенке [теп. рай. Чортків] / зв. 11 III [1921].
 460. хор. Паландюк Василь / Сопів, Коломия / в. 4 VIII [1920].
 498. хор. Панас Титус / Карів, Рава Руська / зв. 8 II [1921].
 497. хор. Панкевич Михайло / Рудне [прав. Рудно], п. Зимна Вода, пов. Львів / зв. 4 I [1921].
 476. хор. Пасічняк Іван / Дзвиняч, п. Солотвина [прав. Солотвин], пов. Богородчани / зв. 16 III [1921].
 468. чет. Паславський Василь / Станіславчик, Перемишль.
 469. чет. Паславський Михайло / Любачів, пов. Чесанів / до суду у Львові 4 IV [1921].
 482. чет. Пачеха Гриць / Хишевичі, Рудка / зв. 28 I [1921].
 492. сот. Пашкевич Іван / Львів, Німецька гімназія / зв.
 489. чет. Пашковський Михайло / Добромил (коло залізниці) / зв. 12 I [1921].
 466. чет. Пеленський Дамян / Угерсько, пов. Стрий / зв. 4 VIII [1920].
 493. хор. Пелех Володимир / Лубянки Низші [прав. Нижчі Луб'янки], пов. Збараж / зв. 4 III [1921].
 470. чет. Пелех Іван / Угринів Долішній, Станіславів; Львів / в.
 480. сот. Пенчак Микола / Кривеньке, п. Товстенке, пов. Гусятин / зв. 23 IX [1920].
 494. хор. Пенюк Стефан / в. 17 VII [1920].
 487. хор. Петик Ілія / Мальнівська Воля, п. Краковець, пов. Мостиська / зв. 29 XII [1920].
 478. хор. Петрусь Михайло / Воробіївка, п. Озірка, пов. Тернопіль.
 490. хор. Пилипів Петро / Бабухів, пов. Рогатин / зв. 16 XI [1920].
 465. сот. Пилипівський Теодор / Гораєць, Чесанів / зв. 22 II [1921].
 459. чет. Пилипко Нікола / Ляцке, п. Комарівка, п[ов]. Бучач / зв. 19 II [1921].
 483. хор. Пиндзин Осип / Стрий, вул. Руська 3 / зв. 8 XII [1920].
 458. пор. Піджарко Євген / Дідилів, пов. Камінка Стр[умілова; теп. Кам'янка Бузька] / в. 28 IX [1920].
 471. чет. Піщаловський Володимир / Сокаль, вул. Костюшка / зв. 5 XI [1920].
 477. чет. Погорецький Нестор / Пишківці, пов. Бучач / зв. 12 I [1921].
 495. чет. Подляшевський Володимир / Кобильниця Волоська, п. Краковець, пов. Яворів / зв. 16 XI [1920].
 475. хор. Подюк Іван / Кобаки, Косів / зв. 13 XII [1920].
 484. пор. Поклітор Дмитро / Валява, пов. Кіцмань.
 486. хор. Політило Юліан / Грабова, пов. Камінка Стр[умілова; теп. Кам'янка Бузька] / зв. 13 XII [1920].
 457. пор. Понич Петро ? [знак пит. у списку] / Шнірів, п. Броди, пов. Броди / [в замітках]: = Мінко Петро / зв. 13 VII [1920].
 479. чет. Попович Богдан / Павлів, пов. Радехів / в. 17 VII [1920].
 472. хор. Порошко Ярослав / Коломия, [вул.] Коперника / зв. 5 XI [1920].
 488. чет. Потелицький Михайло / Львів, [вул.] Кадетська 14 / в. 8 II [1921].
 473. хор. Потіч Володимир / Перемишль / зв. 15 VIII [1920].
 467. чет. Потурняк Пилип / Сорока, п. Хоростків, [пов.] Скалат [так у списку; тепер село Сорока в гусятинському районі] / зв. 7 XII [1920].
 474. пор. Почапський Кіндрат / Ожидів, пов. Золочів / зв. 22 XI [1920].
 461. вій. уряд. Пригородський Іван / Худаївці, пов. Борщів / зв. 22 II [1921].
 462. чет. Приставський Василь / Красне, пов. Золочів / в. 4 VIII [1920].
 485. хор. Пришляк Стефан / Вислобоки, п. Підліски Малі, пов. Львів / зв. 22 II [1921].
 464. чет. Прокопович Іван / Волунів, Жидачів / зв. 11 III [1921].
 491. чет. Процик Іван / Горинці, пов. Перемишляни / зв. 23 II [1921].
 499. хор. Прусак Дмитро / Джурків, п. Обертин, пов. Городенка.
 481. чет. Пушкар Гриць / Вербиця, пов. Рава Руська / зв. 13 XII [1920].

Р

- Радзевич Винницький Степан* – див. Винницький Радзевич Степан (поз. 637).
 504. хор. Радиш Федір / Рожнів, п. Іосо, пов. Снятин / зв. 13 XII [1920].
 512. суд. чет. Раставецький Осип / Сілець Белзький, п. Пархач, пов. Сокаль.
 507. хор. Реґуш Петро / Глушків, пов. Городенка / зв. 17 I [1921].
 500. сот. Редлінґ Лев / Відень / в. 11 VII [1920].

506. чет. Редька Кость / Станиславів / зв. 28 XI [1920].
508. хор. Рибак Роман / Соснів, пов. Підгайці / зв. 7 XII [1920].
502. чет. Рибій Іван / Войнилів, п. в місці, пов. Калуш / зв. 11 II [1921].
515. пор. Ризак Іван / Бережани, Антонівка 56 / зв. 15 I [1921].
511. пор. Ришавий Іван / Олешичі, Чесанів / зв. 29 II [1921].
509. восн.[?] чет. Романина Олекса / Нестаничі, п. Хилоїв [теп. Бабичі?], пов. Радехів / зв. 4 III [1921].
513. хор. Романишин Василь / Чистилів, Тернопіль / в. 6 X [1920].
503. хор. Романчук Андрій / Носівці, пов. Зборів / в. 4 VIII [1920].
514. хор. Рондяк Роман / Львів-Клепарів / зв. 4 I [1921].
505. чет. Росляк Михайло / Залісе [прав. Залісся], пов. Чортків / в. 4 VIII [1920].
510. пор. Рудавський Володимир / зв. 14 VIII [1920].
501. пор. Рудницький Марко / Тюдів, п. Кути, пов. Косів / зв. 7 XII [1920].

С

544. хор. Савицький Гриць / Негребка [прав. Негрибка], пов. Перемишль / зв. 23 XII [1920].
539. хор. Савка Андрій / в. 4 VIII [1920].
526. чет. Савюк Іван / Кобаки, Косів / зв. 11 III [1921].
592. чет. Савяк Петро / Пасічна, пов. Станиславів / в. 4 VIII [1920].
559. чет. Саган Дмитро / Коломия, к. залізничного двірця / зв. 29 I [1921].
564. чет. Садлич Іван / Хирів, пов. Ст[арий] Самбір – нар.; Крутики, п. Калинів, пов. Самбір / зв. 23 XII [1920].
585. чет. Садницький Данило / Корчів, пов. Рава Руська / зв. 16 XI [1920].
536. пор. Сак Василь / Опільсько, пов. Сокаль – нар.; Вербів (посада), п. пов. Підгайці / зв. 18 III [1921].
547. пов. Сак Семен / Опільсько, п. Сокаль / в. 4 VIII [1920].
577. хор. Салдик Петро / Береги, пов. Самбір / зв. 13 XII [1920].
562. пор. Салюк Гриць / Угнів [пов. Сокаль] / в.
572. лікв. хор. Самборський Єфрем / Глібів, п. 1осо, пов. Скалат / зв. 29 I [1921].
557. вій. ур. Самолук Михайло / Теребовля / зв. 5 XII [1920].
565. пов. Свергун Гриць / Сухостав, Гусятин / в. 1 IX [1920].
534. сан. сот. д-р Сеґен Михайло / Стрий / зв. 28 XI [1920].
545. сот. Секунда Володимир / Львів / зв. 12 VIII [1920].
574. хор. Селянський Остап / Вовчинець, Станиславів / в. 26 VIII [1920].
558. пор. Семака Володимир / Чернівці / в. 4 VIII [1920].
595. чет. Сембай Іван / Городилів, пов. Золочів / в. 4 VIII [1920].
548. чет. Семивоник Микола / Бучач, вул. Матковського 32; Войнилів, пов. Калуш / зв. 16 XI [1920].
554. вет. сот. Семйон Микола / Жидачів / 21 VI [1920] Грудзьондз.
520. хор. Семчишин Василь / Золочівка, п. Медова, пов. Бережани.
600. чет. Семчук Теодор / в. 1 X [1920].
543. хор. Семеник Юрко / Отинія, Товмач [теп. Тлумач; теп. Отинія в коломийському районі].
556. хор. Сенечко Осип / Дроздовичі, пов. Перемишль / зв. 20 I [1921].
563. чет. Середа Василь / Язениця [хіба Ясениця] Руська, пов. Камінка Стр[умілова; теп. Кам'янка Бузька] / зв. 11 III [1921].
582. хор. Середоха Степан / Прусинів, пов. Сокаль / зв. 18 III [1921].
560. хор. Сірко Дмитро / Фільварки Малі, Броди / зв.
540. пор. Скалій Остап / в. 11 VII [1920].
601. хор. Скіцко Михайло / Стрий або Паличі, п. Соколів, ад[?] Стрий / зв. 16 III [1921].
524. сот. Сковронський Микола / Довжанка, пов. Тернопіль / в. 28 VII [1920].
583. хор. Скопляк Ярослав / Камінка Стр[умілова; теп. Кам'янка Бузька] / зв. 16 VI [1920].
589. хор. Скоропада Іван / в. 4 VIII [1920].
549. пор. Скрипчук Іван / Угнів, пов. Рава Р[уська; теп. сокальський рай.] / зв. 28 XI [1920].
578. чет. Слюзар Микола / в. 11 VII [1920].
580. пор. Смолій Семен / Станиславів, вул. Леґіонів ч. 4 / зв. 19 XII [1920].
569. хор. Смутило Василь / Товсте, Заліщики / зв. 19 II [1921].
593. чет. Снилик Денис / Буськ, пов. Камінка Стр[умілова; теп. Кам'янка Бузька] / в. 22 IX [1920].
533. хор. Снігурович Омелян / Бережани / зв. 23 II [1921].
541. хор. Снігурович Степан / Бережани / в. 10 XI [1920].
527. чет. Собечко Павло / Вижняни, п. Куровичі, пов. Перемишляни.
532. чет. Созанський Теодор / Волоща, п. Лука, п[ов.] Самбір / зв. 7 XII [1920].
575. чет. Сокіл Іван / Русин, пов. Сокаль – нар.; Хлопятин, п. Белз / зв. 19 XII [1920].
584. сот. Соллогуб Володимир / Неслухів, п. Милятин Нов[ий], пов. Камінка Стр[умілова; теп. Кам'янка Бузька]; Львів, Жовківська 28 / зв. 13 XII [1920].
538. чет. Соловій Мирон / Пуків, пов. Рогатин / зв. 7 VII [1920].
518. чет. Солтис Станислав / Милятин, пов. Камінка Стр[умілова; теп. Кам'янка Бузька]. / в. 28 IX [1920].
570. пор. Сольчаник Володимир / Старий Самбір / зв. 7 XII [1920].
599. чет. Сохацький Василь / Налуже, п. Струсів, пов. Теребовля / в. 22 IX [1920].
590. чет. Співаченко Северин / Чернівці / в. 11 VII [1920].
519. хор. Сроковський Микола / Вигнанка Гор[ішня], п., пов. Чортків / зв. 4 III [1921].
550. суд. пор. Ставничий Роман / Коломия (Народний дім); Нараїв село, пов. Бережани або Перемишль, Яворів [!]/ зв. 12 IV [1921].
525. пор. Соівянчук [Сеівянчук?] Ілько / Опришівці, пов. Станиславів [теп. в межах Івано-Франківська] / зв. 7 XII [1920].
521. хор. Станкевич Теофіль / Василів, Заставна / в. 7 X [1920].

529. пор. Стафіняк Віктор / Підліски, п. Раденичі, пов. Мостиська / зв. 11 XII [1920].
542. чет. Стеткович Володимир / Плотича Вел[ика], Бережани / зв. 4 I [1921].
517. пор. Стефанишин Осип / Тростянець, п. Долина.
586. чет. Стефанків Михайло / Стрий / в. 11 VII [1920].
551. пор. Стефурак Гриць / Сопів, 1осо, пов. Коломия / зв. 29 XII [1920].
587. чет. Стефюк Юрко / Хлівниця, пов. Кіцмань, Буковина / зв. 19 II [1921].
597. хор. Стоцький Осип / Немилів, пов. Радехів / зв. 11 II [1921].
567. чет. Стратейчук Іван / Волока, Вашківці; Станівці, п. Станівці Долішні.
568. хор. Стратчук Андрій / Суховерхів, пов. Кіцмань / зв. 19 II [1921].
591. цив. ур. Стрижовер Салямон / в.
598. чет. Стрілецький Іван / Радехів / зв. 4 IV [1921].
596. чет. Стрільчук Людвик / Львів-Картанів[?] / зв. 19 XII [1920].
566. сот. Стронський Микола / Дрогобич, Святого Івана 20 / зв. 13 XII [1920].
579. хор. Ступарик Іван / Задубрівці, п. Волчківці, пов. Снятин / зв. 7 XII [1920].

Т

616. ротм. де Тавора Стефан / Кіцмань, Буковина / зв. 16 XI [1920].
615. пор. Тарнавецький Омелян / Стецева, пов. Снятин / зв. 29 XII [1920].
605. хор. Тарнавський Василь / Слобідка Мушкатова, п. Мушкатів, пов. Борщів / в. 12 X [1920].
607. чет. Тарнавський Іван / Биків, п. Лука, пов. Самбір / в. 17 VII [1920].
1. ген. Тарнавський Мирон / Золочів / зв. 20 III [1921].
609. пор. Тельчер Ервін / Yrgon, Oszutca 18, Ungarn [Угорщина] / зв.
611. чет. Теплий Кость / Львів, Личаків, Пекарська 55 / зв. 22 XI [1920].
613. хор. Терплицевець Гриць / Суботів, п[очта] Войнилів, поч[та] Станиславів [!].
620. хор. Тершаковець Іван / Комарно, пов. Рудки / зв. 7 XII [1920].
614. чет. Теслюк Євген / в. 4 VIII [1920].
618. хор. Тимошик Михайло / Сокаль, Косцюшка 116 / зв. 13 XII [1920].
622. хор. Типкевич Осип / Бучач / в. 4 VIII [1920].
612. пор. Тихий Дмитро / Бабинці, пов. Рогатин / зв. 5 XII [1920].
608. чет. Тишовницький Михайло / Довга Лука, пов. Стрий / в. 5 X [1920].
603. хор. Ткачук Дмитро / Задубрівці, п. Волчківці, [пов.] Снятин / в.
621. суд. чет. Товарницький Іван / Мацошна, пов. Жовква / зв. 7 XII [1920].
602. чет. д-р Томковид Микола / Глубічок, Борщів.
606. чет. Трешневський Роман / Хоробрів, 1осо, пов. Сокаль або Корчин, п. Яструбичі / зв. 12 I [1921].
623. пор. Тріска Казимир / Сокаль, Шляхоцька 47 / зв. 11 III [1921].
604. чет. Турій Дмитро / Мошківці к. Войхилова, пов. Калуш / в.
617. хор. Турка Михайло / Задвіря, п. Перемишляни / в. 7 X [1920].
619. хор. Турчин Василь / Глубічок Вел[икий], 1осо, пов. Тернопіль / зв. 23 XII [1920].
610. хор. Турчин Теодор / Вербів, п. Нараїв, пов. Бережани / зв. 20 I [1921].

У

625. чет. Українець Дмитро / Рогізна, п. Садигора, пов. Чернівці; (посада? [знак пит. у списку], Чернівці, "[?]ffergass" 606).
624. хор. Унг'ар Герман / Вержнєвці, пов. Снятин / в. 11 VII [1920].

Ф

130. чет. Фарина Стефан / Рожджалів [прав. Розжалів], п. Бишів, п[ов.] Сокаль / зв. 13 XII [1920].
136. хор. Фартух Олекса / Краковець, поч. 1осо, пов. Яворів / зв. 22 II [1921].
135. пор. Феданків Володимир / Станиславів, Кнішнин кольонія, Костельна 335 / зв. 16 XI [1920].
137. хор. Федевич Осип / Микулинці, п. 1осо, пов. Тернопіль / вахт[овий] жандар[м].
133. чет. Федорук Данило / Львів, Пекарська 47 / зв. 8 II [1921].
650. чет. Феттер Фрідріх / Сапіжанка, пов. Камінка Стр[умілова; теп. Кам'янка Бузька] / зв. 13 XII [1920].
134. чет. Фльорчук Ярослав / Дуплінка 1осо, пов. Заліщики / зв. 29 XII [1920].
138. чет. Флюнт Володимир / Зосіна Воля, Станиславів / в. 16 X [1920].
132. пор. Флюнт Степан / Тур'є, пов. Ст[арий] Самбір або Дрогобич / зв. 26 X [1920].
131. хор. Фоліс Юліан / Радванці, Сокаль / зв. 5 XI [1920].
139. хор. Фукс Вільгельм / Сапіжанка, пов. Камінка Стр[умілова; теп. Кам'янка Бузька] / зв. 5 XI [1920].

Х

89. чет. Хаврона Михайло / Копичволя, пов. Жовква / зв. 20 I [1921].
92. чет. Харук Гнат / Тулова, пов. Снятин / зв.
93. чет. Хархаліс Микола / Яворів / зв. 4 III [1921]
83. пор. д-р Хичій Іван / Потутори, пов. Бережани / зв. 19 XII [1920].
88. хор. Худий Іван / Скорити[?], пов. Збараж / зв. 31 III [1921].
94. пор. Цап Семен / Подусільна, п. Нараїв, пов. Перемишляни / в. 4 VIII [1920].
85. сот. Цапак Іван / Добча, п. Адамівка, пов. Ярослав.
97. сот. д-р Царевич Омелян / Шоламиличі, пов. Рудки / зв. 19 XII [1920].
95. пор. Цегельський Роман / Струсів, Теробовля / зв. 7 XII [1920].
99. сот. Циганек Август / в. 4 VIII [1920].
76. хор. Цимбалко Олекса / Поздич, п. Медика, пов. Перемишль / зв. 19 XII [1920].

77. війс. ур. Ціховський Зенон / Яворів.
96. пор. Ціховський Лев / Пороги, поч. Солотвина [прав. Солотвин], пов. Богородчани.
81. чет. Цона Кость / Іванківці, п. Кіцмань, Буковина / в. 7 X [1920].
84. пол. дух. Чайківський Теофіл / Волостків, п. Мостиска; або Самбір, Бабина, п. Калинів / зв. 8 II [1921].
78. хор. Чарківський Василь / Глиняни, пов. Перемишляни.
91. чет. Чемерис Гриць / Шоломия, поч. Старе Село, пов. Бібрка / зв. 22 II [1921].
100. пор. Черкавський Олекса / Сасів, пов. Золочів / в. 26 VIII [1920].
82. чет. Черниш Степан / Копичинці, Гусятин; Мишин, п. Коломия / в. 7 X [1920].
80. пор. Чехович Мирон / Волостків, Мостиська; Бабина, п. Калинів, Самбір / в. 17 VII [1920].
79. чет. Чикало Карло / Стогниківці, Тернопіль / зв. 10 V [1921].
98. пор. Чіх Михайло / Верхрата, пов. Рава Руська / в. 4 VIII [1920].
670. хор. Чубатий Петро / Тернопіль, вул. Липова 25 / зв. 17 III [1921].
90. чет. Чубатий Ярослав / Деревляни, пов. Камінка Стр[умілова; теп. Кам'янка Бузька] / в. 17 VII [1920].
86. хор. Чуквінський Іван / Хирів [тепер район Старий Самбір] / зв. 16 XI [1920].
87. чет. Чучман Микола / Топорів, пов. Радехів / зв. 29 XII [1920].

Ш

581. чет. Шавала Андрій / Криве, пов. Радехів / в.
571. чет. Шамудовський Михайло / Sahoar [?] Ulkely, Угорщина / зв. 27 VIII [1920].
561. хор. Шебунчак Іван / Солотвина, Надвірна / в. 4 X [1920].
516. хор. Шевелюк Василь / Івачів Долішній, Тернопіль / зв. 11 III [1921].
522. чет. Шекста Михайло / Поплавники, п. Галич, [пов.] Рогатин / зв. 30 I [1921].
530. чет. Шелепко Осип / Тернопіль, Бродська 26 / зв. 11 III [1921].
588. хор. Шелюх Олександр / Нове Село, п. Куликів, пов. Жовква / зв. 19 XII [1920].
528. чет. Шената [Шмата?] Василь / Кривеньке, п. Товстенке, пов. Гусятин / зв. 7 XII [1920].
531. пор. Шипітка Василь / Грімно-Рудки, п. Комарно [теп. рай. Пустомти] / зв. 13 XII [1920].
594. хор. Шишка Іван / Дернів, пов. Камінка Стр[умілова; теп. Кам'янка Бузька] / в. 4 VIII [1920].
546. от. Шльоссер Карло / Ретенбах [Ренинбах?], к. Миколаїв-Дроговиже, пов. Жидачів / в. 11 VIII [1920].
555. сот. Шмідт Фердинанд / Прага / в. 4 VIII [1920].
576. чет. Шостак Євген [?] / Митулин, п. Словіта, пов. Золочів / зв. 31 I [1921].
553. пор. Шостак Клим / Немилів, пов. Радехів / зв. 11 II [1921].
573. чет. Шпіллер Франц / Відень / в. 11 VII [1920].
537. хор. Шупяний Микола / Цьвіржа, п. Хоросвиця [прав. Хоросниця], пов. Мостиська / зв. 4 I [1921].
535. хор. Шушуровський Михайло / Крехівці, пов. Станиславів.

Щ

523. чет. Щепанський Володимир / Фільварки Малі, Броди / зв. 12 IV [1921] / [замітка]: + [помер] в Тухолі на заpalення легких, 7 мая [травня] 1921 р.; [похоронений в окремій могилі на старому табірному цвинтарі в Тухолі, біля могили чет. І.Яросевича; на плані на могилі В.Щепанського є напис: 6/5. 21, а це означає, що запис "ЯПаста" неточний].
552. пор. Щирба Антін / Яворів або Туря Мала, п. Долина / зв. 9 VII [1920].

Ю

227. чет. Юрків Іван / Глиняни, пов. Перемишляни / зв. 12 IV [1921].
222. пор. Юрків Михайло / Дібринів, п. Стратин, [пов.] Рогатин / зв. 25 I [1921].
242. хор. Юрчишин Микола / Будзанів, пов. Тереховля.
229. чет. Ющак Степан / Семенівка, Щирець, Львів; Розсаборґ, п. Щирець к. Львова / зв. 29 XII [1920].

Я

233. хор. Яблонський Василь / Тернопіль / в. 1 IX [1920].
231. хор. Ямінський Орест / Довга Лука, Стрий; Довга, п. Моршин к. Стрия / зв. 28 XI [1920].
240. пор. Яримович Володимир / Перемишляни / зв. 15 I [1921].
237. хор. Яримович Микола / Тернопіль, вул. Микулинецька 13 / зв. 16 XI [1920].
232. чет. Ярослав Іван / Бордуляки, пов. Радехів / + 10 VI [1920 р.]; помер внаслідок пострілу під час втечі, похований в одиничній могилі на старому табірному цвинтарі в Тухолі.
228. чет. Ярмолюк Василь / Горбнів, п. Тартаків, пов. Сокаль / зв. 15 I [1921].
236. чет. Ярошик Осип / зв. 18 VI [1920].
238. чет. Яртимець Василь / Немилів, пов. Рава Руська / зв. 28 XI [1920].
221. чет. Яськів Іван / Мартинів Стар[ий], Рогатин / зв. 13 XII [1920].
235. хор. Яцків Теодор / нар. Туря Велика, пов. Долина і там принал[ежний], а мешкає в Нижанковичі [в Нижанковичах], п. в місці, пов. Перемишль / зв. 13 XII [1920].
223. чет. Яшан Василь / Серафинці, пов. Городенка / в. 30 VIII [1920].

Підхорунжі

1. Алексевич Ярослав з Батятич / Батятичі, пов. Жовква / зв.
2. Алексевич Ярослав / Осьвенцім [Польща], почт. уряд. / зв.
3. Баляк Василь / Судова Вишня [тепер район Мостиська] / зв.
4. Бродюк Гриць / Тягів, п. Белз, пов. Сокаль / зв.
34. Вашкопольський Володимир / Рождалів [прав. Розжалів], п. Переспа, пов. Сокаль / зв. 6 XII [1920].

22. Гева Михайло / Семиківці, п. Галич, п[ов.] Станиславів / зв.
14. Гординський Юліан / Глибоке, пов. Богородчани / кіб[?].
43. Грабар Іван / Бутини, п. Пристань, пов. Жовква / зв.
69. Грицик Володимир / Сокаль / зв. 6 XII [1920].
37. Грицина Ярослав / Коломия, Коперника 19 / зв.
27. Данилюк Стефан / Чернівці / зв.
35. Долинський Мирон / Підмихайля, Калуш / зв.
68. Дорожинський Володимир / Сокаль / зв.
45. Дорош Євген / Боринці Церковні, п. Вибранівка, пов. Бібрка / в.
49. Жарий Василь / Льонівці, п. Озеряни, ад [?] Горбків, пов. Борщів / зв.
33. Жарський Василь / Белз [тепер район Сокаль] / зв. 6 XII [1920].
36. Жарський Осип / Белз / зв., Ланцут [прав. Ланцут; такий запис в рубриці "увага"].
51. Жеребецький Федь / Ямиска, п. Бруховичі [прав. Брюховичі], пов. Городок / зв.
58. Жовнірчук Василь / Буск [прав. Буськ], п. Камінка Ст[умілова; теп. Кам'янка Бузька] / в. 8 X [1920].
10. Зелений Зиновій / Камінка Ст[умілова; теп. Кам'янка Бузька] нар.; Винники, Львів – м. / зв. 6 XII [1920].
15. Кавка Андрій / Рогатин / зв. 13 XII [1920].
56. Каліцінський Василь / Немилів, пов. Рава Руська / зв.
41. Капустяник Петро / Васильків, п. Товстенке, пов. Гусятин / зв.
38. Карпа Гриць / Трудовач, п. Гологори, пов. Золочів / зв.
59. Кічоровський Осип / Сянік, Словацького 339 / зв.
26. Книш Стефан / Тернопіль, Пунчарта / зв.
17. Кобринський Роман / Бережани, вул. Адамівка 126; Герміна Корочевська / зв. 31 XII [1920].
19. Когут Дмитро / Биків, п. Медика, пов. Перемишль.
24. Коник Володимир / Косів к. Коломиї / зв.
74. Котецький Володимир / в.
16. Коцюба Стефан / Стенятин, пов. Сокаль / зв. 16 I [1921].
25. Кришталь Михайло / Белз, п[ов.] Сокаль / зв. 23 II [1921].
62. Кулинич Гриць / (Добрусин [прав. Добросин], пов. Жовква); Камінка [Кам'янка] Лісна, пов. Рава Руська / теольог', зв.
42. Кутувий Степан / жандарм, в. 8 X [1920].
53. Кучерепа Олександр / Мацьковичі, п. Кусеничі, пов. Перемишль / зв.
57. Лелюк Микола / Стариска [теп. Старичів], п. Скло [прав. Шкло], пов. Яворів / зв.
44. Лиско Костантин / Львів, Якуба Стшеме 15 / зв.
72. Лотоцький Василь / Липиця Долішня, пов. Рогатин / зв.
66. Луцький Володимир / Ємчин, п. Іосо, пов. Перемишляни / зв., в Ланцуті.
65. Луцяк Микола / Бродна[?], пов. Радівці [прав. Радавці; теп. в Румунії – Radauti], Буковина / зв.
47. Ляшевич Зенон / Переволока, пов. Бучач / зв. 14 XI [1920].
29. Макітра Стефан / Радехів, Качерівка / зв.
31. Малкович Василь с. Андрія / Березів Середній, п. Березів Вижний, п. Печеніжин [пов. Коломия] / зв.
12. Мельник Василь / зв.
71. Менцінський Осип / Бишів, пов. Сокаль / зв. 7 III [1921].
70. Менцінський Стефан / Бишів, пов. Сокаль / [в зап.] = 13 див. поз. 13 у списку "теольогів" / зв. 22 II [1921].
61. Мороз Андрій / Плїхів, пов. Бережани / зв.
63. Павелчак Володимир / Львів, Сикстуська 20, у Греськів / зв.
54. Павлюк Ілля / Белз [пов. Сокаль] / жандарм в Ланцуті, зв.
50. Паньків Петро / Чесники, пов. Рогатин / зв.
18. Пиндзан Омелян / Стрий, Руська 3 / зв. 5 XII [1920].
52. Прокопович Андрій / Коломия, вул. Українська 31 / зв.
55. Пшедзімірський Стефан / Пристань, пов. Жовква / зв.
23. Ракочий Стефан / Старий Самбір / зв.
64. Роговський Євген / Зборів / зв. 16 XI [1920].
13. Сенів Семен / в. 4 VIII [1920].
60. Сікорський Лев / зв. 12 IX [1920].
20. Сілецький Антін / Сілець, Самбір / зв.
46. Стельмах Володимир / Тернопіль, Крашевського 20 / зв.
28. Стефанів Зенон / Коломия, Гетьманська 44 / зв.
67. Строцький Орест / Львів; Синевідсько Вижне [теп. Синьовидне], по[в]. Сколе / в. 8 X [1920].
11. Таращук Іван / Глубічок [прав. Глубочок] Малий, пов. Збараж / зв. 22 XI [1920].
21. Томашівський Василь / Кулновичі, Рудки / в. 1 IX [1920].
48. Тріска Осип / Сокаль / в. 11 VIII [1920].
32. Фарисей Петро / Трускавець, п. Дрогобич / зв.
40. Феліцький Михайло / Будзанів, пов. Тереховля / теольог' в кантин[і] / зв.
30. Фукачик Гриць / Зарайсько, пов. Самбір / зв.
8. Хойнацький Осип / Новиця, пов. Калуш / зв.
9. Чайківський Іван / Лука, ад [?] Самбір / зв. 16 XI [1920].
6. Червоняк Павло / Кривеньке, п. Товстенке, пов. Гусятин / зв.
5. Чолій Михайло / Бряза, пов. Болехів / в. 7 X [1920].
7. Чужак Гриць / Перерів, п. Макіївці, пов. Коломия / зв.
39. Шпинтук Дмитро / Кути Старі, п. Кути, пов. Косів / зв.
73. Юзьвяк Юрко / Самбір, Собіського [прав. Соб'єського] / зв. 22 XI [1920].

Теологія

1. підхор. Весоловський Євстахій / Олеско, 1осо, пов. Золочів / = 631 [у списку стар. – хорунжий] / зв.
2. підхор. Воробій Михайло / Перемислів [теп. Перемисловичі?], п. Белз, пов. Сокаль / зв.
6. пор. Гайдукевич Осип / Должанка, пов. Тернопіль / = 170 [у списку стар.] / в. 5 X [1920].
8. підхор. Грушкевич Володимир / Залісе [прав. Залісся], пов. Борщів / зв.
7. чет. Гродзкий Василь / Монастирок Бродський, п. Станиславчик, пов. Радехів / = 149 / [у списку стар.] / зв. 12 I [1921].
3. підхор. Дашо Стах / Самбір / зв.
4. підхор. Дорош Андрій / Угнів, 1осо, пов. Рава Руська / зв.
5. підхор. Дорош Лев / Бринці Церковні, п. Вибранівка, пов. Бібрка / зв.
9. підхор. Кедринський Василь / Гута Полоницька, пов. Камінка Стр[умілова; теп. Кам'янка Бузька] / зв. 12 I [1921].
10. підхор. Кулинич Гриць / Камінка [Кам'янка] Лісна, пов. Рава Руська / = 62 [у списку підстар.] / зв.
11. підхор. Лещук Осип / Стаї, пов. Рава Руська / зв.
12. чет. Матюк Мирон / Карів, пов. Рава Руська / = 403 [у списку стар.] / зв. 12 I [1921].
13. підхор. Менцінський Стефан / Бишів, п. 1осо, пов. Сокаль / [= 70 у списку підхор.] / зв. 22 II [1921].
14. підхор. Піджарко Іван / Дідилів, пов. Камінка Стр[умілова; теп. Кам'янка Бузька] / зв.
15. чет. Погорецький Нестор / Пишківці, пов. Бучач / = 477 [у списку стар.] / зв. 12 I [1921].
16. підхор. Салук Панько / Стібно, пов. Перемишль / зв.
17. підхор. Стрільбицький [Стрілобицький?] Микола / Росохач, пов. Чортків / зв.
18. чет. Трешневський Роман / Хоробрів, 1осо, пов. Сокаль / [= 606 у списку стар.] / зв. 12 I [1921].
20. підхор. Федик Теодор / Кліцко, пов. Рудки / зв.
21. підхор. Феціцький Михайло / Будзанів, 1осо, пов. Теревовля / = 40 [у списку підхор.] / зв.
19. підхор. Худа Михайло / Яворів / зв.
23. підхор. Цебровський Август / Романове Село, пов. Збараж / зв.
22. підхор. Черкавський Іван / Хлівчани, пов. Рава Руська / зв.

Archiwum Zakładowe Biblioteki Narodowej w Warszawie, т. XXVI.1.X. (Автор списку – "ЯПаст").

Список використаних джерел

1. Богачевський Д. Табір полонених у Тухолі / Д. Богачевський // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. – Т. 1. – Вінніпег: Видав. хорунжий УГА Д. Микитюк, 1958. – С. 566–581.
2. Вішка О. Табір полонених вояків УГА в Тухолі / О. Вішка // Сурмач. – 1996. – № 1–4(126–130). – С. 34–36.
3. Вішка О. Табір полонених Української Галицької Армії в Тухолі / О. Вішка // Український Альманах. – Варшава: Тирса, 1997. – С. 375–379.
4. Вішка О. та ін. Останній шлях УГА: обставини перебування та культурно-просвітницька діяльність полонених старшин Української Галицької Армії в таборі Тухоля (Польща) у 1920–1922 рр. / О. Вішка, З. Карпус, І. Срібняк. – К.: Торунь [б.в.], 1999. – 48 с.
5. Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі 1920–1939 / О. Колянчук. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 278 с.
6. Коковський Ф. В. Тухолі / Ф. Коковський // Літопис Червоної Калини. – 1935. – № 3. – С. 19–21.
7. Купцов А., Срібняк І. Освітня гуртка полонених старшин УГА в таборі Тухоля в 1920–1921 рр. / А. Купцов, І. Срібняк // Український історичний збірник. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – С. 235–249.
8. Павлик М. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування 1919–1924 / М. Павлик. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 352 с.
9. Срібняк І. Архівні джерела з історії перебування полонених українців у таборі Тухоля (1920–1921 рр.) / І. Срібняк // Tuchola. Obóz jeńców i internowanych 1914–1923 / Red. Z. Karpus. – Т. 1. – Cz. 3: Warunki życia jeńców i internowanych. – Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2007. – S. 113–127.
10. Срібняк І. Українці на чужині. Полонені та інтерновані вояки-українці в країнах Центральної та Південно-Східної Європи (1919–1924 рр.): становище, організація, культурно-просвітницька діяльність / І. Срібняк. – К. [б.в.], 2000. – 324 с.
11. Шанковський Л. Українська Галицька Армія / Л. Шанковський. – Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 1999. – 396 с.
12. Якимович Б. Генерал Мирон Тарнавський – життя і чин / Б. Якимович. – Львів: ТЗОВ "Львівські новини", 1994. – 28 с.
13. Karpus Z. Obóz jeńców Nr 7 w Tucholi (1914–1921) / Z. Karpus // Studia i materiały do historii wojskowości. – 1994. – Т. XXXVI. – S. 139–141.
14. Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924 / Z. Karpus. – Toruń: Adam Marszałek, 1997. – 209 s.
15. Krotofil M. Ukraińska Armia Halicka 1918–1920. Organizacja, uzbrojenie, wyposażenie i wartość bojowa sił zbrojnych Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej / M. Krotofil. – Toruń: Adam Marszałek, 2002. – 223 s.
16. Rezmer W. Kronika Wołodymyra Ogonowskiego – źródło wiedzy o obozie jeńców Ukraińskiej Halickiej Armii w Tucholi w 1920 r. / W. Rezmer // Materiały trzeciego międzynarodowego kongresu ukraińców (Харків, 26–29 серпня 1996 р.). Історія. – Х. [б.в.], 1996. – С. 48–55.
17. Tuchola. Obóz jeńców i internowanych 1914–1923 / Oprac. Z. Karpus, W. Rezmer. – Т. 1. – Cz. 1. – Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1997. – 236 s.; Cz. 2: Choroby zakaźne i

walka z nimi 1920–1922. – Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1998. – 128 s.

18. Wiszka E. Żołnierze Ukraińskiej Halickiej Armii w Obozie Jeńców nr 7 w Tucholi (1920–1922) / E. Wiszka // Tuchola. Obóz jeńców i internowanych 1914–1923 / Red. Z. Karpus. – Т. 1. – Cz. 3: Warunki życia jeńców i internowanych. – Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2007. – S. 79–99.

19. Гордієнко В. Українська Галицька Армія / В. Гордієнко. – Львів: Меморіал, 1991. – 112 с.

20. Archiwum Zakładowe Biblioteki Narodowej, т. XXVI.1.X.

21. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 2192, оп. 1, спр. 1.

22. Центральний державний історичний архів України у м. Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 1679.

References

1. BOHACHEVSKYI, D. (1958) Tabor polonenykh u Tukholi. In: *Ukrainska Halytska Armia: materialy do istorii*. Vol. 1. Winnipeg: D. Mykytiuk, second lieutenant of Ukrainian Army, p. 566–581.
2. WISHKA, O. (1996) Tabir polonenykh voyakiv UHA v Tukholi. *Surmach*. 1–4(126–130), 34–36.
3. WISHKA, O. (1997) Tabir polonenykh Ukrainkoyi Halytskoyi Armii v Tukholi. In: S. Zabarovnyi, ed. *Ukrainskyj Almanakh 1997*. Warsaw: Tyrsa, pp. 375–379.
4. WISHKA, O., KARPUS, Z., SRIBNIAK, I. (1999) *Ostannii shliakh UHA: obstavyny perebuvannia ta kulturno-prosvitnytska diialnist polonenykh starshyn Ukrainkoyi Halytskoyi Armii v tabori Tukholia (Polishcha) u 1920–1922 rr.* Kyiv, Toruń: S.n.
5. KOLIANCHUK, O. (2000) *Ukrainska viiskova emihratsiia u Polshchi 1920–1939*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevicha NAN Ukrainy.
6. KOKOVSKYI, F. (1935) V Tukholi. *Litopys Chervonoyi Kalyny*. 3, 19–21.
7. KUPTSOV, A., SRIBNIAK, I. (2002) Osvitianski hurtky polonenykh starshyn UHA u tabori Tukholia v 1920–1921 rr. In: V. Smolii, ed. *Ukrainskyj istorychnyi zbirnyk*. Vol. 4. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, p. 235–249.
8. PAVLENKO, M. (1999) *Ukrainski viiskovopoloneni i internovani u taborakh Polshchi, Chekhoslovachchyny ta Rumunii: stavlennia vlady i umovy perebuvannia 1919–1924*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.
9. SRIBNIAK, I. (2007) Arkhivni dzherela z istorii perebuvannia polonenykh ukrainsiv u tabori Tukholia (1920–1921 rr.). In: Z. Karpus, ed. *Tuchola. Obóz jeńców i internowanych 1914–1923*. Vol. 1, part 3. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, p. 113–127.
10. SRIBNIAK, I. (2000) *Ukrainsi na chuzhyni. Poloneni ta internovani voiak-ukrainci v krainakh Tsentralnoyi ta Pivdenno-Skhidnoyi Yevropy (1919–1924 rr.): stanovyshche, orhanizatsiia, kulturno-prosvitnytska diialnist*. Kyiv: S.n.
11. SHANKOVSKYI, L. (1999) *Ukrainska Halytska Armia*. Lviv: Naukove tovarystvo im. Shevchenka.
12. YAKIMOVYCH, B. (1994) *General Myron Tarnavskiy – zhyttia i chyn*. Lviv: Lvivski novyny.
13. KARPUS, Z. (1994) Obóz jeńców Nr 7 w Tucholi (1914–1921). In: *Studia i materiały do historii wojskowości*. Vol. XXXVI, p. 139–141.

14. KARPUS, Z. (1997) *Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924*. Toruń: Adam Marszałek.
15. KROTOFIL, M. (2002) *Ukraińska Armia Halicka 1918–1920. Organizacja, uzbrojenie, wyposażenie i wartość bojowa sił zbrojnych Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej*. Toruń: Adam Marszałek.
16. REZMER, W. (1996) Kronika Wołodymyra Ogonowskiego – źródło wiedzy o obozie jeńców Ukraińskiej Halickiej Armii w Tucholi w 1920 r. In: *Proceedings of the 3rd International Congress of Ukrainists. Istoriiia. Kharkiv, 26–29 August 1996*. Kharkiv: S.n., p.48–55.
17. KARPUS, Z., REZMER, W. (eds.) (1997–1998) *Tuchola. Obóz jeńców i internowanych 1914–1923*. Vol. 1, part 1–2. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

18. WISZKA, E. (2007) Żołnierze Ukraińskiej Halickiej Armii w Obozie Jeńców nr 7 w Tucholi (1920–1922). In: Z. Karpus, ed. *Tuchola. Obóz jeńców i internowanych 1914–1923*. Vol. 1, part 3. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, p. 79–99.
19. HORDIYENKO, V. (1991) *Ukrayinska Halyska Armiya*. Lviv: Memorial.
20. Archiwum Zakładowe Biblioteki Narodowej, vol. XXVI.1.X.
21. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy, fond 2192, opys 1, sprava 1.
22. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyj arkhiv Ukrainy u m. Lvovi, fond 309, opys 1, sprava 1679.

Надійшла до редколегії 24.11.15

Prof. Dr. O. Wishka
Torun, Poland,
Prof. Dr. I. Sribnyak
Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv, Ukraine

THE DISCOVERY IN WARSAW LIBRARY: THE LIST OF PRISONERS, OFFICERS OF UKRAINIAN GALICIAN ARMY, HELD CAPTIVE IN TUCHOLA CAMP (1920–1922)

The publication of complete list of prisoners, officers of Ukrainian Galician Army (UGA), who were in the camp Tuchola in the second half of 1920–1921 the authors tried to reconstruct fully the circumstances of their stay in the mentioned camp, dynamic changes of quantitative composition of its inhabitants, which has been associated with their release, escape or transfer to the Polish military units. Also an attempt of the author attributed this list specifies some data on residence prisoners until their involvement in the ranks of the CAA and the timing of their release detailed circumstances stay in the camp last commander of the UGA General Myron Tarnavskyi. Specified information about the specific building housing CAA and petty ways to replenish summarized some data on the ethnic composition of the captives chief officers carried out calculations according to their ranks. Detailed analysis of historiography problems defined contribution to the study of the topic of Polish and Ukrainian historians outlines the main range of archival sources about Tuchola Archives of Ukraine and Poland.

Keywords: officers, prisoners, the camp Tuchola, Ukrainian Galician Army.

Наукове видання

ВІСНИК
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 4(127)

Редактор О. В. Ляпіна

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 8,7. Наклад 300. Зам. № 216-7761.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № I-4.
Підписано до друку 18.01.16

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; тел./факс (38044) 239 3128
e-mail: vpc@univ.kiev.ua
<http://vpc.univ.kiev.ua>
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02